

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI
O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

T. J. ENAZAROV, V. A. KARIMJONOVA,
M. S. ERNAZAROVA, SH. S. MAHMADIYEV, K. G‘. RIXSIYEVA

O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

(o‘quv qo‘llanma)

Toshkent
“UNIVERSITET”
2012

Mazkur ishda mualliflar bu sohadagi bir necha yillik tajribani va ilmiy-amaliy kuzatishlarini jamlab berishga harakat qilgan. Unda quyidagi bo‘limlar bor: Kirish, ma‘ruza mavzulari, ishchi o‘quv dasturi, test savollari, amaliy mashg‘ulot savollari, dialektologik amaliyot uchun ko‘rsatmalar, yozma ishlarni baholash mezonlari, “Dialektologik amaliyot” vaqtida to‘plangan materiallardan namunalar, Ilova, adabiyotlar ro‘yxati. Ularda mualliflar shu fan sohasidagi ilmiy-nazariy fikrlarni qayd etib, bu fanni o‘qitishning, shuningdek, har yili ushbu fandan “Dialektologik amaliyot”ni o‘tkazish jarayoniga oid yo‘l-yo‘riqlar majmuining o‘ziga xos jihatlarini va yaratilishi lozim bo‘lgan ko‘p tomli “O‘zbek xalq shevalari lug‘ati”ni tuzish muammosining bugungi kungacha e‘tiborga olinmagan tomonlari haqida to‘xtalgan.

Ushbu darslik filolog talabalarga, shuningdek, o‘zbek shevashunosligining dolzarb muammolari bilan qiziqqan tadqiqotchilarga mo‘ljallangan.

Ushbu o‘quv qo‘llanma Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zMU o‘zbek filologiyasi fakulteti o‘quv-metodik kengashining 2011-yil 14-noyabrdagi majlisida nashrga tavsiya etilgan.

Mas’ul muharrir prof.R.Sayfullayeva
Taqrizchilar: f.f.d.,prof.S.Ashirboyev
f.f.n., dots.M.Qodirov
p.f.n., dots.S.Yo‘ldoshyeva
f.f.n. N.Shoimova

ISBN – 978-9943-305-52-6

KIRISH

Bugungi kunda mamlakatimizning mustaqillikka erishganiga ham 20 yildan oshdi. Mana shu davr ichida yurtimizda fan, madaniyat, ta'lim-tarbiya, texnika, iqtisodiyot, siyosat sohalarida mustaqillik tufayli juda katta ijobiy o'zgarishlar ro'y berdi va bundan keyin ham ular davom etaveradi. Shu sababli ular adabiy tilimizda ham, shevalarimizda ham o'z ifodasini topmoqda.

O'zbek adabiy tili xalq shevalaridan o'ziga kuch oladi, chunki sheva bo'lmasa, adabiy tilimizning kelajagi bo'lmaydi. Hayotiy ozuqa olib turadigan asosi bo'lmasa, har qanday adabiy til vaqt o'tishi bilan o'lik tilga aylanadi. Shuning uchun ham shevalar har qanday adabiy tilning asosiy hamda rivojlanish poydevoridir. U(lar)ni ilmiy adabiyotlarda dialekt va sheva terminlari bilan atash kuzatiladi. Biz u(lar)ni sheva deb, bitta termin bilan atashni o'rinli hisoblaymiz. Shu o'rinda shevashunosligimizning buguni hamda kelajagi haqida o'ylab ko'rib, shuningdek, bu sohada ilmiy ishlari bilan tanilgan bir qancha tadqiqotchi olimlarning fikr-mulohazalarini e'tiborga olib, ushbu ishni tayyorladik.

Shevashunosligimizning tarixi XI asarning mashhur tilshunosi Mahmud Koshg'ariyga borib taqaladi. Uning "Devonu lug'atit turk" asari turkiy xalqlar shevalarining so'zligini arab tilida izohlab, o'zida jamlagan mukammal va bebaho lug'atlardan biri sanaladi. Shu asarning "Indeks lug'ati" ham olimlarimiz tomonidan tayyorlangan. Mana shu lug'at bahona turkiy qabila-urug'larning tillari bir bobo tildan rivojlanib, taraqqiy etganligi haqidagi ilmiy-nazariy qarash dalillar asosida tasdiqlandiki, bu hol ona tilimizning o'ziga xos nufuzini va tarixiy taraqqiyotini dalillar vositasida tasdiqlab turibdi. Hazrat Alisher Navoiy ham bundan sal kam olti asr oldin mana shu turkiy tilda, ya'ni eski o'zbek adabiy tilida she'rlar yozib, olamni qurolsiz holda, qalam bilan egallagan allomalardan biri sanaladi. Mana shuning natijasida o'sha vaqtda Xuroson hukmdori bo'lgan Husayn Boyqaro tilimizga Davlat tili darajasini berish to'g'risidagi tarixiy farmonini e'lon qilishga majbur bo'lgan. Xonliklar davrida ham garchi o'sha vaqtda tilimiz bo'yicha chuqur ilmiy asoslarda tadqiqotlar olib borilmagan bo'lsa-da, tilimiz ijtimoiy hayotdagi mavqeini saqlab qolganligi va kuchaytirganligi tarixda hech ham rad qilib bo'lmaydigan dalillar orqali o'z ifodasini topgan.

XX asrning 20-80-yillarida, ya'ni sho'ro davrida tilimizga yanada taraqqiy etish uchun katta huquqlar berilmagan bo'lsa hamki, bir qancha rus sharqshunos olimlarining harakatlari bilan ona tilimiz hamda uning asosiy manbasi bo'lgan shevalarimizni ham ilmiy, ham amaliy asoslarda o'rganishni boshlashgan edi. Bu olimlar shevalarimiz haqidagi ilmiy ishlari bilan adabiy til haqida gapirish uchun uning shevalarini o'rganish lozimligi masalasini dalillar vositasida ko'ra olishdi. Natijada, E. D. Polivanov, K.K.Borovkov, I.I.Zarubin, K.K.Yudaxin kabi o'nlab sharqshunos hamda dialektolog olimlarining shevalarimiz to'g'risidagi ilmiy tadqiqotlari maxsus tashkil etilgan dialektologik

ekspeditsiyalar vaqtida yaratilgan va bugungi kunda ham shevalarimizni o'rganish bo'yicha bebaho manbalar qatoridan ularning ilmiy ishlari o'rin olganligini tan olish shart. Rus olimlarining tadqiqotlari natijasida O'zFA qoshida A.S.Pushkin (Hozirgi Alisher Navoiy) nomidagi Til va adabiyot instituti ish boshlagan. Bu yerda XX asrning ikkinchi yarmidan o'zbek xalq shevalarini o'rganish va ilmiy asoslarda tadqiq etish uchun maxsus Dialektologiya bo'limi tashkil etilgan edi. Unda V.V.Reshetov, F.Abdullayev, Sh.Shoabdurahmonov, A.Aliyev, B.Jo'rayev, X.Doniyorov, Yo.G'ulomov, Yu.Jumanazarov, A.Ishayev, D.Abdurahmonov, N.Rajabov, Q.Muhammadjonov, N.Shoimova kabi dialektolog olimlarning bebaho ahamiyatga ega bo'lgan ilmiy ishlari yuzaga keldiki, bu holni jahon olimlari tan olishganligini hammamiz bilamiz. Bugungi kunda esa ushbu bo'limda faqat bir necha olimlar ishlashmoqda. Ularning ishlarini kuchaytirish hamda qo'llab-quvvatlash lozim. Hatto, bu davrda o'zbek dialektologiyasi va umuman, o'zbek tilshunosligi masalalari bo'yicha bir qancha ilmiy anjumanlar ham bo'lib o'tgan.

1989-yilning 21-oktabrida o'zbek tiliga Davlat tili maqomi berildi. Ushbu maqomni bergan qonun ona tilimizga, shuningdek, o'zbek xalq shevalariga jiddiy e'tibor berib, ilmiy tadqiqotlar olib borishga qonuniy imkoniyatlarni yaratib berdi.

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng davlatimiz miqyosida dunyo jamoatchiligi lol qoladigan darajada xalq manfaati nuqtayi nazaridan juda ko'p ishlar amalga oshirildi va amalga oshirilmoqda. Ammo ba'zi bir sohalar e'tiborimizdan chetda qolmoqda. Mana shunday sohalaridan biri, albatta, o'zbek shevashunosligi sanaladi. Bunga sabab nima? Bu holga, bizningcha, quyidagi hollar sabab bo'ldi:

1. So'zsiz, mustaqillik bizga ko'p narsa berdi. Mustaqillikka erishganimizdan so'ng shevalarimizni ilmiy asoslarda nazariy va amaliy jihatlardan o'rganish masalasiga jiddiy e'tibor kerak bo'lib qoldi. Shevalarimiz ham tilimiz singari taraqqiyotda ekan, demak, ularni ma'lum bir davrlarda ham amaliy, ham nazariy jihatlardan o'rganish, ular asosida ma'lum nazariy xulosalarga kelishning zarurligi tabiiy hol. Axir Mahmud Koshg'ariy o'z asarida qayd etgan so'zlar va hatto, XX asrning 70-yillarida qayd etilgan dialektal so'zlar bugun shevalarimizda kam qo'llanmoqda va ba'zilar umuman qo'llanmayapti. Chunki ba'zi bir shevalarimizni XX asrning 50-70-yillaridan turib o'rganilganiga ham mana 40 (qirq) yildan oshib ketdi. Demak, shevalarimizni XXI asrdan turib Mahmud Koshg'ariy darajasidan-da yuqoriroq turib o'rganish zaruriyati kun tartibida turibdi. Albatta, hukumatimiz odilona ish olib bormoqda, gap faqat o'zimizda qolgan. Ona tilimizning o'zagi – qon tomiri bo'lgan shevalarimizni o'rganib, ilmiy-nazariy asoslarda tadqiq etish uchun bamaslahat holda ish yuritib, xalq ommasiga ham, rahbariyatimizga ham tushuntirishimiz zarur. Shunda ilmiy mavzular bo'yicha e'lon qilinayotgan ilmiy konkursning tashkilotchilari ham o'zbek xalq shevalarini o'rganish ayni shu

kunlar uchun juda zarur va muqaddas ish ekanligini anglashib, sheva hamda lahjalarimizni ilmiy-nazariy va ilmiy-amaliy jihatlardan o'rganish uchun maxsus tadqiqot ishlariga mablag' ajratishlari tabiiy holdir.

2. Shevalarimizni ilmiy hamda amaliy jihatlardan tadqiq etuvchi shevashunoslarimizga ham e'tiborni kuchaytirish lozim. Shevalarimizni XXI asrdan turib mukammal o'rganish va ilmiy asoslarda tadqiq etilish bugungi zamon talablaridan biri hisoblanadi. Shevashunoslarni ham, ular to'plagan sheva materiallarini ham hsu soha bo'yicha bir ilmiy ishlarni amalga oshiradigan tashkilotga jamlash lozim.

3. Shevashunosligimiz bo'yicha keng qamrovli yangi ilmiy tadqiqotlar olib borish zaruriyati sezilmoqda. Chunki oldin, ya'ni XX asrning 40-80-yillarida o'rganilganda shevalarimiz hududiy jihatdan atroflicha to'liq tadqiq etilmagan edi. To'g'rirog'i, to'liq tadqiq etishning imkoniyati ham yo'q edi. O'sha vaqtlarda shevalarimiz tizimidan ba'zi bir shevalar umuman o'rganilmay qolib ketgan edi. Bu esa shevalarimizni har tomonlama to'liq o'rganish ta'limning magistratya bosqichida ham davom ettirish lozimligini ko'rsatib turibdi.

4. Shevalarimiz o'zbek adabiy tilining poydevori va o'sish-o'zgarishining o'zagi sanaladi. Demak, shevalarimizni ilmiy asoslarda o'rganishga, albatta, ijtimoiy, ma'naviy, ma'rifiy va ilmiy-nazariy jihatlardan ehtiyoj sezilmoqda. Sababi, shevalarimiz o'zbek milliy tilining va o'zbek milliy tilshunosligimizning asosi va doimiy poydevori hisoblanadi. Ammo bu sohada hali juda ko'p ishlar amalga oshirilmagan. Ularga quyidagilarni ham kiritish mumkin:

4.1. Tan olishimiz kerak, hozirgacha lahjalar va shevalararo dialektologik lug'atlar mukammal holda yaratilmagan. O'zbek xalq shevalarining lug'aviy boyligini o'zida jamlagan va umumiy holda ifodalaydigan bor-yo'g'i bittagina "O'zbek xalq shevalari lug'ati" yaratilgan (T., Fan, 1971). Unda filologiya fanlari nomzodi, etakchi ilmiy xodim Ahmad Ishayev (marhum) tuzgan "O'zbek shevalarida qarindosh-urug' nomlari" bilan birga 9500 (to'qqiz yarim ming) atrofida shevalarimizga oid dialektal so'z mavjud. Bu lug'atning sobiq sho'ro davrida yaratilganiga e'tibor bersak, bunday lug'atning yaratilishi ham o'sha vaqtdagi dialektolog olimlarning katta muvaffaqiyatlaridan biri bo'lganligini e'tirof etish kerak. Shu bilan birga tadqiq etilgan har bir sheva bo'yicha so'zlar o'sha tadqiqotlarda hali hanuz qolib ketmoqda, ularning miqdori o'ttiz ming atrofida ekanligi Ahmad Ishayev tomonidan asoslab, birmabir ko'rsatib berilgan¹. Bizningcha, ular leksikografik nuqtai nazardan saralangan holda kelajakda yaratiladigan ko'p tomli "O'zbek xalq shevalari lug'ati"da qayd etilishi maqsadga muvofiqdir.

4.2. Shevalarimizning dialektologik atlaslarini yaratish bo'yicha XX asrning 60-80-yillarida ilmiy ishlar olib borilgan. Turli ilmiy manbalarda V. V.

¹ Ishayev A. O'zbek dialektal leksikografiyasi. T., Fan, 1990. 20-45-betlar.

Reshetov dialektologik atlas tuzgan degan fikr bor, ammo shunday atlasning o'zi yo'q, bu bor haqiqat. Shevashunosligimizni o'rganuvchi tadqiqotchilarning ishlari markazlashtirilmagani uchun shevalarimizning dialektologik atlaslarini yaratish ishlarini boshlash ancha og'ir bo'lmoqda. Sheva so'zlariga leksik-dialektizmlar nuqtayi-nazaridan qarasa, dialektologik atlaslarini yaratib bo'lmaydi. Shuning uchun A.Ishayev tomonidan ilgari surilgan sheva so'zlarini lug'atlarga kiritishning yetti jihatini (ilovada berilgan) ham birday e'tiborga olish lozimligi sezilib turibdi. Buning uchun shevalarni to'liq o'rganish lozim.

4.3. Bugungi kun nuqtayi nazaridan shevalarimizning fonetikasi, leksikasi, so'z yasalishi, sintaksisini jiddiy o'rganish, ilmiy nazariy, ilmiy amaliy jihatlardan tadqiq etish lozim bo'lmoqda. Ehtimol, shevalarimizning yuqorida ko'rsatilgan jihatlari misollar vositasida qayta tahlil va talqin etilganda, ular to'g'risida sho'ro davridagidan ko'ra mukammal ilmiy xulosalarga kelish mumkin bo'ladi.

4.4. O'zbek shevalarini bugungi kunda o'rganishning ahvoli va kelajagi masalasini o'ylab ko'rish kerak. Agar sal befarqroq bo'lsak, kundalik ishlaru tashvishlar bilan o'ralashib qolaversak, shevalarimizning bugungi dialektal boyligi va betakror nufuzini ilmiy manbalarda saqlab qolishdan ojiz bo'lib qolamiz. Buni ona tilimizga hurmati, muhabbati bo'lgan kishilar umuman xohlashmasa kerak.

Shevashunosligimizning buguni va kelajak taraqqiyotiga oid bu kabi amalga oshirilmagan, biroq amalga oshirishni mustaqilligimiz va milliy mafkuramiz talab qilib turgan muammolarning optimal yechimi masalasi juda og'ir va murakkab ishlardan bo'lib, uni quyidan tashabbus bilan olib chiqib bo'lmaydi. Balki mamla-katimiz hukumatining ijtimoiy-iqtisodiy sohalarning tarmoqlariga e'tibor berayot-ganidek, shevalarimizni XXI asrdan turib ilmiy va amaliy asoslarda o'rganish uchun ularning homiyligi hamda ko'magidagina bunday ulug', muqaddas hamda miqyosi benihoya katta bo'lgan ishni amalga oshirishimiz mumkin. Shu o'rinda yurtboshimiz Islom Karimovning "Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch" asaridagi quyidagi jumlar shevashunosligimizga ham e'tibor zarurligini ta'kidlab turibdi: "Ma'lumki, o'zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o'rtasidagi ruhiy-ma'naviy bog'liqlik til orqali namoyon bo'ladi. Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Ona tili - bu millatning ruhidir. Buyuk ma'rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniyning so'zlari bilan aytganda, "Har bir millatning dunyoda borligini ko'rsatadigan oyinayi hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmardir". Bu haqda gapirganda, mustaqillik arafasida o'zbek tiliga davlat tili maqomini berish masalasida qanday qizg'in, ba'zida keskin va murosasiz bahs va tortishuvlar bo'lib o'tgani beixtiyor yodimizga tushadi. O'shanda ayrim siyosiy guruhlar O'zbekiston sharoitiga mutlaqo to'g'ri kelmaydigan, bir-biriga butunlay zid va qarama-qarshi fikrlarni olg'a surgan, shuning hisobidan o'ziga obro' topish, odamlarni ortidan ergashtirishga uringan edi. Nega deganda, til bilan bog'liq

muammolar orqali milliy tuyg'ularni ro'kach qilib, ulardan g'arazli maqsadlarda foydalanish mumkin. Mana shunday o'ta qaltis va murakkab vaziyatda agarki ozgina ehtirosga berilsak, hushyorlikni yo'qotsak, arzimagan uchqundan o't chiqib ketishi hech gap emasdi. Markazda va o'zimizda qulay bahona kutib, payt poylab turgan imperiyaparast kuchlarga aynan shu narsa kerak edi. Ammo biz ular kutgan yo'ldan bormadik. Og'ir-vazminlik bilan ish tutib, har tomonlama o'ylab, mulohaza qilib, barcha siyosiy va ijtimoiy guruhlarning talablarini qondiradigan, eng muhimi, xalqimiz va Vatanimiz manfaatlariga javob beradigan yagona to'g'ri yo'lni topishga erishdik.

Avvalo, respublika Oliy Kengashi qoshida davlat tili bo'yicha taniqli olim-lar, ijodkor ziyolilar, jurnalistlar va jamoatchilik vakillaridan iborat maxsus komis-siya tashkil qilindi. Komissiya a'zolari aholining turli ijtimoiy qatlamlari, siyosiy guruhlar, barcha millat va elat vakillari tomonidan bildirilgan fikr-mulohazalarni atroflicha o'rganib, respublika rahbariyati va keng jamoatchilikka doimiy axborot berib borar edi. Ana shunday ishchanlik ruhida Oliy Kengash sessiyasiga taqdim etiladigan loyihaning har bir moddasi bo'yicha har taraflama fikr almashuv, bahs va munozalar bo'lib o'tdi.

Nihoyat, 1989-yilning 19-oktabr kuni bu o'ta muhim masala Oliy Kengash sessiyasi muhokamasiga qo'yildi. Va qariyb bir yarim asrlik qaramlikdan so'ng mamlakatimizda o'zbek tili davlat tili deb e'lon qilindi. Xalqimizning muqaddas qadriyatlaridan biri bo'lmish ona tilimiz o'zining qonuniy maqomi va himoyasiga ega bo'ldi. Bu Vatanimiz tarixida tom ma'nodagi buyuk voqea edi. Istiqloq yillarida o'zbek tilining qo'llanish doirasi amalda nihoyatda kengaygani, uni ilmiy asosda rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar, tilimizning o'ziga xos xususiyat-lariga bag'ishlangan ilmiy va ommabop kitoblar, o'quv qo'llanmalari, yangi-yangi lug'atlar ko'plab chop etilayotgani jamiyat tafakkurini yuksaltirishga o'z his-sasini qo'shmoqda"¹. Shu o'rinda ilmu fan va ma'rifatni rivojlanishning asosiy yo'li deb mahkam tutish bilan yaponlar XX asrning ikkinchi yarmidayoq insoniyat taraqqiyotining eng yuqori pog'onasiga chiqqanligini e'tiborga olishimiz lozim bo'ladi. Bizning o'zbek xalqimiz ham ular bilan teng bo'lsa, tengki, biroq hech ham kam emas. Shuning uchun shevalarimizni o'rganish yuzasidan bir necha o'n yillikka mo'ljallangan va moddiy mablag' bilan ta'minlangan shu sohaga tegishli mutaxas-sislarni tayyorlash, ularni qayta tayyolash va ayni shu sohada ilmiy tadqiqotlarni olib borish markazini O'zMU (yoxud shu soha aloqador boshqa tashkilot) qoshida tashkil etish zarur. Shu markaz qat'iy reja asosida shevalarimizni har tomonlama tadqiq etishni nazorat qilishi, shevashunoslar tadqiqotining asosiy maqsadi bo'lgan turli maqomdagi dialektizmlarni yig'ishga yo'naltirishi va qilingan, rejalashtirilgan tadqiqotlar bo'yicha hisobot berib turishi lozim. Axir "O'zbekiston - kelajagi buyuk davlat",-deb faxr bilan aytar ekanmiz, buning asosida o'zbek xalqining ming-ming yillik tarixi va

¹ Karimov I.Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch.T., Ma'naviyat, 2008.83-85, 86-betlar.

taraqqiyotiga, shuningdek, o‘zbek milliy tilshunosligining shakllanishi va rivojlanishiga zamin bo‘lgan shevalarimiz ekanligini tan olish vaqti keldi. Bu esa o‘zbek xalq shevalarini yangidan har tomonlama mukammal tadqiq etilishi va shuning natijasida o‘zbek shevalarining ko‘p tomli lug‘atlarini tayyorlash ishlari davom etayotganligi tabiiy holligini tasdiqlamoqda. Shuning uchun ham shevalarimizni ilmiy va amaliy asoslarda o‘rganish bilan “Ta’lim tizimida ta’lim va tarbiyaning uzviy ravishda olib borilishi nafaqat mamlakatning intellektual jihatdan yuksalishini, shuningdek, shaxs ma’naviy kamolotini ham ta’minlaydi”¹.

Ushbu o‘quv qo‘llanma bir-biriga bog‘liq bo‘lgan o‘n bitta qismdan tashkil topgan bo‘lib, I. I. Zarubin, K.K. Yudaxin, E. D. Polivanov, G‘ozi Olim, A. K. Borovkov, F. Abdullayev, V. V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov, B. Jo‘rayev, S. Ibrohimov, M. Mirzayev, A. Ishayev, Q. Muhamedjanov, K. Nazarov, Yo. G‘ulomov, A. Shermatov, A. Aliyev, D. Abdurahmonov, N. Rajabov, S. Ashirboyev, B.To‘ychiboyev, K. Usmonov, A. Jo‘rayev, N. Murodova, N.Shoimova, M. Begaliyev kabi bir umr o‘zbek dialektologiyasi sohasi bilan shug‘ullangan olimlarning ilmiy tadqiqotlari e’tirof etilgan holda tayyorlandi. Albatta, yangi fikr-mulohaza va bir qancha misollar qo‘shildi. Bu o‘quv qo‘llanma amaliy hamda ilmiy muammolar tizimi sohasida yaratilgani uchun bahsli o‘rinlar bo‘lishi mumkin: “Deyishadiki, haqiqat bahslarda tug‘iladi”. Shuning uchun obyektivlik asosida bildiriladigan har bir mulohazani shu ishning keyingi nashrida e’tiborga olamiz.

Mualliflar ushbu o‘quv qo‘llanmani tayyorlash jarayonida (aniqrog‘i, yigirma yildan ortiq vaqt davomida) qimmatli maslahatlarini ayamagan hurmatli ustozlar - Sh. Shoabdurahmonov (marhum), A. Ishayev (marhum), A. Aliyev (marhum), N. Rajabov (marhum), K. Nazarov, S. Ashirboyev, B. To‘ychiboyev, K. Usmonov, R. Sayfullayeva, Yo. Tojiyev, M. Qodirovga o‘z minnatdorchiliklarini bildirishadi.

¹ Ўзбекистон Республикаси президенти Ислам Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарини таълим муассасаларида ўқитишни ташкил этиш бўйича таълим технологияси.Т.,2010.73-бет.

I. “O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI” FANIDAN MA‘RUZALAR

1-MAVZU

“O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI” KURSINING UMUMIY MASALALARI. MILLIY TIL VA MAHALLIY DIALEKTLAR. TRANSKRIPSIYA. O‘ZBEK ADABIY TILI VA O‘ZBEK XALQ SHEVALARI

Reja:

1. “O‘zbek dialektologiyasi” fanining predmeti va vazifasi.
2. Milliy til, o‘zbek adabiy tili, o‘zbek xalq shevalari va mahalliy dialektlar.
3. Xalq shevalari adabiy tilni boyituvchi vositalardan biri.
4. Ona tilini o‘qitishda ushbu fanning o‘rni.
5. Mazkur fanining tilshunoslikning boshqa sohalari bilan aloqadorligi.
6. Transkripsiya hamda unga xos xususiyatlar.

Tayanch so‘z va tushunchalar

Sheva. Lahja. Adabiy til. Terminologiya (atamashunoslik).
Sinxron plan. Milliy til. Dialekt. Transkripsiya. Transliteratsiya.
Diaxron plan. Tasviriy dialektologiya. Fonetik transkripsiya.
Fonologik transkripsiya. Tarixiy dialektologiya.
Unlilar (cho‘ziq va qisqa). Undoshlar.
Lingvo-geografiya usuli. Orfografiya. Orfoepiya. Dialektal xato.

Dialektologiya fanining predmeti va vazifasi

Tilshunoslik ilmi bir-biriga yaqin va bog‘lanib ketgan bir necha sohalar majmuidan iborat. Shuning uchun ham dialektologiya tilshunoslikning alohida bir sohasi bo‘lib, u biror tilning mavjud mahalliy dialektlarini, ya‘ni mavjud mahalliy lahja hamda shevalarni ilmiy, nazariy, amaliy jihatlardan o‘rganadi va o‘rgatadi. Dialektologiya grekcha so‘z bo‘lib, (dialektos - sheva, logiya - fan) sheva haqidagi fan degan ma‘noni anglatadi. Bu ta‘rif 1959-yilgi darslikda bu tarzda berilgan: “Dialektologiya grekcha dialektos so‘zidan olingan bo‘lib, so‘zlashmoq, gaplashmoq demakdir”¹. Rus, nemis, fransuz, ingliz dialektologiyalari bo‘lgani kabi “O‘zbek dialektologiyasi” nomli fan ham mavjuddir. Bu fanni oliy o‘quv yurtlarida rasman o‘qitish XX asrning 60-yillaridan boshlangan. Ayni shu fanni ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatlardan asoslash (1925-yidan shevalarimizni, asosan, shahar shevalatini rus olimlari o‘rganishni boshlashgan) va unga oid mavzulardan oily o‘quv yurtlarining filologiya fakultetlaridagi talabalarga dars berishda rus olimlarining xizmatlari benihoya katta ekanligini e‘tirof etish lozimdir.

¹ Qarang: Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. T.,1959. 3-6et.

“O‘zbek dialektologiyasi” fani O‘zbekistondagi, qardosh mamlakatlardagi o‘zbeklarning tilini, turli dialekt, lahja va shevalarini ilmiy-amaliy jihatdan tadqiq etib, shevalarimiz taraqqiyotining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganadi. Qadimiy tarixga ega bo‘lgan o‘zbek tilining sheva, dialekt, lahja hamda shevalar guruhlari o‘zbek dialektologiyasining o‘rganish predmeti, obyekt ham hisoblanadi.

Mavjud obyektlarni o‘rganish bo‘yicha dialektologiya ikki turga bo‘linadi:

1. Tasviriy dialektologiya (dialektografiya) mahalliy lahja va shevalarga xos fonetik va leksik-grammatik xususiyatlarni sinxron planda qayd qilish bilan chegaralanadi. Bunda shevalarning ayni vaqtdagi xususiyatlari o‘rganiladi. Albatta, sinxron planda o‘rganilgan shevalar tasviriy dialektologiya uchun ilmiy-amaliy qimmatga molik bo‘lgan ishonchli materiallarni va ular haqidagi xulosalarni beradi.

2. Tarixiy dialektologiya esa tilning dialektal xususiyatlarining kelib chiqishini, rivojlanishini, turli davrlardagi o‘zgarishlarini asoslab ko‘rsatadi. Shu jumladan, shevalarimizning qardosh tillar bilan munosabatini va shu shevalarning tashkil topishida boshqa tillarning ishtirokini aniqlash, lahja va shevalarni lingvo-geografik usul bilan o‘rganishni hamda til tarixiga oid tarixiy matnlarni ilmiy nazariy, shuningdek, amaliy jihatlardan o‘rganish, o‘zlashtirish va tadqiq etish maqsadlarini ham ko‘zda tutadi.

Shevalarni o‘rganish til tarixi uchun ham, xalqning tarixi uchun ham boy va qimmatli materiallar beradi. Adabiy tilda yo‘q bo‘lib ketgan, o‘zgarishga uchragan leksik elementlar, ayrim grammatik formalar mahalliy shevalarda saqlanib qolgan bo‘lishi mumkin. Shuning uchun dialektologiya til tarixini o‘rganish uchun juda ham ahamiyatli. Qadimiy turkiy yozma yodgorliklarining bizga noaniq bo‘lgan xususiyatlarini hozirgi o‘zbek shevalarining fonetik, leksek, morfologik, leksek-morfologik xususiyatlarini ilmiy asoslarda o‘rganish bilan aniqlab, to‘ldirish mumkin.

Mazkur fan juda qadimdan, shu jumladan, M.Koshg‘ariy, Alisher Navoiy, Z.M.Boburlar davridan to bugungi kunlargacha shakllanish bosqichini bosib o‘tgan. Ya‘ni o‘zbek adabiy tilining mustahkam asosi bor. Shuning uchun ham “Avvalo, ko‘p ming yillik boy o‘tmishimizni tadqiq etishning yaxlit konsepsiyasini, ya‘ni dasturini, ilmiy izlanishlarning uslubini... (yangi ilmiy metodologiyani – *ta’kid bizniki(T.E)*) aniqlab olish zarur”¹ hamda “Asosi bor yetar murodga, Asosi yo‘q qolar uyatga!”², -deb bekorga aytilmagan. Demak, bu fanning metodologiyasi haqida to‘xtalish shart. Albatta, ushbu fanning metodologiyasi bu – o‘zbek xalq sheva hamda lahjalarining, shuningdek, milliy tilimizning tarixiy taraqqiyotini izchillik bilan ko‘rsatuvchi ilmiy nazariy hamda g‘oyaviy-ma’rifiy jihatlarni asoslaydigan obyektiv qonuniyat, ta’limot, nazariya, g‘oya, usul hamda ularni tahlil etuvchi ilmiy-amaliy tamoyillar

¹ Karimov I. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. T., Sharq, 1998. 30-bet.

² Ziyomhammadov B. Komillikka eltuvchi kitob. T., Turon-Iqbol, 2006. 110-bet.

majmuyi hisoblanadi. Shu o'rinda metodologiya masalasi tushunchasi bahsli ekanligini ta'kidlash kerak¹.

Ushbu fanni o'rganish, o'zlashtirishda quyidagi terminlar faol qo'llanadi:

Sheva - biror tilning o'ziga xos fonetik, leksik, grammatik xususiyatlariga ega bo'lgan kichik qismi (*oraliq sheva, shevalar guruhi* degan terminlar ham bor). *Toshkent shevasi, Shahrisabz shevasi, Qo'qon shevasi, Buka shevasi* kabi shevalarni misol sifatida keltirish mumkin.

Lahja - shevaning fonetik, leksik, so'z yasalishi hamda grammatik xususiyatlarini ma'lum bir tizim asosida o'zida birlashtirgan shevalar yig'indisi. Ayni vaqtda tilimizda uchta lahja bor: 1) *qorluq lahjasi*; 2) *qipchoq lahjasi*; 3) *o'g'uz lahjasi*. Ularning nomlanishi turkiy urug'-qabilalar nomidan shakllangan. Lahja so'zi arab tilidan o'zlashgan so'z bo'lib, *tarz, ravish, yo'sin* singari ma'nolarni bildiradi.

Dialekt atamasi - dialektologik adabiyotlarda lahja, sheva ma'nolarida ham ishlatiladi. Hoziri kunda esa u umumlingvistik dialekt atamasi ma'nosida ishlatilmoqda. Dialekt atamasi grek tilidan o'zlashgan so'z. Prof.V.V.Reshetov bu atamani o'z tadqiqotlarida shevalar guruhi ma'nosida faol darajada qo'llagan. Mazkur atama bu fanga oid rus tilidagi ilmiy hamda ilmiy metodik adabiyotlarda ham uchraydi.

Dialektologiya umuman shevashunoslikka oid asosiy atamalardan biridir. *O'zbek dialektologiyasi* atamasi esa o'zbek shevalarini o'rganuvchi fanning nomi.

Dialektologiyaning, xususan, o'zbek dialektologiyasining o'rganish obyekti o'zbek tilining mahalliy lahja va shevalari bo'lib, uning asosiy maqsadi o'zbek xalq shevalarini zamonaviy ilm-fan talablaridan kelib chiqqan holda ilmiy hamda amaliy jihatlardan tadqiq etish va shevalarimizning fonetik, leksik, morfologik, sintaktik xususiyatlaridagi yangi holatlarni o'zgarishsiz belgilab boorish. Mana shu asosiy maqsaddan kelib chiqqag holda quyidagi vazifalari amalda bajarish lozim bo'ladi:

1. Ayrim sheva, shevalar guruhi va dialektlarning fonetik, morfologik, sintaktik, leksik xususiyatlarini tavsiflash.

2. Milliy tilning paydo bo'lishi va taraqqiyotida shevalarning tutgan o'rni, milliy tilga asos bo'lgan shevalarni aniqlash.

3. Shevalarning o'zaro munosabatini, adabiy tilga va qardosh tillarga munosabatini sheva materiallariga asoslanilgan holda belgilash.

4. O'xshash xususiyatlariga ko'ra o'zbek shevalarning tarqalish chegarasini aniqlash.

5. Umumiy o'xshash lingvistik xususiyatlarini belgilab, shevalarning ma'lum hududdagi tarqalish karta(xarita)larini tuzib, shevalarni tasnif qilish.

¹ Qarang: Xolboev S. Tarix fanining metodologik asoslari va tamoyillari (I.Karimovning asarlari misolida) // Ijtimoiy fikr.Inson huquqlari.T.,2004.1(25)-soni.140-146-betlar; Xolboev S. Tarix fanining metodologik masalasi // O'zMU xabarlar.375-379-betlar.

Bulardan ko‘rinib turibdiki, o‘zbek tilining sheva, dialekt, lahja, shevalari guruhlarining xususiyatlarini ilmiy nazariy va ilmiy amaliy manbalar asosida amaliy tekshirish “O‘zbek dialektologiyasi” fanining asosiy vazifasidir. Darhaqiqat, “Uchinchidan, o‘zbek shevalarini o‘rganish keyingi payitda juda yomon ahvolda ekanligi hammaga ma’lum. Shevashunoslar o‘zbek tilshunosligida qolmadi hisob. Dialektologlar kamayib ketdi. Bunday mutaxassislar tayyorlamayapmiz. Ekspeditsiyalar (dialektal ekspeditsiyalar - ta’kid bizniki – T.Enazarov) yo‘q bo‘ldi.

Shevalar lug‘atini tuzish to‘xtab qolgan. O‘zbek tili shevalarga boyligi bilan ajralib turadi. Xazina bo‘lgan o‘zbek shevalarini jiddiy tadqiq qilmay turib, o‘zbek adabiy tilining taraqqiyotini belgilab bo‘lmaydi. Matematik lingvistika kerak, biroq shevalarni jiddiy tadqiq qilish ham juda zarur”¹.

Turli hududlarda bo‘lgan har xil dialektlarni va shevalarni o‘rganish shu xalqning tarixi uchun ham, til tarixi uchun ham juda muhim bo‘lgan ishonchli ma’lumotlarni asoslab, ochib beradi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida bo‘lmagan ba’zi bir so‘zlarni yoki o‘z shakllarini o‘zgartirib yuborgan ba’zi grammatik shakllarning eski, oldingi shakllari hozirgi o‘zbek tilining mahalliy shevalarida saqlanib qolgan bo‘lishi mumkin. Masalan, eski o‘zbek tilida asol qo‘llanilgan *yitmoq* fe’li o‘rniga hozirgi o‘zbek adabiy tilida *yo‘qolmoq* fe’li ishlatiladi, lekin bu fe’lning eski *yitmoq* shaklini hozirgi o‘zbek shevalarida uchratish mumkin (“o‘lim-yitim bo‘lmasin - *olʼm-yʼtim bolmʼsʼn*”. Tosh. shevasidan)...

Eski o‘zbek tilidagi sifatdoshning –*g‘an* shaklini hozirgi qipchoq shevalarida uchratish mumkin (*barg‘an, qalg‘an*).

əndən song (andan so‘ng) - eski o‘zbek tilida, bundan - hozirgi o‘zbek tilida, *andan* - hozirgi o‘zbek shevalarida uchraydi.

Bərmısh (eski o‘zbek tilida) - *bərgan* (hozirgi o‘zbek tilida) - *bərmısh* (Xorazm shevalarida).

Erur (eski o‘zbek tili) -*dir* (hozirgi o‘zbek tili) - *erur* (hozirgi o‘zbek shevalarida), *əchərg‘ə* - ochishga, *acharg‘a* (qipchoq shevalarida); *ulus* - xalq - ulus (shevada); *sustaymoq* - susaymoq; *supurgu* - supirgi; *yəmg‘ir* - yog‘mir; *yaqin* - *yəvuq*; *ul-bul*; u-bu (adabiy tilda) - *ul-bul* (Tosh. shevasida) va boshqalarni misol qilib berish mumkin.

Dialektologiya fanining o‘zbek tilini o‘qitishdagi ahamiyati juda kattadir, chunki shevalarning asosiy xususiyatlarini yaxshi bilish barcha filologlar uchun, xususan, maktab o‘qituvchilari uchun juda zarur. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yozuvida uchraydigan xatolar o‘z shevalari ta‘sirida amalga oshirgan xatolar hisoblanadi. Shuning uchun o‘qituvchi adabiy tilni, o‘zbek shevalarini yaxshi bilishi, o‘quvchilarga ularni o‘rgatish, og‘zaki va yozma nutqdagi kamchiliklarni tugatish uchun doimo o‘quvchilarga e‘tibor berish lozim: *mungaitıp* — xafa qilib; *əylənməq* – aynalmoq; *djəzdə* - poshsha; *yeddi* — yetti; *qobıız* — chang (og‘izda chalinadigan musiqa asbobi); *navqan* — tut

¹ Tojiev Yo. Til ilmiga sadoqat. T., Mumtoz so‘z, 2010.9-bet.

daraxti; *syirtta* — tashqarida; *nənni ushəg'i* nonning ushog'i, *vəylapty* — o'ylabdi; *yəlləmas* – yolchimas, *qymran* – tuya qimizi.

Dialektologiya til tarixini o'rganishda ham ilmiy-nazariy hamda ilmiy-amaliy qiymatga ega bo'lgan ma'lum otlarni beradi. Chunki eng qadimgi va qadimgi turkiy til asosida XIV-XV asrlarda shakllangan eski o'zbek adabiy tili to bugungi kungacha - XXI asrning birinchi o'n yilligigacha qanday rivojlanib borganini, tilimizga oid bo'lgan qoidalar, qonunlarning amal qilinishini faqat dialektologiya fanining kuzatishlari va ilmiy jihatdan o'rganishlari orqali bilib olamiz. Bu degani dialektologiya fani til tarixi bilan hamkorlikda ish olib boradi deganidir. Sababi, xalq tilida qadimgi tilga oid so'z va forma(so'z shakli qo'shimcha)larning ishlatilishi tez-tez uchrab turadi.

Markazdan chetdagi tumanlarda yashovchi kishilar, asosan, keksalar tilini kuzatish dialektologlarga ko'p qiziqarli materiallar beradi. Tog'larda, cho'llarda aholi istiqomat qiladigan joylar uzoqligi tufayli o'zlarining xarakterli dialektal xususiyatlarini o'zgarishsiz saqlaydilar hamda avloddan avlodga olib o'tishmoqda. Bu hol ko'proq sheva vakillari nutqiga xos individual xususiyatlardan hisoblanadi.

“O'zbek dialektologiyasi” fani tilshunoslikning orfografiya bo'limi bilan chambarchas bog'liq. Orfografiya to'g'ri yozish qoidalarini va prinsiplarini o'rganadi. So'zning to'g'ri yoki noto'g'ri yozilganligini dialektologik kuzatishlar bergan materiallar va xulosalar orqali aniqlanadi: yo r - *yə r*, yog' - *yəg'* (*yəg'*), *bəg'* +- ga - *bəqqa* (*bəqqa*), tog' - ga - *toqqa* (*təqqa*), *keyninə* — keyinga, *mavqyl* — ma'qul.

Dialektologiya adabiy tilimizning talaffuz me'yorlarini tekshiradigan orfoepiya bilan ham o'zaro bog'liq, chunki har kuni ishlatadigan so'zlarimiz adabiy tilga qabul qilinmasdan oldin sheva va lahjalarda ishlatilgan. Bu holni sheva vakillari nutqidan yozib olingan matnlarda va yozma yodgorliklarda ko'rish mumkin. Shevalarimizda o'zbek adabiy tilining orfoepiya qoidalari shakllangan, ma'lum bir tizimga tushgan.

Mazkur fan terminologiya bilan ham o'zaro bog'liqdir. Chunki o'zbek tiliga Davlat tili huquqini bergan qonunning qabul qilinishi bilan (1989-yil 21-oktabr) mavjud termin(atama)lardan ba'zi birlarini o'zbekchallashtirish zarurati yuzaga keldi. Bizga zarur bunday atamalarni o'zbekchallashtirishda “O'zbek dialektolo-giyasi” fanida mavjud bo'lgan dialektologik materiallar ko'mak bera oladi. Masalan: *elvizak* - mayin shabada. Bu so'z oldin kishilarga uncha ma'lum bo'lmagan, chunki u faqat shevadagina qo'llangan. Uni adabiy til doirasiga olib kirishda f.f.n. Ahmad Ishayevning xizmati katta. Ushbu so'zni ishlatgani uchun XX asrning 60-yillarida shu olim, hatto, tanqid qilinib, feleton ham qilingan. Yana sheva vakillari tilida quyidagi so'zlarni ham uchratish mumkin: *bag'alar//bachala(r)* – *bələlər* (bolalar); *əblast* - *viləyat* (viloyat); *kəlxəz* – kolxoz; *həməsh* - *əməch* (omoch); *rayən* – tuman; *nəhya* (*nohiya*); *tuzilish* – struktura; *intəbaq* (ittifoq); *murcha* - *qarincha* - *chuməli* (chumoli) kabi atamalarni ham uchratish mumkin. Ular shevalardan topilgan holda tilimiz

boyligini o'zida ifodalab turibdi. Ilm-fan, kasb-hunar sohalariga oid atamalarni o'zbekchalashtirish lozimligini o'ylasak, dialektologiya fani oldida ko'p masalalar turganligini sezish mumkin. Sababi, fan, texnika va hayotimizning har bir sohasiga oid atamalarni imkoniyat darajasida o'zbekchalashtirishda, so'zsiz, shevalarimiz leksikasiga oid ba'zi bir so'zlarning ishlatilishi o'rinlidir.

O'zbek lahja hamda shevalarining xususiyatlarini yaxshi bilish, o'rganib olish o'qituvchilar uchun, ayniqsa, "Ona tili va adabiyoti" fanining o'qituvchilari uchun ham juda zarur hisoblanadi. Ushbu fan o'qituvchisi o'z o'quvchilarining nutqidagi, yozuvidagi shevaga oid xususiyatlarni yaxshi bilsa, o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqiga xos bo'lgan kamchiliklarini to'g'ri topa oladi. Buning uchun shevalarimiz haqida mukammal ma'lumotga ega bo'lishi shart. Shundagina, o'quvchilarning adabiy til talablari va me'yorlarini o'zlashtirib borish darajasidagi savodxonligi oshib boradi. Chunki o'quvchilar nutqida, ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilari yozuvida uchraydigan xatolar shevalarimiz ta'sirida sodir bo'ladigan xatolar jumlasiga kiradi: *мәнәт* — so'm, pul; *әйнәлмәқ* — aylanmoq; *қәбул* — qabul; *esnә* - ensa; *қыдырышта, қыдырыш* — sayir, *нәннә ушғә* — nonning ushog'i; *дәдә* — jinni, telba; *Бухорғә турәдә* - Buxoroda turadi; *әрдјә* — sandiq, *qo'ngshu* — qushni.

Andijonlik o'quvchi adabiy tildagi *taroq, sanoq, kosa* tipidagi so'zlarni *taraq, sanaq, kasa* shaklida yozsa, toshkentlik o'quvchi esa adabiy tildagi *shabada, aka, do'ppi* kabi so'zlarni o'z shevasi ta'sitida *shəbədə, əka, to'ppi* ko'rinishida yozishi va bu bilan orfografik xatoga yo'l qo'yishi mumkin. Shunday qilib, o'quvchi hamda talabalarni adabiy talaffuzga o'rgatish, birinchi galda, ular nutqini sheva, ya'ni dialektizmlar ta'siridan holi qilish kerak bo'ladi: adabiy tildagi *tarəq, dala, чəq, chəynak, kattarəq, yətəq, yo'ldəsh* tipidagi so'zlar 0-lovchi o'zbek shevalarida mahalliy sheva ta'sirida talaffuzi buzilib *tarə:, dəda, çyi:, chəynak, kattarəq:, yətə:, yo'ldəsh* tarzida aytiladi. Bunday talaffuz o-lovchi shevalar uchun odatdagi hol sanaladi.

Yuqorida keltirilgan adabiy tilga oid so'zlar a-lovchi o'zbek shevalarida esa *taraq, dada, ayaq, choynak, kattaraq, yataq, yo'ldosh* tarzida talaffuz etiladi va bu hol a-lovchi o'zbek shevalarida me'yor hisoblanadi. Bunday xilma-xillikni bartaraf qilish uchun o'qituvchi o'sha sheva bilan adabiy tilni qiyoslay olishi lozim. Qiyoslashda, albatta, adabiy til tayanch holatda bo'lishini unutmazlik shart: *qatiq* so'zi o'zbek xalq shevalarida *qattıq, qatıq, qəttıq, qatıq, qatuv, qatug', qatu:* tarzida talaffuz etilsa-da, lekin bu so'z adabiy til me'yoriga ko'ra *qatiq* tarzida bir xil talaffuz etiladi.

O'quvchilarga to'g'ri talaffuz me'yorlarini singdirish maqsadida bajariladigan yirikroq ish o'sha shevaning fonetik tizimini adabiy tilning fonetik tizimi bilan qiyoslash hisoblanadi. Sababi, o'zbek shevalarining vokalizm tizimi ham, kon-sonantizm tizimi ham fonologik jihatdan adabiy tildan farq qiladi. O'zbek adabiy tilining tayanch shevalarida unli fonemalar 7tadan iborat bo'lsa, shimoliy Xorazm qipchoq guruh shevalarida 9ta mustaqil unli tovush bor. Janubiy

Xorazm o'g'uz guruh shevalarida cho'ziq unilardan tashqari 10ta unli, Iqon shevasining unililar tizimida 18ta fonema mavjud.

Maktablardagi ona tili o'qituvchisi o'quvchilarga adabiy tilning yozma va og'zaki shakllarini uzliksiz holatda o'rgatish jarayonida yuqoridagi kamchilik hamda nuqsonlarni tugatishi mumkin.

Transkripsiya

Transkripsiya dialekt va shevalarda uchraydigan tovushlarning turli ko'rinishlarini yozuvda ifodalash uchun qo'llanadigan ma'lum belgilar tizimidir. Tildagi tovushlarni aniq ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv - transkripsiya, lotincha transcriptio – qayta yozish deb ataladi. Transkripsiya dialekt va shevalarda uchraydigan tovushlarning turli ko'rinishlarini yozuvda ifodalash uchun qo'llanadigan ilmiy yozuvdir. Transkripsiya bir tildagi fonetik, morfologik, leksik, grammatik xususiyatlarni hisobga olgan holda, ilmiy maqsadlar uchun talaffuzga ko'ra yozib olish degan ma'noni beradi. Dialektologiya fanida tadqiqotchilar lahja va shevalarning o'zlariga xos tomonlarini, xususiyatlarini talaffuzga moslab yozib olar ekanlar, mavjud alfavitdagi belgilar yetarli bo'lmaydi. Shunga ko'ra, lotin, rus va o'zbek tili alfiavitlariga tegishli o'zgartirishlar kiritish talab qilinadi. Bu belgilar odatda mavjud alfavitdagi harflarning ustidan, yonidan va tagidan shartli belgilar qo'yish yo'li bilan amalga oshiriladi yoki boshqa alfavitdan shartli ravishda belgi (harfi) qabul qilinadi. Natijada, ilmiy yozuvda belgilar soni asos qilib olingan alfavitdagi belgilar sonidan ko'p bo'lishi mumkin.

Transliteratsiya so'zi ham lotincha bo'lib, *orqali, vosita* va *harf* ma'nolarida qo'llaniladi. Biror tilning yozma yodgorliklarini yoki ma'lum matnni (masalan, arab alifbosida yozilgan eski o'zbek tili yodgorliklarini) nashr etishda shu yodgorliklarning yozuv tizimini boshqa til yoki yodgorlik bosilayotgan xalqning mavjud yozuv tizimi orqali ifodalash transliteratsiya deb ataladi. Demak, transliteratsiya biror yozuv harflarini boshqa bir yozuv harflari bilan almashtirib ifodalash usulidir. Biror tilning yozma yodgorliklarini yoki ma'lum bir arab alifbosidagi yohud boshqa alifbodagi yodgorliklarni nashr etishda shu yodgorliklarning yozuv tizimini boshqa til yoki yodgorlik bosilayotgan xalqning mavjud yozuv tizimi orqali ifodalash transliteratsiya deb ataladi. Transliteratsiya biror bir yozuv tizimi harflari bilan yozilgan matnni boshqa bir yozuv harflari bilan almashtirish usulidir (arabcha matn---> hozirgi yozuvda; eski o'zbek yozuvi matni ----> hozirgi yozuvda; lotin yozuvi matnini ----> hozir yozuvda berish).

Transkripsiya uchun u yoki bu xalq iste'molidagi traditsion alfavitdan o'rni bilan ma'lum bir o'zgarishlar kiritish orqali foydalaniladi. Shuning uchun trans-kripsiyada belgilar soni o'ziga asos bo'lgan alfavitdagi harflar sonidan ko'p bo'ladi. Bugungi kunda tadqiqotlarda lotin hamda rus-krill alifbosi asosida qo'llanadigan transkripsiyalar ishlatilmoqda. Mazkur ishda rus-krill alifbosi

asosidagi transkripsiyadan unumli foydalanilgan. Transkripsiya amalda ikki turga bo‘linadi: 1) fonetik transkripsiya; 2) fonologik transkripsiya.

Sheva(lar)ning talaffuz xususiyatlarini ishonchli dalillar vositasida birma-bir yozib olib, saqlash uchun fonetik transkripsiyadan faol foydalaniladi. Bunda she-vaga xos so‘zlar transkripsiya vositasida to‘liq yozib olinadi. Unda tilda mavjud bo‘lgan hamma nutq tovushlarni yozuvda aks ettirishdir, yani o‘z ifodasini topadi. Faqat shevalarga xos alohida fonemalarnigina hisobga olish uchun ishlatiladigan transkripsiya fonologik transkripsiya deyiladi: $\nu - \nu - \text{lab-lab}$ undosh, $\nu(\text{b}) - \nu - \text{lab-tish}$ undoshi.

Turkiy tillarni va shevalarni o‘rganishda turkologlar tomonidan rus va lotin alifbolariga asoslangan turlicha transkripsiyalar qo‘llanilgan. Ulardan rus olimlari qo‘llaydigan transkripsion belgilar har tomonlama qulay va keng doirada ishlatiladi. Shuningdek, bu transkripsion belgilar bilan yangi o‘zbek yozuvida ham foydalanish mumkin.

Unli tovushlar

Unli tovushlarni ifodalash uchun quyidagi transkripsion belgilar olingan. Ular sheva materiallarini yozib olishda ishlatiladi:

а – umumturkiy orqa qator, lablanmagan [a] unlisi. Qipchoq guruhidagi ohangdosh shevalarning hammasida uchraydi: *vaqt, ata, hamʼt, agʼ am*.

ə – old qator, lablanmagan keng unli. U o‘zbek xalq shevalarining deyarli hammasida uchraydi: *ʼkə, kʼttə* (Toshkent), *əkə, kʼttə* (Qo‘qon), *dəsyʼr*.

ɔ – orqa qator, lablanmagan ochiq unli tovush. U ko‘pincha shahar va shahar atrofidagi shevalarda uchraydi: *dɔn, nɔn, ɔtə, bɔlə, mɔshɔn*.

e (ye) – til old qator, lablanmagan tor unli bo‘lib, shahar va shahar tipli shevalarda uchraydi: *kel, bedə, terək, yenʼb, kesak, yechkʼ, teskəʼ, kerək*.

e – til old qator, lablanmagan, ochiq [e] unlisi. Bu fonema ohangdoshlik xususiyatiga ega bo‘lgan shevalarda qo‘llaniladi: *eshik, echki, elək, mergən*.

ɛ – old qator unli, lablanmagan [e] unlisining ochiq varianti. Bu esa [e] va [ə] o‘r tasidagi bir tovush bo‘lib, Xorazmda *gel, get, gerək*, Namanganda *neməsʼ, beli* tarzida aytiladi.

i – til oldi unli. U odatdagi turkiy so‘zlarda uchraydigan lablanmagan tovushdir. Ohangdosh shevalarda mustaqil fonema hisoblanadi: *tish, kiyim, ilgari, bittə, kitəp*.

ɨ – lablanmagan unli. U tor unli tovush, [i] va [ɨ] tovushlarining birlashishi natijasida kelib chiqqan. ɨ fonemasi shahar va ularga yaqin shevalarda qo‘llaniladi: *kʼshʼ, ʼkkʼ, bʼz, kʼm, kʼr, kʼrʼm, chʼvʼn, bʼlməyɨkən*.

ɤ – lablanmagan unli. U tor unli tovush bo‘lib, i unlisiga yaqin talaffuz etiladi va chuqur til orqa tovushlaridan bo‘lgan q, gʼ, x tovushlari bilan yonmayon keladi. ɤ – unlisi shahar va shahar atrofi shevalarida uchraydi: *qɤrɤq, qɤsh, qɤzyɤq, mɤx, /ɤsh(/ɤsht)*.

u – orqa qator, lablangan unli. Turkiy tillarda mustaqil fonema sanaladi. Bu unli o‘zbek xalq shevalarining hammasida ishlatiladi: *ɛlʊvkən, tumshuq, ulug‘, quyruq, murun.*

y – til oldi qator, lablangan unli. U ohangdoshlik qonuni saqlangan o‘zbek xalq shevalarida uchraydi: *kʏi, gʏi, yo‘l, jaylandi, ych, pyl.*

o – til orqa qator, lablangan unli fonema (rus-kril yozuvida bu unli “y” bilan ifodalanadi). Barcha shevalarda mustaqil holatda qo‘laniladi: *Oraq qolʏny qoyʏp, bir ming yuz on somga qoy ɛldʏ, gosala.*

ɵ – til old qator, lablangan unli. Bu ham ohangdosh o‘zbek shevalarida ishlatiladi: *kɵl, bɵlɵ, bɵlim, kɵr, kɵz, gɵr, kɵmɵr.*

o‘ (oldingi yozuvdagi “y”) – lablangan tovush. Bu unli [o] bilan [ɵ] orali-g‘idagi tovush bo‘lib, shahar va shahar atrofidagi shevalarda uchraydi: *qo‘l, bo‘l, bo‘luv, to‘lov, o‘zlik.* Shunday qilib, unli larni ifodalash uchun yuqorida qayd etilgan singari belgilar ishlatiladi.

Undosh tovushlar

Ilmiy yozuv sanaladigan transkripsiyada b, d, z, m, n, p, r, s, t, sh undoshlari o‘zgarishsiz, o‘z holicha ishlatiladi. Qolgan undosh tovushlar esa quyidagi transkripsiyon belgilar bilan berilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi:

v – lab-lab ; [v] lab-tish undoshi uchrab qolsa, uni alohida izohlash kerak: *vɛh, ɛvqat, buvə, buvi, təv // tɛv, elluv(ellik), chivin, jɛvlik // jəvlik, baruvdʏm.*

y - ruscha [y] tovushiga nisbatan torroq talaffuz qilinadigan tovush: *yəvɛn, kuyəv, qəynəgəchi, qəynənə, qəynətə, əyə, qoy, zəynəvi, yozgəchən, yorək, həyunchək.*

g‘ - chuqur til orqa, sirg‘aluvchi tovush: *qulɛ g‘ɔ, ɛg‘aynɔ, g‘alvir, sarig‘, g‘əm.*

g - sayoz til orqa, portlovchi tovush: *gəz, gul, go‘sh, gap, gavda, gazet (gazeta), gəvhər.*

j - sirg‘aluvchi undosh: *ajdar, jurnal, jaqti, jaqʏn, jog‘ ari, jora, jol.*

dj yoki ж - qorishiq undosh: *ɛçol yoki djol, jajar(tor yoriq joy).*

q - chuqur til orqa, portlovchi tovush: *shutanaq, qaychʏ, sig‘anaq (ochko‘z).*

k - sayoz til orqa, portlovchi tovush: *kəɾɵm, kɵch, ko‘kazan (xasis).*

l - til orqa: *altʏn, lɛlə, ləchirə, lingi(kasalmand), lapa (konvert), kol.*

l - til oldi, yumshoq: *kyl, kel, bil, jilli(iliq), til, lɛvqi(sust eshak), singil.*

ɲ - til orqa, burun tovushi: *kongil, ishiɲ, təɲə qara, havlaki (befarosat).*

f - lab-lab va lab-tish: *tuf, puf.*

ch - qorishiq tovush: *chəy, ɔchək, chorsillagan (ishchan).*

x - chuqur til orqa, sirg‘aluvchi tovush: *xatʏr, Xɛlmat.*

h - bo‘g‘uz tovushi: *hamma, həylə, əvhəl, haltannan(hozirdan).*

Diakritik belgilar va boshqa shartli belgilar

. - (nuqta) , : (ikki nuqta) va ... (ko'p nuqta) belgidan keyin qo'yilib , unilarning cho'ziqligini bildiradi.

, - lenis , g' undoshining yoniga qo'yilib, bu undoshning (g' ,) talaffuzida portlashni anglatadi.

Ъ – asper, “g” ning yoniga qo'yilib (gЪ) , spirantizatsiyani, ya'ni shu tovushning sirg'aluvchi ekanligini ifodalaydi.

/ - akut, belgining o'ng tomoniga qo'yilib, (l/) , palatalazatsiya (yumshalishini) ko'rsatadi.

> belgisi – nutq tovushining boshqa nutq tovushiga o'tish hodisasini bildiradi.

< belgisi – nutq tovushining boshqa nutq tovushi ta'sirida o'zgarish hodisasini ko'rsatadi.

// belgisi – tovushlarning almashinishi va ikki faktning parallel qo'llanishini anglatadi.

() – kichik qavs – shart bo'lmagan, nutqda tushib qoladigan elementni ko'rsatadi.

[] - o'rta qavs – umumiy matndan Transkripsiya qilingan so'zlarni ajratib ko'rsatish uchun ishlatiladi.

~ - turli darajadagi qisqarish va kuchsizlanishni ifodalaydi.

Transkripsiyada ma'lum bir sheva materiallarini yozib olishda quyidagilarga jiddiy e'tibor beriladi:

1. Har bir tovush bir belgi bilan ko'rsatiladi, ya'ni adabiy tildagi kabi ikki tovushni bir belgi bilan ko'rsatish amalda qo'llanmaydi. Masalan, *ya, yu, ya, yo*. Bu harflar adabiy tilda qo'llanadigan harflar bo'lib, rus-krill yozuvida grafemalar hisoblanadi.

2. Bir belgi doim bir tovushni bildiradi. U adabiy tildagi kabi ikki belgi bir tovushni bildirmasligi kerak. Masalan: *ng(n,)* kabi.

3. Turli diakritik belgilar (qo'shimcha belgilar) ham qo'llaniladi. Bunday belgilar asosan ostki va ustki belgilardir, lekin ba'zan o'rtada ham bo'ladi. Masalan: *ɛlam, q, g', o, o', h* va boshqalar.

4. Unlilarning yumshoqligini bildirish uchun ustiga ikki nuqta qo'yiladi yoki a unlisi o'rnida ə harfi qo'yiladi, yoziladi. Masalan: *pəkənə, gəp* va boshqalar.

5. Undoshning yumshoqligini bildirish uchun yuqoridan uning o'ng tarafiga kichik belgi qo'yiladi. Masalan: *b'ir, k'im* va boshqalar.

6. Unlining ustidagi to'g'ri chiziq uzunlikni, botiq chiziq esa qisqalikni bildiradi. Agar bu belgilar bo'lmasa, unli, odatdagidek, me'yoriy, o'rta holatda bo'ladi. Masalan: *kьm, вьm, sьm*.

7. Nutq tovushlarning qattiqligi ham ko'rsatiladi: i - ы; a - а. Masalan, *быqын, qavɛq, qasmaq*(ovqatning qozonga yopishgani), *qыз* (qiz), *go'sht* va boshqalar.

8. Tovushlarning tushishi ham kichik qavs bilan ifodalanadi. Masalan: *bɛlɛlɛ* (r), *sh: ər* (h).

9. Urg‘u ham odatdagidek ko‘rsatiladi: Masalan: *sənɔatɔmbɔz*.

Hozirgi alifibo (rus-krill alifibosi asosidagi o‘zbek yozuvi va yangi o‘zbek yozuvi) asosida tuzilgan amaliy yozuvdagi belgilar bu fanda qo‘llanadigan trans-kriptsiya uchun xizmat qiladi. Shu bilan birgalikda o‘zbek shevalariga xos bo‘lgan ba‘zi bir nutq tovushlarini aniq ifodalash uchun qo‘shimcha belgilar ishlatiladi.

Transkripsiyada (rus-krill yozuvidagi) “yo”lashgan harflar quyidagicha tarzda beriladi: ю - yu: я - ya, ye: е - e(ye,ye): ё - yo (yo).

O‘zbek adabiy tili va o‘zbek xalq shevalari

O‘zbek tili singarmonizmning qisman borligi, kam saqlanib qolganligi bilan barcha turkiy tillardan farqlanadi. Shuningdek, boshqa turkiy tillarda 9(to‘qqiz)ta unli bo‘lsa, o‘zbek adabiy tilida esa 6(olti)ta unli mavjud. Adabiy til hamma shevalar uchun umumiy bo‘lgan tildir. U ma‘lum qoida va mezonga - maromlarga ega bo‘ladi, shuningdek, jonli tildagi holatlarni yozuv orqali ham bera oladi (jonli til esa yozuvga ega emas). Adabiy tilning asosida yotadi. Adabiy til shevalardagi har xilliklarga yo‘l qo‘yilmaydi, uni til qoidalari asosida tartibga soladi. Lekin shevalar adabiy til uchun asos hisoblanadi.

Masalan: Fe‘lning *-digan* formasi shevalarda turlicha talaffuz etilishiga qaramay, uning adabiy tilda yagona shakli mavjud (boradigan) :

Bɔradigɔn (Toshkent shevasi), *bɔratugɔn* (Samarqand-Buxoro shevalari),

bɔraɔɔgɔn (Qo‘qon shevasi), *bɔrataugɔn* (O‘rta Xorazm shevalari)

bɔratn (Qipchoq shevalari), *bɔratagun* (Urganch shevasi)

Hozirgi adabiy til kelib chiqishi jihatidan eski o‘zbek tili bilan chambarchas bog‘liq, shunga ko‘ra ular bir-biridan keskin farq qilmaydi, balki bir-birini man-tiqiy jihatdan to‘ldiradi. Shuni ham hisobga olish kerakki, har bir davrning o‘ziga xos grammatik qoidalari, so‘z ishlatish me‘yorlari mavjud. Bunday o‘zgarishlar birinchi navbatda tilning leksikasida yaqqol sezilib turadi: jamiyatdagi ijtimoiy hayotning o‘zgarishi, fan-texnikaning taraqqiyoti va boshqa omillar natijasida tilda juda ko‘p yangi tushunchani bildiruvchi so‘zlar paydo bo‘ladi - shunga ehtiyoj tug‘iladi: *mashina, trakt ɔr, bint* va b.

Adabiy til shevalardan o‘zining leksik xususiyatlari bilan farqlanibgina qolmaydi, balki adabiy tilning grammatik qurilishi shevalarning grammatik qurilishiga nisbatan murakkab bo‘ladi. Masalan, adabiy tilda murakkab fikrni ifodalash uchun tarkibi juda ham keng bo‘lgan qo‘shma gapdan foydalaniladi, shuningdek, sifatdoshli oborotlar, ergash gapli qo‘shma gaplar orqali fikrni ifodalash adabiy tilda shevalarga nisbatan ancha murakkab va keng tarqalgan bo‘ladi. Bundan tash-qari, adabiy tilning grammatik tizimi o‘zining shevalar materiallarini birlashtirgan holda me‘yorlashganligi bilan ham har qanday shevadan ajralib turadi. Demak, adabiy tilning qonun-qoidalari to‘la egallagan kishigina o‘z fikr-mulohazasini yozuv orqali ifoda eta oladi. Yozuvning paydo

bo‘ilishi bilan adabiy til umumxalq tili negizida maydonga keladi. Adabiy til, odatda, yozuv bilan bog‘lanadi.

Milliy adabiy tilning maydonga kelishi millatning tashkil topish jarayoni bilan bog‘liqdir. Millatning tashkil topishi uchun, shu millatning hamda a‘zolari uchun umumiy bo‘lgan bir tilning bo‘lishi shartdir, har bir millatning eng e‘tiborli belgilaridan biri - uning til birligi sanaladi. Demak, millat uchun yagona bo‘lgan umumiy til bu milliy adabiy tildir.

O‘zbek milliy adabiy tili o‘z uzoq tarixiga egadir. Adabiy tilning taraqqiyotida ulug‘yozuvchi, shoir va olimlar ijodining ahamiyati juda muhimdir. A.Navoiy XV asrdagi eski o‘zbek adabiy tilini boyitishga xizmat qilgan bo‘lsa, Furqat, Muqimiy kabi shoirlar XIX asrdagi o‘zbek tilini boyitishga xizmat qilganlar. Abdulla Qodiriy, G‘. G‘ulom, Abdulla Qahhor, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Odil Yoqubov kabi ijodkorlarning asarlari hozirgi o‘zbek adabiy tilimizni har tomonlama boyitishga hissa qo‘shmoqda.

Shevalar har bir xalqning umumiy milliy tili tarkibiga kiradi, lekin ular shu milliy adabiy tildan o‘zining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari bilan farqlanadi. Demak, sheva milliy adabiy tilning bir tarmog‘i sanaladi. O‘zbek adabiy tili murakkab tarixiy jarayonda tashkil topgan. Eski o‘zbek tili hududiy tavsifiga ega bo‘lgan, shuning uchun eski o‘zbek tilida yozilgan (XV asr) asarlarda har qaysi yozuvchi asarlarining tiliga ma‘lum bir ma‘noda o‘z shevasining xususiyatlarini asos qilib olgan edi. Shunday qilib, eski o‘zbek tilida yozilgan asarlar umumxalq o‘zbek tilida yozilgan bo‘lib, ularda turli mahalliy shevalarning xususiyatlari aks etgan edi. Masalan: bir asarda *yaqin* so‘zi uchrasa, ikkinchi asarda esa shu ma‘noda *yovuq* so‘zi uchraydi. Demak, sheva(lar)ga xos bo‘lgan so‘zlarda ham ma‘noviy o‘zgarishlar bo‘lib turadi. Adabiy tilning orfoepik qoidalari hamma shevalar uchun umumiy bo‘lgan bir xil talaffuz me‘yorlarini hosil qiladi. Xuddi shuningdek, adabiy tilning orfografik qoidalari shevalarimiz uchun so‘zlarni to‘g‘ri yozish me‘yorlarini amaliy jihatdan kuchaytirishga yordam beradi.

O‘zbek adabiy tilini o‘zbek xalq shevalari kuchaytirsada, boyitsada, ular bir-biridan fonetik, leksik, morfologik, so‘z yasalishi, sintaktik jihatlardan qisman bo‘l-sa ham farqlanib turishi tabiiy hisoblanadi. Bu esa talaffuzda, yozishda quyidagi dialektal xato(shevalargagina xos bo‘lgan xato)larni yuzaga keltiradi:

1. Fonetik xatolar: *opa – apa, men – man, sen – san, tovuq – tuvuuq, sovuq – suvuq, sochiq – chɔchɔq, do‘ppi - to‘ppɔ, bichan – pɔchan, yomon – yamɔn* kabilar.

2. Fonetik-morfologik xatolar: *kattaroq – kattarak, aytmoq – aytmak, bo-shoq – bɔshaq, taroq – taraq, munchɔq - mo‘yinchɔq // bo‘yinchɔq, o‘qɔb - o‘qɔsh - o‘g‘ɔp, yotqɔz – yɔtgiz – yɔtqiz - yɔtg‘uz – yɔtguz – yɔtkuz, ichmaydi – ishmiydɔ – ichmeydɔ* singarilar.

3. Morfologik xatolar: *boryapti* – *bɔrvɔttɔ* – *bɔrɔptɔ* – *bɔrɔptɔ* – *bɔrutttɔ* - *bɔrajatir*, *boradigan* – *baratin*, *suzagan* - *suzɔng'ich*, *tomizg'i* – *damizliq*, *ketaylik* – *getalɔ* va boshqalar.

4. Leksik xatolar: *tuxum* – *mayak* – *yumirtqa*, *dovychcha* - *g'o'ra*, *narvɔn* – *shatɔ* – *zangɔ*, *chumolɔ* – *morcha*, *ona* (*ɔna*) – *ena* – *aya*.

Dialektal xatolar umuman olganda ikki xil bo'ladi: 1) ko'pchilik shevalar uchun umumiy bo'lgan dialektal xatolar, ya'ni umumiy dialektal xatolar; 2) bir shevaning o'zigagina oid bo'lgan dialektal xatolar, ya'ni bir shevaga xos bo'lgan dialektal xatolar. Ushbu xatolar asosida uslubiy xatolarni yuzaga keltiradi. Bunday xatolar talabalarda ham, o'quvchilarda ham, hatto, katta yoshli ba'zi bir kishilarda ham yozma va og'zaki shakllarda tez-tez uchraydi. Shevalarga xos bo'lgan mazkur xatolarning sabablarini aniqlash jarayonida har bir mahalliy shevaga oid fonetik, morfologik, leksik xususiyatlar hisobga olinishi zarur.

Savollar

- 1."O'zbek dialektologiya"si fanining predmeti va vazifalari.
- 2.Dialektologiya so'zi nimani anglatadi?
- 3.Milliy til, mahalliy dialekt (shevalar) va dialektal xatolar haqida gapiring.
- 4.Nega xalq shevalari adabiy tilni boyituvchi vositalardan biri hisoblanadi?
- 5.Ona tilini o'qitishda dialektologiya fanining o'rni haqida so'zlang.
- 6.Transkripsiya nima, uning qanday turlari bor?
- 7.O'zbek adabiy tili va xalq shevalarining o'zaro munosabati qanday?
- 8.Til lug'at boyligini ohrishda dialektologiya fanining o'rni.

Adabiyotlar

- Aliyev A.Yu., Rajabov N. O'zbek dialektologiyasidan programma. T., 1992.
- Aliyev A.Yu. Uychi shevasi // O'zbek dialektologiyasidan materiallar. II. T., 1992.
- Abdullayev F.A. O'zbek tilining Xorazm shevalari. I.T.,1961;II. T., 1964.
- Amansariyev V. Turkman dialektologiyasi. Ashgabat, 1970.
- Vejilov A.L. Turetskaya dialektologiya. Izd. MGU, 1973.
- Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. T., O'qituvchi, 1978.
- Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. T., O'qituvchi, 1996.
- Shoabdurahmonov Sh. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari. T., 1962.
- Shermatov A. Qashqadaryo o'zbek shevalari. T., 1972.
- Shermatov A. Lingvistik geografiya nima? T., Fan, 1980.
- Begaliyev.M. Q. O'zbek tilining Qorabuloq shevasi leksikasi.T., Iqtisod-Moliya, 2007.126 bet.

2-MAVZU
O‘ZBEK SHEVALARINING TASNIFII

Reja:

- 1.O‘zbek shevalarining o‘rganilishi.
- 2.Prof. I.I. Zarubin tasnifi.
- 3.Prof. K.K. Yudaxin tasnifi.
- 4.Prof. E.D. Polivanov tasnifi.
- 5.Prof. G‘ozi Olim tasnifi.
- 6.Prof. A.K. Borovkov tasnifi.
- 7.Prof. V.V. Reshetov tasnifi.

Tayanch so‘z va tushunchalar

Tasnif.	Tavsif.	Fonetik xususiyat.
Morfologik xususiyat.		Metisatsiya.
Gibridizatsiya.		Maksimal eronlashgan shevalar.
Eron elementlari mavjud shevalar.		Eronlashmagan shevalar.
Uyg‘urlashgan shevalar.		Shimoliy o‘zbek shahar shevalari.
Shimoliy o‘zbek qishloq shevalari.		Qipchoq lahjasi.
O‘g‘uz lahjasi.		Qorluq-chigil-uygur lahjasi.
a - lovchi shevalar, y - lovchi shevalar,		ɔ - lovchi shevalar.
dj - lovchi shevalar. Farg‘ona guruhi.		O‘rta o‘zbek dialekti.
Shayboniy-o‘zbek dialekti.		Janubiy Xorazm dialekti.
Alohida guruh shevalari. Umlautli sheva.		Turkiston-Chimkent dialekti.
Qarshi guruhi. Toshkent guruhi.		Shimoliy o‘zbek shevalari
guruhi.		
Namangan dialekti. Qarshi dialekti.		Andijon-Shahrixon dialekti.
O‘sh-O‘zgan dialekti.		Iqon-Qorabuloq dialekti.
Marg‘ilon-Qo‘qon dialekti.		Toshkent dialekti.
Jizzax dialekti.		Samarqand-Buxoro dialekti.

O‘zbek tili tabaqalanish(shevalarning ajralishi) yo‘li bilan emas, balki uyg‘unlashish (shevalarning qo‘shilishi) yo‘li bilan tashkil topgan. Hozirgi o‘zbek tili uch guruh shevalarning (qipchoq, o‘g‘uz, qorluq) qo‘shilishidan tashkil topgan. Shuning uchun o‘zbek tilining dialekt va shevalari Markaziy Osiyodagi boshqa turkiy tillarga nisbatan xilma-xil guruhlarga bo‘lingan. O‘zbek tilining tarkibida boshqa turkiy tillarga nisbatan sheva ko‘p.

O‘zbek shevalari va ularning o‘ziga xos ayrim xususiyatlari, fonetik, morfologik xususiyatlarga ko‘ra bir-birlari bilan yaqinlashadigan va ayni vaqtda bir-birlaridan farq qiladigan dialektal guruhlari haqida tasavvurga ega bo‘lish uchun ularning o‘ziga xosligini ko‘rsatuvchi tasnifini bilishimiz kerak. Shevalarimiz XX asr boshlaridagi oktabr to‘ntarishidan keyinroq I. I. Zarubin, K.K. Yudaxin, A. K. Borovkov, E. D. Polivanov singari rus turkologlari va G‘ozi Olim, F. Abdullayev, V. V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov, B. Jo‘rayev, S. Ibrohimov, M. Mirzayev, A. Ishayev, Q. Muhamedjanov, K. Nazarov, Yo. G‘ulomov, A. Shermatov A. Aliyev, D. Abdurahmonov, N.

Rajabov, B.To‘ychiboyev, K. Usmonov, A. Jo‘rayev singari o‘zbek tilshunoslari tomonidan ham u yoki bu darajada tasnif qilingan. Albatta, ularning bu sohadagi ishlarining ahamiyati bugungi kunda ham benihoya kattadir. Bugungi kungacha o‘zbek xalq shevalari ikki xil nuqtayi nazardan tasnif qilinganligi e’tirofga sazavor:

1) shevalarimizning mamlakatimiz va qo‘shni davlatlar hududlarida joylashishi jihatdan tasnifi, ya’ni o‘zbek shevalarining umumiy tasnifi;

2) ma’lum bir vo‘ha yoki viloyat (tuman) shevalarining tasnifi, ya’ni o‘zbek shevalarining xususiy tasnifi.

Shevalarimizning mamlakatimiz va qo‘shni davlatlar hududlarida joylashishi jihatdan tasnifi

XX asrgacha shevalarimiz turli nuqtayi nazarlardan o‘rganilgan bo‘lsa, XX asrning boshlaridan esa ular ilmiy-nazariy, ilmiy-amaliy asoslarda o‘rganilib, o‘sha vaqt uchun qimmatli bo‘lgan tasniflar amalgam oshirilgan. Shuning uchun ham professor I. I.Zarubin, prof. K. K. Yudaxin, prof. G‘ozi Olim, prof. A. K. Borov-kov, prof. V.V.Reshetovlar tomonidan shevalarimizni tasnif qilish bo‘yicha olib borilgan ishlarni shevalarimizning mamlakatimiz va qo‘shni davlatlarning hudud-larida joylashishi jihatdan tasnifiga misol qilib aytish mumkin.

Prof. I. I.Zarubinning o‘zbek shevalari yuzasidan qilgan tasnifi shevalarimizning ilk tasniflaridan biri sifatida quyidagilardan iborat. U o‘zbek shevalarini to‘rtta shevalar guruhiga bo‘lgan: 1) Xiva guruhi; 2) Farg‘ona guruhi; 3) Toshkent guruhi; 4) Samarqand-Buxoro guruhi.

Prof. I. I. Zarubinning bu tasnifida qipchoq (j-lovchi) va shimoliy o‘zbek shevalari hisobga olinmagan. Bu hol ushbu tasnifning kamchiligidir.

Prof. K.K.Yudaxin tasnifida o‘zbek shevalari tasnifining ikki varianti tavsiya qilinadi: 1-variantda shevalarimizning tojik tili bilan munosabati va singarmo-nizmini saqlash darajasiga qarab to‘rtta guruhga ajratgan:

a) asl turkiy tovush tizimli va singlarmonizmni saqlagan o‘zbek shevalari;

b) o‘z tovush tarkibini qisman o‘zgartirgan, singlarmonizmni yo‘qotgan shevalar;

v) eron(tojik) tili unlilar tizimini so‘zlashadigan o‘zbek shevalar(i);

g) o‘zbek va tojik tillarida so‘zlashadigan tojik shevalari.

Keyinchalik u (tasnifining 2-variantda) shevalarimizning o‘ziga xos xususiyatlari bilan yaxshi tanishib, oldingi tasnifiga aniqlik kiritib, o‘zbek shevalarini beshta guruhga bo‘ldi:

1.Toshkent guruhi. 2.Farqona guruhi. 3. Qipchoq (-j) guruhi.

4. Xiva (Xiva - o‘g‘uz) guruhi. 5. Shimoliy o‘zbek shevalari guruhi.

Prof. E.D.Polivanov tasnifida o‘zbek tili sheva va dialektlari orasidagi eng mayda farqlarni ham ko‘rsatuvchi klassifikatsiyani berdi. U o‘zbek tilidagi quyidagi ikki holatni ko‘zda tutgan:

1) metisatsiya (qardosh tillarning chatishuvi) - turkiy tillarning o‘zaro munosabati, ya’ni bir-biriga ta’siri;

2) gibridizatsiya (turli tizimdagi, qardosh bo‘lmagan tillarning chatishuvi, masalan hind-evropa tillar oilasiga mansub bo‘lgan tojik tili bilan o‘zbek adabiy tilining va shevalarining munosabati) - tojik tilining o‘zbek shevalariga ta’siri.

Olim o‘zbek shevalarida tojik tilining ta’sirini hisobga olib, o‘zbek shevalarini: eronlashmagan va eronlashgan shevalar, deb bo‘ldi. Toshkent, Qo‘qon-Marg‘ilon, Andijon-Shaxrixon tipidagi shevalarda eronlashish elementi mavjudligini qayd qilgan. Buxoro, Samarqand, Xo‘jand, O‘ratepa tipidagi bir qancha shevalarni maksimal darajada eronlashgan, ya’ni tojik tili vokalizmini o‘zida to‘la aks ettirgan shevalar deb hisoblaydi. Eronlashmagan shevalarga Farg‘onaning singar-monizimli qishloq shevalarini (Saroy, Andijon, Yo‘lguzar) va o‘zbek-qipchoq (dj//j-lovchi) lahjasidagi shevalarni kiritadi.

E.D.Polivanov tasnifida shevalardagi quyidagi ikki holatning ta’sirini misollar bilan asoslab ko‘rsata olgan:

1. Metisatsiya (qardosh tillarning o‘zaro ta’siri).

2. Gibridizatsiya (qardosh bo‘lmagan tillarning o‘zaro ta’siri).

Maksimal eronlashgan shevalar: Samarqand va Buxoro shevalari.

Eron elementlari mavjud: Toshkent, Marg‘ilon, Andijon shevalari.

Eronlashmagan shevalar. Unga Farqonaning singarmonizimli qipchoq lahjasi (shevalari) oiddir.

Yuqoridagilar asosida prof. E.D. Polivanov o‘zbek shevalarini uchta dialektga bo‘lib o‘rgangan:

1-dialekt: Eronlashgan shevalar. Ular 7 ta shevalar tipiga bo‘lingan:

1-tip shevalar: Samarqand-Buxoro shevalari.

2-tip shevalar: Toshkent shevalari.

3-tip shevalar: Qo‘qon-Marg‘ilon shevalari.

4-tip shevalar: Andijon-Shahrixon shevalari.

5-tip shevalar: Uyg‘urlashgan shevalar (Namangan, Chortoq).

6-tip shevalar: Shimoliy o‘zbek shahar shevalari.

7-tip shevalar: Shimoliy o‘zbek qishloq shevalari.

2-dialekt: O‘g‘uz lahjasi 2 ta shevalar tipiga ajratilgan.

1-tip shevalar. Unga janubiy Xorazm (Xiva, Urganch, Shovot, Hazorasp, Xonqa, Sho‘raxon) hududidagi shevalar mansub.

2-tip shevalariga Shimoliy o‘g‘uz gruppasi shevalari (Iqon-Qorabuloq, Jizzax viloyati Forish tumanidagi ---> Bog‘dod shevalari) oiddir.

3-dialekt: qipchoq lahjasi 5 ta shevalar tipiga bo‘lingan:

1-tip shevalar: O‘rta Xorazm (Gurlan, Bog‘ot, Shavvoz) va shimoliy Xorazm (qipchoq, Qo‘ng‘irot) Mang‘it).

2-tip: ɔ -lovchi (qozoq-nayman, Farg‘ona-Qaraqalpoq) shevalari.

3-tip: Qurama shevalarga Ohangaron vodiysi shevalari mansubdir.

4-tip: Shimoliy o'zbek shevalari.

5-tip. O'rta o'zbek shevasiga qirq shevasi, janubiy o'zbek shevasi, laqay shevasi, Afg'onistondagi o'zbek-qipchoq shevalari ayni shu sheva tipiga kiradi.

Professor G'ozim Olim tasnifi

Professor G'ozim Olim o'zbek shevalaridan o'zi to'plagan juda boy faktik materiallarga suyanganda 1936-yili E.D.Polivanov tasnifidan so'ng o'zbek shevalarini tasnif qildi. E.D.Polivanov ma'noga ta'sir qilmaydigan fonetik hodisalarni, tashqi ta'sirni o'z ishiga asos qilib olganini tanqid qilib, juft unilarning ma'no farqlash xususiyatiga, lahja, sheva vakillari orasida tushunilmaydigan leksik, morfologik, fonetik xususiyatlarga ko'ra tasniflashni ilgari surdi. Gozim Olim o'zbek shevalarni uch lahjaga ajratdi:

1. O'zbek-qipchoq lahjasi, unga to'rtta sheva kiradi: qirq shevasi, Jaloyir-laqay shevasi, qipchoq shevasi, Gurlan shevasi. Bu lahjaga Ohangaron vodiysi, Mirzacho'l, Samarqand, Zarafshon, Buxoro atroflarida, Qashqadaryo, Surxondaryoda yashovchi o'zbeklarning shevalari kiradi. Bu lahja vakillari Xorazmda, Andijonda, Namanganda, Qo'qonda, Qipchoqda, Chimboyda, Qo'nqiro't tumanlarida hamda Tojikistonda va Afg'onistonning shimolida yashovchi o'zbeklarning shevasi ham shu lahjaga kiradi. Bu lahjaning fonetik va morfologik xususiyatlari quyidagicha:

$y > dj$: yer -djer; yol - djol

$q > g'$: aq - ag' ar; aq - aqʁ; qulaq - qulaqʁ

$p > b$: tɒp > tɒbi, qat - qabʁ

$g, g' > y$: tegdi - tiydi, egdi - iydi; yɒg' n - djɒyn

Ko'plik qo'shimchasi: -lar, -lɒr, -nar, -tar, -tɒr, -dar, -dɒr.

Hozirgi zamon davom fe'l: -yatɒ r, -djatɒ r.

Bu lahjaga kiruvchi to'rtta shevaning fonetik-morfologik xususiyati quyidagilardan iborat:

1. Qirq shevasida qisqa "i" o'rnida cho'ziq iy (i:) uchraydi: i:t (it)

Jo'nalish kelishigidagi kishilik olmoshlari: mag' an, sag' an, ugan shakllarda uchraydi.

2. Jaloyir-laqay shevasida so'zning ikkinchi bo'g'inida ham «e» tovushi kelishi mumkin: kechen, bergen.

3. Qipchoq shevasida lab garmoniyasi uchinchi bo'g'inda ham saqlangan bo'ladi: uyugɒ, to' yugɒ.

4. Gurlan shevasiga o'zbek-qipchoq lahjasining hamma xususiyatlarini saqlagan, ammo ayrim so'zlarda esa so'z boshida «dj»ni yo'qotayotgan o'zbek shevalari kiradi. Bu shevada bola so'zining ko'pligi bag'alar (bachalar) bo'ladi.

II. Turk-barlos lahjasiga Toshkent, Qo'qon, Namangan, Andijon, Marg'ilon shaharlari va ularning atrofida yashovchi o'zbeklarning shevalari

kiritilgan. Bosh-qa joylarda ham bu lahjada gapiruvchilar uchraydi. Bu lahjada jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi qattiq o‘zak unlilar va jarangsiz undosh bilan tugasa *-qa*, jarangli bilan tugasa *-g‘a*, yumshoq o‘zak jarangsiz undosh bilan tugasa *-ga* tarzida qo‘shiladi. Tushum kelishigi qo‘shimchasi: *-n̄, -ni* holatida qo‘llanadi.

Prof. G‘ozi Olim bu lahjani to‘rtta shevaga bo‘ladi:

1. Sayram-Chimkent shevasi.

2. Toshkent-Xovos shevasi. Unda tushum kelishigi *-ti* shaklida bo‘ladi.

Istak fe‘l yasovchi *-luk*: *keliyluk*. Hozirgi zamon davom fe‘li: *-v̄t ke(l)v̄tt̄, v̄v̄tt̄, kem̄ȳv̄t̄*.

3. Andijon shahar shevasida tushum kelishigi *-n, -ni, -t, -ti, -d, -di* tarzida bo‘ladi. Hozirgi zamon davom fe‘li: *-ȳp, -yoȳp* bilan yasaladi: *kel̄ȳp̄m̄n*.

4. Namangan shahar shevasida hozirgi zamon davom fe‘lining qo‘shimchasi: *-ut kelutt̄m̄n, kelmutt̄m̄n*.

III. Xiva-Urganch lahjasiga Xiva, Xonqa, Kat; Toshovuz, Eski-Yangi Urganch, To‘rtko‘lda yashovchi o‘zbeklar kiradi. Jo‘nalish kelishik qo‘shimchasi *-g‘ a, -ga, -a, -ə* kabi ishlatiladi. Kelasi zamon fe‘l yasovchi affiksi *-djaq, -djak*. Istak fe‘l yasovchi: *-l, -li*. (*kel əli, əl əl*).

Prof. G‘ozi Olim Xiva-Urganch lahjasini ikki guruhga bo‘ladi:

1. Xiva shevasi. Bu shevada singarmonizmning saqlanishi, cho‘ziq unlilarga (a:i) ega bo‘lishi, “q” o‘rnida “k” undoshining kelishi muhim ahamiyatga egadir.

2. Qarluq shevasi (xususiyatlari berilmagan). Bu tasnifda o‘zbek-qipchoq lahjasidan boshqa shevalarning lingvistik xususiyatlari farqlab berilmaganligi uchun tanqid qilingan, ya‘ni olimning bu tasnifi o‘sha vaqtdagi o‘zbek shevalari-ning xususiyatlarini qamrab ola olmagan. Ayrim shevalarning lingvistik farqlarini ko‘rsatuvchi belgilar berilmagan.

Professor A.K.Borovkov tasnifi

U o‘zi to‘plab o‘rgangan materiallari asosida o‘zbek shevalarini quyidagicha tarzda ikkita guruhga bo‘lib tasnif (klassifikatsiya) qilgan:

1) o (ɔ) - lovchi shevalar; 2) a - lovchi shevalar.

O(ɔ) - lovchi guruhiga shahar shevalari va ular atrofidagi tumanlardagi shevalarini kiritadi.

A-lovchi guruh shevalarga esa singarmonizmni saqlagan shevalarni kiritib, uni ikkiga ajratadi: 1) y-lovchi shevalar; 2) dj-lovchi shevalar.

y-lovchi guruhiga Janubiy Qozoqistondagi o‘zbek shevalari va Janubiy Xorazm shevalari kiradi, dj-lovchi guruhiga esa Shimoliy Xorazm, Surxondaryo, Samarqand oblastidagi qishloq shevalari kiritildi.

Keyinchalik prof. A.K.Borovkov to‘plagan materiallarini jiddiy o‘rganib, o‘zbek shevalari tasnifining boshqa bir variantini taqdim etdi. O‘zbek dialekt va

shevalari orasidagi tarixiy-lingvistik xususiyatlarini hisobga olib, to'rtta dialektga bo'ladi:

1. O'rta o'zbek dialekti.
2. Shayboniy-o'zbek yoki dj-lovchi dialekt.
3. Janubiy Xorazm dialekti.
4. Alohida guruh o'zbek shevalari.

1. O'rta o'zbek dialekti ikki guruhga ajratib o'rganilgan:

a) O'rta O'zbekiston shevasi (Toshkent, Samarqand, Buxoro va Farg'ona). Unda 6 yoki 7 unli fonema bor, so'zning 1,-2- bo'g'indan ɔ fonemasi bor.

b) Shimoliy o'zbek shevasi (Chimkent, Sayram, Jambul, Marki, Janubiy Qozog'iston).

2. Shayboniy-o'zbek yoki j-lovchi dialekti. Bu dialektga Samarqand, Qashqadaryo, Buxoro, Surxondaryo, Ohangaron vodiysi, Farg'ona. Bu dialektda unlilar soni 8 ta, o'zlashayotgan ɔ fonemasi bilan 9 tadir.

djol < yol (yo' il)

djɔmɔn < yɔmɔn (yomon)

3. Janubiy Xorazm dialekti (Xonqa, Hazorasp, Shovot, Yangiariq, G'azovot, Sho'raxon). Unlilar 9 ta. Hozirgi zamon davom fe'l: *-yator. Galyator.*

Kelasi zamon fe'li fe'l o'zagiga: *-djəq, -djək* qo'shimchalarini qo'shish bilan yasaladi.

4. Alohida guruh shevalar (kelib chiqishi turlicha bo'lgan ayrim shevalar). Ular ikkiga bo'linadi: 1) Qorabuloq, Iqon, Mankent shevalar guruhi; 2) «Umlautli» shevalar (Namangan viloyatida uchraydi) guruhi. Bunday shevalarda lablanish hodisasi aniq sezilib turadi: *ulʼm, bɔrutʼ, keluttʼ.*

Professor V.V.Reshetov tasnifi

Bu olim o'zbek shevalarining tarixiy-lingvistik xususiyatlarini va ayrim dialektlarga qo'shni tillarning (tojik, qozoq, qoraqalpoq, turkman) munosabatini hisobga olgan holda XX asrning 60-yillarida o'zbek shevalarining tasnifini amalga oshirib, o'sha davr uchun mukammal tasnifini tuzdi. Bu olimning tasnifi oldingi tasniflardan lingvistik xususiyatlarning ko'p berilganligi bilan ajralib turadi va hozirgi kunlarda ham ma'lum bir belgilari borligi bilan ahamiyatlidir. O'zbek xalqining tarkibida tarixiy-lingvistik jihatdan bir-biridan ajraladigan, farqlanadigan uch dialekt birligi bor: 1) Qipchoq dialekti; 2) o'g'uz dialekti; 3) qorluq-chigil-uyg'ur dialekti.

Demak, o'zbek tili uch turkiy qism(komponent)ning birikishi natijasida vujudga kelgan. Ular quydagilar: 1) Qorluq-chigil-uyg'ur lahjasi hozirgi qardosh uyg'ur tiliga fonetik va leksik jihatlardan yaqin bo'lib, tojik tili bilan juda yaqin etnolingvistik munosabatda bo'ladi; 2) qipchoq lahjasi qardosh qozoq va qoraqal-poq tillari bilan yaqin hamkorlikda faoliyat ko'rsatadi; 3) o'g'uz lahjasi qardosh turkman tili bilan yaqin munosabatda bo'ladi.

Prof.V.V.Reshetov, asosan, turk tillari tasnifi uchun ham asos bo'lgan ikki lahjani (qipchoq va o'g'uz lahjasini) tasnifi uchun asos qilib oladi. U uchinchi lahja sifatida qadimdan o'zbek xalqining shakllanish tarixida muhim rol o'ynagan qorluq, chigil va uyg'ur qabilalarining birligini ko'rsatib turadigan qorluq-chigil-uyg'ur dialektini e'tiborga oladi. Ularning lingvistik xususiyatlarini hisobga olib, ularni lahja atamasi bilan quyidagicha tarzda ataydi:

1. Qipchoq lahjasi.
2. O'g'uz lahjasi.
3. Qorluq -chigil-uyg'ur lahjasi.

O'zbek tilining qorluq-chigil-uyg'ur lahjasi

Mazkur lahja shahar shevalarini, shahar tipidagi qishloq shevalarini o'z ichiga oladi. Bu guruh (Toshkent, Namangan, Andijon, Farg'ona va bir qator aholi punktlari) bir dialekt kompleksini tashkil qiladi. Buni shu shevalarning bir qator maxsus xususiyatlari borligini ko'rsatib turibdi:

1. Ba'zi bir undoshlarning almashinishi uchraydi: *ch // t* ning almashinib keli-shi: Toshk.: *tishla ch(ʷ) mlə // uyg'. ch(ə)shlə* ; Toshk.: *tushtʷ // chusht, uyg' .:chushtʷ*.

2. So'z o'zagi va qo'shimchalarining oxiridagi *k-q // g-g'* undoshlarining saqlanishi hollari ham tez-tez uchrab turadi:

Uyg' .: *təʀʷ // təʀʷq, səʀʷg', urug', otək*.

So'z oxiridagi undoshning tushishi kuzatiladi:

Toshk.: *qattəg', təru: taro // tərə:, ortə:, qʷshlɛ:lʷ // qʷshlɛ :lʷ*

3. Turli qolatda ham *q // x* undoshlarining almashinishi: uyg' .: Toshk., Namangan.: *toqta // toxta, toqsan // toxsan, baqtuk // baxtuk*.

4. *l // n* undoshlarining almashinishi:

Koynək // koylək // kolək // konglək.

Toshk.: *koynək // koylək // koynəy*.

5. To'liq progressiv assimilyatsiya faol qo'llanadi:

Toshkent: *tuzzʷ < tuznʷ // tuznʷng*

ɛshshʷ < ɛshnʷ // ɛshning

temʷrrʷ < temʷrnʷ // temʷrnʷng

Namang.: *qushshʷ < qushnʷ // qushnʷng*

6. Qardosh uyg'ur tilining fonetik xususiyatlaridan biri: «umlaut» bo'lib, birinchi bo'g'inda kelgan quyi ko'tarilish *a // ə* unlilarining ikkinchi bo'g'inda kelgan yuqori ko'tarilish “ʷ” unlisi ta'sirida “e” ga o'tishidir: *at > ətʷ*. Bu hodisa Namangan shevasida uchrasada, Toshkent, Marg'ilon shevalarida uchramaydi.

7. Namangan shevasi va uyg'ur tilidagi tovushlarning tushishi va tor unlilar-ning qisqaligi kabi xususiyatlar Toshkent shevasida ham mavjud.

Toshk.: Namang.: *ədəmlə keldʷlə, bʷzə > bzə, sʷnə > slə*.

8. Toshkent, Namangan, Andijon, Marg‘ilon, Qo‘qon shevalarining hammasida turlovchi qo‘shimchalardan *-nɔ* affiksi ham qaratqich, ham tushum kelishigi ma‘nolarini ifoda etadi: *ɛttɔ səttɔ; ɛttɔ bɛshɔ (ning>ni)*.

9. Bu shevalar guruhi hozirgi zamon davom fe‘lni ifodalovchi ikki morfologik belgiga ega:

1) *-vat* va uning fonetik variantlari: *-vat*, *-ut*. Toshkent va unga yaqin qishloqlar shevasi (Parkent) *-vɛt...* Toshk.: *-vɛt*, *Uychi* - *vət*; Namangan *-ut*.

2) *-yəp* shakli Farg‘ona vodiysidagi shahar va shu kabi shaharlarga yaqin qishloq shevalariga xos: *qɔlyəpmən > qɔlyəppən; bɛryəpmən > bɛryəppən*.

Farg‘ona paradigmatisiga (shevadagi hozirgi zamon davom fe‘lining ko‘rinishi) Samarqand va unga yaqin shahar va qishloqlar shevasi ham kiradi.

Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasiga kiruvchi dialekt va shevalarni individual xu-susiyatlarini saqlash-saqlamaslik nuqtayi nazaridan bir necha guruhga va dialektga bo‘lish mumkin. Bu lahja o‘z ichida to‘rt guruhga bo‘linadi:

1. Farg‘ona guruh shevalari.

2. Toshkent guruh shevalari.

3. Qarshi guruh shevalari.

4. Shimoliy o‘zbek shevalari guruhi.

I. Farg‘ona guruh shevalarida to‘rtta dialekt mavjuddir:

1. Namangan dialekti. Namangan shahar va Namangan viloyati shevalari ayni shu dialektga kiradi.

2. Andijon-Shahrixon dialekti. Unga Andijon shahri, Shahrixon, Andijon viloyatidagi shevalar kiradi.

3. O‘sh-O‘zgan dialekti. Mazkur dialektga O‘sh, O‘zgan, Jalolobod shevalari kiradi.

4. Marg‘ilon-Qo‘qon dialekti. Bunga Marg‘ilon, Farg‘ona shaharlari, Vodil, Qo‘qon shevalari kiradi.

II. Toshkent guruh shevalari. Ushbu guruh ikki dialektga bo‘lingan:

1. Toshkent dialekti. Ayni shu dialektga Toshkent shahar va viloyati shevalari kiradi. Lekin j-lovchi qipchoq shevalar kirmaydi.

2. Jizzax dialekti. Ushbu dialektga Toshkent, Samarqand, Jizzax, Qashqadaryo viloyatidagi Po‘lati kabi shevalar kiradi. J-lovchi shevalar kirmaydi.

III. Qarshi guruh shevalari esa ikkita dialektga ajratib o‘rganilgan:

1. Qarshi dialekti. Bunga Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Yakkabog‘ tumanlari shevalari kiradi. J-lovchi shevalardan tashqaridagi shevalar unga mansubdir.

2. Samarqand-Buxoro dialekti. Unga Samarqand, Buxoro, Xo‘jand, Farg‘ona vodiysidagi Chust, Qashqadaryo vodiysidagi Koson shevalari shu dialektga kiradi. Bu shevalar qardosh bo‘lmagan tojik tili elementlarining turli darajada borligi bilan ajralib turadi.

IV. Shimoliy o‘zbek shevalari guruhi. U ikkita dialektga bo‘lingan:

1. Iqon-Qorabuloq dialekti. Mazkur dialektga Iqon, Qorabuloq, Mankent, Qoramurt kabi aholi punktlaridagi kishilarning shevalari kiradi. Bu dialekt o'g'uz va qipchoq shevalari elementlarining borligi bilan xarakterlidir.

2. Turkiston-Chimkent dialekti. Unga Turkiston, Chimkent, Sayram shevalari kiradi. O'g'uz elementlarining kamayishi, qipchoq, qozoq elementlarining ko'payishi bu dialektdagi shevalarga oiddir.

O'zbek tilining qipchoq lahjasi

Ushbu lahjaga xos fonetik, leksik, morfologik xususiyatlar prof. E.D.Polivanov, prof. G'ozi Olim tasniflarida atroflicha mukammallikda berilgan.

$g > y$: *tegdi* > *tiyeb*

$g' > y$: *yig' in* > *djъyъn*

$y > dj$: *yol* > *djol*, *yəmən* > *djəmən*.

Shaxsni bildiruvchi olmoshlarning jo'nalish kelishigi qo'shimchasini olgandan keyingi shakli quyidagichadir: *mag'an, sag'an, o'g'an*.

Hozirgi zamon davom fe'li *-djətir* bilan yasaladi.

Qaratqich, tushum kelishigi qo'shimchalarida *t/d/n* tovushlari almashinadi: *-ning, -ning, -ding, -ding, -ting, -ni, -ni, -di, -di, -ti, -ti*.

Mazkur lahja boshqa lahjalardan o'zining fonetik xususiyatlari bilan farq qilgani kabi leksik xususiyatlari bilan ham farqlanadi.

O'zbek tilining o'g'uz lahjasi

Bu lahjaning o'ziga xos xususiyatlari quyidagicha:

a) qipchoq shevalaridagi kabi juft unlilar mavjud;

b) qisqa va uzun unlilar farqlanadi:

$a:: t$, $a:d$

(hayvon) (ism);

v) so'z boshida *t* va *k* tovushlarining jaranglashinishi mumkin: *dil* < *til*, *gel* < *kel*;

g) *k*, *g* undosh tovushlarining talaffuzda yumshalishi ham kuzatiladi;

d) qaratqich kelishigi qo'shimchasining *-ning, -ing* formasi faol ishlatiladi;

e) *bol* fe'ldagi *b* ning tushishi: *ol* > *ol...* (Xorazmda yashovchi aholining aksariyat ko'pchiligi o'g'uz lahjasida gapirishadi).

O'zbek shevalari va ularning xususiyatlari (*y, j, ѓ (o)*) oldingi tasniflarda mukammal tarzda berilgan.

Ma'lum bir voha yoki viloyat shevasining tasnifi

Bilamizki, ma'lum bir voha yoki viloyat shevalarini tasnif qilish oldingi davrlarda, ya'ni XX asrning 50-90-yillarida amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlarda uchraydi. Masalan, F.Abdullayev, A.Shermatov, B.Jo'rayev, A.Aliyev, Saidmuso Rahimov o'zbek shevalarini guruhlab o'rganishgan. F.Abdullayev Xorazm viloyati shevalarini qipchoq va o'g'uz lahjalariga bo'lib

o'rgangan. A.Shermatov, B.Jo'rayev Qashqadaryo viloyati o'zbek shevalarini: 1) Yuqori Qashqadaryo shevalari; 2) Quyi Qashqadaryo shevalari nomlari bilan guruhlariga ajratib o'rganishgan. A.Aliyev Namangan viloyati o'zbek shevalarini guruhlab, ilmiy hamda amaliy asoslarda tadqiq etgan.

Bu sohaga oid ba'zi bir ilmiy manbalarda oraliq shevalar haqida fikr yuritilgan. O'zbek tilining oraliq shevalarini Qashqadaryo shevalari misolida T.Qudratov tadqiq etgan. Saidmuso Rahimov esa Surxondaryo viloyatidagi o'zbek shevalarini ikkita guruhga bo'lib o'rgangan:

1.J-lovchi shevalar (qipchoq lahjasiga xos shevalar).

2.Y-lovchi shevalar (qorluq lahjasiga xos shevalar). Ularda V.V.Reshetov tomonidan talqin etilgan qipchoq va qorluq lahjalariga oid xususiyatlar uchraydi.

B.To'ychiboyev va B.Hasanovlar qipchoq lahjasini sharqiy, g'arbiy va Farg'ona guruh qipchoq shevalari deb uchga bo'lishgan.

Savollar

1. I.I. Zarubin tasnifida o'zbek shevalari necha guruhga bo'lingan, nega ?
2. K.K. Yudaxin o'zbek shevalarini necha guruhga bo'lib tadqiq etgan?
3. E.D. Polivanov tasnifining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
- 4.G'ozim Olim o'zbek shevalarini necha lahjaga bo'lib tadqiq qilgan?
- 5.A.K. Borovkov o'zbek shevalarini qanday xususiyatlari asosida o'rgangan va uning keyingi tasnifi qanday dialektlarga bo'lingan?
6. V.V. Reshetov tasnifining o'ziga xos xususiyatlari haqida gapiring.

Adabiyotlar

- Aliyev A. Namangan guruh o'zbek shevalari // O'TA. 5. T., 1969.
- Qodirov Q.Q. O'zbek shevalarini o'rganish va tasnif qilish masalasi. Fargona., 1949.
- Borovkov A.K. Voprosi klassifikatsii uzbekskix govorov // Izvestiya AN UzSSR. 5. T., 1953.
- Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. T., O'qituvchi, 1996. 76-78-betlar.
- Reshetov V.V. O'zbek dialektlarining monografik o'rganish // O'zbek tili va adabiyoti masalalari. 1. T., 1960.
- Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. T., 1962.
- Reshetov V.V. O'zbek shevalarining klassifikatsiyasi // O'TA.1-son.T., 1966.
- To'ychiboyev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, T., 2004.

3 - MAVZU

O'ZBEK SHEVALARI FONETIKASI. O'ZBEK SHEVALARIDA UNLILAR

Reja:

- 1.O'zbek shevalari fonetikasining individual xususiyatlari.

2. A.K. Borovkovning birinchi tasnifi shevalar fonetikasiga asoslanganligi.

3. O'zbek shevalariga oid fonetik hodisalarning xususiyatlari.

Tayanch so'z va tushunchalar

O'zbek tili lahjalarida unlilar. Unlilarning cho'ziq hamda qisqaligi.

Singarmonizm va uning turlari. Tanglay uyg'unligi.

Lab uyg'unligi.

Shevaning muhim fonetik xususiyatlari.

Singarmonizm.

Qisqa unlilar.

Cho'ziq unlilar.

Fonetik ultra (emfiatik) cho'ziqlik.

Taniqli olim prof. A.K. Borovkov o'zbek shevalarini tasnif qilishda o'z yo'liga ega bo'lgan olimlardan biridir. To'plab ulguragan faktik materiallar asosida ushbu olim o'zbek shevalari tasnifining ikki xil variantini taklif qilgan. Bu tasnifida o'zbek dialekt va shevalarini, ulardagi eng muhim fonetik (shuningdek, fonetik-morfologik) xususiyatlarga ko'ra ikki guruhga ajratildi:

1. Ё - lovchi shevalar.

2. A- lovchi shevalar.

Ё- lovchi guruh shevalarga shahar shevalari (Kattaqo'rg'on, Toshkent, Samarqand, Buxoro, Andijon, Qo'qon, Margilon, Farg'ona, Qarshi, Jizzax shahar shevalari) va ular atrofidagi tumanlarning shevalarini kiritdi.

A-lovchi guruh shevalarga esa olim singarmonizmni saqlagan shevalarni kiritdi. Mazkur guruh o'zbek shevalari (bu guruh shevalarda uchraydigan fonetik xususiyatga ko'ra) y *-lash* va dj *-lash* xususiyatiga ko'ra o'z navbatida ikkiga ajratiladi:

1) y-lovchi $g, g' > tegdi - tiydь$

2) dj-lovchi $egdi - iydi, yьn - djyьn$

Y-lovchi guruhga Janubiy Qozog'istondagi (Chimkent, Mankent, Turkiston va shu kabilar) o'zbek shevalari va Janubiy Xorazm shevalari kiritildi.

dj - lovchi guruhga esa Shimoliy Xorazm, Surxondaryo, Samarqand, Qashqadaryo viloyatlaridagi qishloq shevalari mansubdir:

$y > dj$ -: *yer - djer, yol - djol*

O'zbek tili lahjalarida unlilar

Bilamizki, o'zbek xalq shevalari o'z tarkibi jihatdan murakkabdir. O'zbek tili dialektlari kompleksi tarkibiga qorluq-chigil-uyg'ur, qipchoq va o'g'uz lahja-lari kiritiladi. Bu lahjalarning har biri o'z navbatida vokalizm jihatidan fonetik noo'xshashliklarga ega bo'lgan shevalarga bo'linadi. Unlilar ikkinchi bir nom bilan vokal, ularning majmui vokalizm deyiladi.

Ilmiy tadqiqot ishlaridan ma'lum bo'lishicha, qarluq-chigil-uyg'ur lahjasida 10 ta unli fonema bor: *i, ь, o', u, o', a; ə, e, Ё, e.*

O'g'uz lahjasidagi shevalar esa tovush jihatdan ancha murakkab, chunki ularda ba'zi unli fonemalar sifat jihatidagina emas, balki miqdoriy jihatdan ham farq qiladi. Bu lahjadagi shevalarning o'ziga xos xususiyati shundaki, bularda ma'no farqlovchi, ya'ni ma'lum semantik vazifaga ega bo'lgan va

mustaqil fonema hisoblanadigan alohida cho‘ziq va mutlaq qisqa fonemalardan tashkil topgan bo‘lib, bu fonemalarning soni ba’zi shevalarda 18 taga ham etadi (ya’ni unililarning qisqa, cho‘ziqligi ham ma’noga ta’sir etgani uchun e’tiborga olinadi).

O‘zbek adabiy tiliga asos bo‘lgan shevalarda unli fonemalar soni - 8 tadan oshmaydi: a, ə, ɔ, u, o‘, ye, e, i. Bunga “e” fonemasini ham qo‘shish mumkin.

O‘rta Qashqadaryo je-lovchi qipchoq shevalarida umumturkiy orqaqator “a” unlisi saqlangan, “ɔ(o)” unlisi esa mazkur shevalarda sporadik holda (ya’ni “a” unlisiga moyilroq tarzda qo‘llanadi – *qara(fe’l)*, *qara(sifat)* // adabiy orfografik *qara(fe’l)*, *qora(sifat)*) uchraydi.

Toshkent va Samarqand shevalarining vokalizm tizimi 6 fonemalik (a, e, ɔ, u, o‘, e), bu fonemalarning ba’zilari boshqa shevalardan sifat jihatdan farq qiladi.

Toshkent shevalarida quyidagi unli tovushlar bor: ɤ, e, ə, ɔ, o, u.

Samarqand guruh shevalarida quyidagicha unli fonemalar mavjud: ɤ, e, a, ɔ, e, u.

Ushbu holni Qarshi, Buxoro, Xo‘jand, Chust shevalarida ham ko‘rish mumkin.

Iqon shevasida esa vokalizm – unililar quyidagicha:

	oldingi qator	orqa qator
qisqa	i, ye, e, u, ɔ	ы, a, u, ɔ
cho‘ziq	i:, e:, e:, u:, ɔ:	ы:, a:, u:, ɔ:

Demak, Iqon shevasi vokalizmida qisqa unililar to‘qqizta : i; ye, e, u, y, ы, a, u, ɔ (9). Cho‘ziq unililar: i:, e:, e:, u:, ɔ: , ы:, a:, u:, ɔ:

Qo‘qon va Marg‘ilon shevalarida sifat jihatdan farq qiladigan, ammo miqdor jihatdan farqlanmaydigan 7 fonema (ɤ, u, ye, ɔ, ə, a, e) mavjud (ɤ, y, e, ɔ, ə, a, ə).

Toshkent shevalarida ə, ɔ unililarini ko‘rsak, Buxoro, Qarshi, Samarqand, Xo‘jand, Chust shevalarida ham ə, ɔ unililarni bilgan holda, Qo‘qon, Marg‘ilon shevalarida a, ə, ɔ unililar borligini ko‘ramiz.

Andijon, Shahrixon, Farg‘onaning qishloq shevalari, Turkiston, Samarqand, Surxondaryo, Qashqadaryodagi j-lovchi o‘zbek shevalarida, Ohangaron vodiysi-ning qurama shevalari vokalizmi tarkibida 10 ta fonema mavjud: a, ə, e, ɔ, o, o‘, u, y, ɤ, i.

O‘zbek shevalarida unililarning cho‘ziq va qisqaligi ham ahamiyatga egadir: *a:t(ad)* - ism, *at* – ot(hayvon nomi); *a:ch* (a:sh), *a:j* - och (qorin och bo‘ganda ayti-ladi); *ach* - ɔch (eshikni och); *kul* (kulmoq), *ku:l* (ko‘l); *o‘:t* (inson organizmi) - *o‘t* (olov), *ot* - o‘t (o‘tmoq).

Xiva shevasida *yaz* //ad.orf.yoz (xat yoz), *ya:z* // ad.orf.yoz (yoz keldi).

O‘zbek shevalarida ikkinchi darajali cho‘ziq unililar bor bo‘lib, ular yondosh undoshning tushishi natijasida hosil bo‘ladi: *shəhar* > *shə: ər* > *shə::r*; *bɔ r* > *bə: tɛgma* > *te:mə*.

Fonetik ultra cho‘ziqlik (emfatik cho‘ziqlik) jumla ohangdorligi bilan bog‘liqdir: *məm bəlmə:: mən* (men bilmayman),
səm bəlmə::sən (sen bilmaysan),
u bəlmə::də (u bilmaydi).

Yaqin kelajakda ə-lovchi, a-lovchi shevalar vokalizmi – unlilari tizimidan “e” unlisi mustahkam o‘rin oladi.

Singarmonizm

Singarmonizm deb so‘zdagi tovushlarning bir-biriga hamda qo‘shimchalarning o‘zakka talaffuz jihatdan uyg‘unlashishiga aytiladi.

Turkiy tillarda, jumladan, o‘zbek tilida singarmonizmning ikki xil ko‘rinishi bor: 1. Tanglay uyg‘unligi (unlilarning qattiq va yumshoqligiga ko‘ra)...

barıg‘ - borish, *kimkə* - kimga, *ilgari* - ilgari, *dalag‘a* - dalaga.

2. Lab uyg‘unligi - birinchi bo‘g‘indagi unliga keyingi bo‘g‘indagi unlining yoki o‘zakdagi unliga qo‘shimchadagi unlining lablanishi jihatdan moslashuvdir:

ınım (*inim*) - *ukam*,

uzum – *uzum*

kozom - *ko‘zim*,

tuzum – *tuzumi*.

Singarmonizm termini grekcha so‘z bo‘lib, *sun* - birga, *hormonia* - ohangdoshlik degan ma‘noni bildiradi. Bu - so‘zning asosi va qo‘shimcha (affiks) tarkibidagi unlilarning o‘zaro uyg‘unlashuvi, garmoniyasidir. Bu hodisa ayrim turkiy tillar uchun, o‘zbek tilining esa ayrim shevalari uchun xarakterlidir. Masalan, o‘zbek tilining qipchoq tip shevalarida uchinchi shaxs egalik qo‘shim-chasining *-i*, *-o‘*, *-u* kabi variantlarga egaligi singarmonizm belgisidir: *ishi*, *atı*, *ozu* (o‘zi) kabi. Misollarga murojaat qilaylik:

kopruk - *ko‘prik*

dəydu – *daydi*

bətur - *botir*

o‘quydu - *o‘qiydi*

qətur - *qotir*

mudur - *mudir*

xətin - *xotin*

o‘qush - *o‘qish*

məku - *moki*

muqum – *muqumə*

Yuqoridagilar singarmonizmning lab uyg‘unligi (lab garmoniyasi)ga misol¹. Shuni alohida ta‘kidlash keraki, shevalarimizda faol uchraydigan singarmoniz hodisasi o‘zbek adabiy tilida juda kam – yo‘q hisobi. Mana shu xususiyati bilan adabiy tilimiz boshqa turkiy tillardan ajralib turadi.

Savollar

1. Kim shevalarni fonetik xususiyatlariga ko‘ra ikkiga bo‘lib o‘rgangan?
2. Y-lovchi, ə-lovchi, a-lovchi sheva vakillari qaysi hududlarda yashaydi?
3. Qorluq-chigin-uyg‘ur lahjasida unlilar qancha?
4. O‘g‘uz lahjasida unlilar miqdori qanchaligini ayting?
5. Qo‘qon va Marg‘ilon shevalarida qancha unli fonema bor?

¹ Mirzayev M. O‘zbek tilining Buxoro guruh shevalari. T, Fan, 1971. 32-bet.

6. Unlilarning cho‘ziq va qisqaligi ma‘no farqlaydimi?
7. Fonetik ultra cho‘ziqlik nima?
8. Tanglay va lab uyg‘unligi to‘g‘risida so‘zlang.

Adabiyotlar

- G‘ulomov H. O‘zbek tilining Jizzax shevasi // O‘DM. 1. T., 1957.
 Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. T., 1962.
 Ishayev A. Mang‘it shevasi fonetikasidan materiallar // Adabiyotshunoslik va tilshunoslik masalalari. IV. T., 1962.
 Ibrohimov S.I. O‘zbek tilining Andijon shevasi. T., 1967.
 Mirzaev M. O‘zbek tilining Buxoro guruh shevalari. T., Fan, 1969.
 Egamov V. O‘zbek tilining G‘allaorol shevalari. Samarqand, 1970.
 Abdullayeva D. O‘zbek tili Oshoba shevasining fonetik xususiyatlari. AKD. T., 1999. 25 bet.
 Abdullaev F.A. O‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi. T., Fan, 1978.
 Jo‘raev X. O‘zbek tili turk-kaltatoy shevasining fonetik va leksik xususiyatlari. T., 1981. 120 bet.
 Rajabov N. O‘zbek shevashunosligi. T., O‘qituvchi, 1996.
 Muhammadjonov Q. Janubiy Qozog‘istondagi o‘zbek shevalari (qarluq va qipchoq tip sheva materiallari asosida). T., Fan, 1981. II kitob. 370 bet.

4-MAVZU

O‘ZBEK SHEVALARIDA UNDOSHLAR

Reja:

1. O‘zbek shevalarida undoshlar.
2. Shevalarda uchrovchi va uchramaydigan undoshlar.
3. Lab undoshlari hamda bo‘g‘uz undoshi.
4. Til oldi, til o‘rta va til orqa undoshlari.
5. Undosh fonemalar tavsifi.
6. Undoshlarning orttirilishi hamda tushib qolishi.
7. Unli va undoshlarning orttirilishi hamda tushib qolishi.
8. Dissimilyatsiya va assimilyatsiya, ularning turlari.

Tayanch so‘z va tushunchalar

Toshkent tipidagi y-lovchi shevalar.	Affrikat tovush.
Fonema.	Lab undoshlari.
Til oldi undoshlari.	Til o‘rta undoshlari.
Til orqa undoshlari.	Bo‘g‘iz undoshi.
Undoshlarning ortishi va tushib qolishi.	Unli va undoshlarning ortishi.
Unli va undoshlarning tushishi.	Dissimilyatsiya.

Assimilyatsiya.

Tarixan xilma-xil bo‘lgan o‘zbek shevalarining undoshlar (konsonantizm) tizimini fonologik jihatdan, ya‘ni printsiptial farq qiladigan undosh fonemalarni aniqlash va ularning talaffuz qilinish xususiyatlarini belgilash uchun ma‘lum guruhdagi shevalar o‘zaro qanday xususiyatlari bilan

bir-biriga yaqin yoki bir biridan nimalar bilan farq qilishini aniqlash lozim. Shuning uchun quyidagilarga etibor qarataylik:

1. Bir-biridan printsiptial farq qiladigan undosh fonemalarning miqdori va ularning sifat jihatdan xarakteristikasiga ko'ra, y-lovchi shevalar o'zbek adabiy tiliga birmuncha yaqin turadi. Ammo Toshkent tipidagi y-lovchi shevalarda uchramaydigan, biroq j-lovchi va singlarmonizimli y-lovchi shevalarda mavjud bo'lgan "h" fonemasi bundan mustasno.

Janubiy Xorazm shevalaridagi "k", "g" undoshlari ham qo'llanilishi jihatidan birmuncha o'ziga xos xususiyatlariga ega. Til orqa burun "ng" tovushi ham shevalararo bir xil emas: ng // ng' (// g').

2. Barcha j-lovchi shevalardagi undoshlar tizimi deyarli har xil holatdadir.

X tovushining tavsifi, uning mavjud bo'lish, bo'lmasligi bilan j-lovchi shevalar bir-biridan farq qiladi. Undoshlar tizimi tarkib jihatdan j-lovchi shevalar qipchoq gruppasidagi turkiy tillarga, birinchi navbatda, qoraqalpoq, qozoq, qirg'iz tillariga yaqin turadi.

3. J-lovchi shevalardagi "dj" affrikati o'rniga "j" fonemasini qo'llaydigan shevalar j-lovchi shevalarning alohida guruhini tashkil qiladi. "Y" fonemasi y-lovchi shevalarga nisbatan j-lovchi shevalarda kam qo'llanadi, chunki bu shevalarda qadimgi turkiy "y" tovushi so'z boshida "dj" yoki "j" tovushi bilan almashadi.

y-lovchi shevalar ta'sirida "y" tovushining "dj" tovushiga o'tishi $y > dj$ tamomila tugagan. O'zbek adabiy tili barcha shevalardan "f", "j", "s" fonemalarga egaligi bilan farq qiladi.

f fonema. Samarqand-Buxoro shevalarini mustasno qilganda barcha sheva vakillari talaffuzida "p" fonemasiga aylanadi. Ruscha "j" tovushi "dj" tarzida talaffuz qilinadi. O'zbek shevalarida quyidagi undosh fonemalar bor:

1. Lab undoshlari: p, b, (f), v, m.

2. Til oldi undoshlari: a) t, d, s, z, ch (j), sh, dj; b) til oldi sonorlari: n, l, r.

3. Til o'rta: y.

4. Til orqa: q (k/x'), g (g/g'), ng (ng/ng'), x, q, g' (g')

Bo'g'iz undoshi: h (h).

"p" fonemasi lab-lab, portlovchi jarangsiz p undoshi barcha o'zbek shevalarida so'zning barcha bo'g'inida uchraydi: paxta, tepa, pandja.

Ba'zi shevalarda "p" o'rnida "b" qo'llanadi: jl. tepa > tebā; kepak > kevāk-kebāk. p > b, p > v hodisasi j-lovchi shevalarni y-lovchi shevalardan farqlaydi.

"b" fonemasi. Lab-lab "b" undoshini talaffuz qilganimizda tovush paychalari birmuncha titraydi. Bu xususiyati bilan "b" undoshi "p" dan farq qiladi. b > p: jl. атыр пәрәәтырты, ketip pәрәды.

b > v xususiyati uchraydi: ozbay > ozvāk; albattā > alvattā.

Toshkent tipidagi shevalarda uchraydigan hozirgi zamon fe'l yasovchi - vot affiksida "v" tovushi ham "b" > "v" holatidan deb qarash kerak:

Y-lovchi shevada: *barıyb yat* > *bɛrɛb yɛt* > *bɛrvɛt*.

f fonemasi. Ushbu tovush qadimdan qabul qilingan soʻzlarda, shuningdek, yaqinda qabul qilingan internatsional soʻzlarda ham uchraydi.

Shevalarimizda nutqiy jarayonda “f” tovushi barcha oʻrinlarda “p” tovushi bilan almashinadi:

fioiz < *pɛydə (fioyda)*
pɛydə
pɛyɔs
fursat < *pursat* > *pirsat*
putsət

m fonemasi. Bu tovush lab-lab, portlovchi undosh boʻlib, burun rezanansi ishtirokida talaffuz etiladi:

qatıyish, tamыр, mäläl (malol), kɛmɛl (komil)
qıymmat, məydən, məmygʻ (momiq), cɛmcə (somsa)

Baʼzi soʻzlarda “m” fonemasi “b” undoshi bilan almashinib qoʻllanadi:

bəynə - mayna; boldjəl > moʻ ljal

Soʻz oxirida d // t almashinishi uchraydi (ammo bu holat shu undoshlar qatnashgan hamma soʻzlarga ham tegishli emas): *dard > dart, mard > mart*.

Soʻz boshida b // m undoshlarining almashinishi hodisasi ham bor: *bilən // minən > mnən > mən*.

J-lovchi shevalarda m > ng holati mavjud: *nimani > ningəni*.

Til oldi undoshlari jarangli-jarangsiz boʻlishiga koʻra quyidagi juft fonemalarga boʻlinadi: [t-d], [s-z], [sh-j], [g-dj].

t fonemasi. Til oldi, portlovchi, jarangsiz undosh tovush soʻz(lar)ning barcha boʻgʻinlarida kela oladi: *t > d bətrək > bədrək*.

t > ch tush > chush, tish > tɔsh > chɔsh.

d fonemasi. Bu tovush portlovchi “t” fonemasining jarangli juftidir, u soʻzning hamma joyida kela oladi: *d > t baland > bələnt > bələn; xursand > xursənt > xursən; hɔdləp > hɔlləp* (reg. assimilyatsiya).

Unli va undoshlarning orttirilishi hamda tushib qolishi

Oʻzbek tilidagi shevalarda nutq jarayonida unli va undosh tovushlar baʼzan orttiriladi, baʼzan esa tushirilib qoldiriladi. Unli va undosh tovushlarning orttirilishi soʻzdagi tovushlar miqdorini koʻpaytiradi va shu bilan birga uning talaf-fuzini uzaytiradi. Bu hodisa bir tomondan talaffuz qilishni osonlashtirsa, ikkinchi tomondan, tilning tarixiy fonetik evolyutsiyasi nuqtayi nazardan, baʼzi soʻzlarda orttirilgan tovushlar uni talaffuz etishni qiyinlashtiradi. Misollar tahliliga murojaat qilaylik:

1. Unli orttirilishi: “i”

a) soʻz boshida: jl. *ılay* < *lay*; *ılay qılamız* (loy qilamiz),

b) soʻz oxirida: jl. *lapı* < *lap*; *lapı urmagʻ in* (lof urmagʻ in)

2. Undosh tovushlarning orttirilishi ham uchraydi:

a) soʻz boshida: “h” undoshi orttiriladi: jl. *həyvən* < *əyvən*, *xəsəl* < *əsəl*;

dj. jl. *djoldam* < *oldəm*,

djibək < *ipək*

djuzum < *uzum*

djuzugum < *uzugim*

ch jl. *chertek* < *ertak*;

b) soʻz oʻrtasida “v” undoshi orttiriladi:

ovzi < *ozi*, *suvrat* < *surat*, *navmart* < *nomart*; *duvchar* < *duchar*

y: *neychek* < *necha*; *kiytini* < *ketini*; *iygə* < *ega*.

v) soʻz oxirida “y” undoshi orttiriladi:

jl. *sərpəy* < *sərpə*; *mənikey* < *məniki*; *qudey* < *qudə*

n jl. *ketməkchын* < *ketməkchi*; *berməkchын* < *berməkchi*;

bələ-chəqən < *bala-chaqa*.

q jl. *mazaq qылыр* < *maza qылыр*

g) ikki soʻzning tutashgan joyida quyidagi undoshlar ortadi:

l: *pellidi* < *pel edi*;

g: *toməngəldə* < *tomən eldə*

y: *buyəməs* < *bu eməs*; *shuyəmes* < *shu eməs*; *uy eməs* < *u emas*.

Tovush orttirilish jarayonida soʻz tarkibida boshqa fonetik hodisa ham boʻlishi mumkin. Lekin bu soʻzda tovush orttirilishi ekanini esdan chiqarmaslik lozim.

Tovush tushishi hodisasi soʻzdagi unli va undosh tovushlar uchun tegishlidir. Shuning uchun tovush tushish hodisasini tilshunoslikda eliziya hodisasi deb nomlangan. Eliziya hodisasi quyidagicha roʻy beradi:

1. Soʻz oʻzak negizida eliziya hodisasi:

jl. *xardar* < *xarədar* // *tosh. xərdor. naman. xoddor* // ad.orf. xaridor.

həməsha < *hemisha* // ad.orf. hamisha; *ek* < *eki* // ad.orf. ikki.

2. Soʻz oʻzak-negizlariga qoʻshimchalar qoʻshilganda: *bəllər* < *bələlər*,

er: də < *eridə* // ad.orf. eridi.

3. Baʼzi ikki boʻgʻinli soʻzlar oxiriga unli tovush bilan boshlanuvchi qoʻshimcha qoʻshilsa, yopiq boʻgʻindagi unli tushib qoladi:

yl. *qərgən* > *qərgən* > *qərgən*, *burun burn* > *bun* > // *murun* > *murn* > *murn*, *boyun* > *boyn*.

jl. *avuz* > *əvzı*;

yl. *ogʻ ыл* > *ogʻ ь*.

4. Ikki soʻz birgalikda talaffuz qilinganda ikki xil fonetik hodisa yuz beradi:

a) agar ikkinchi soʻz unli bilan boshlansa, birinchi soʻz oxiridagi unli tushuriladi: jl. *əltəynəchə* < *eltı əygʻ əcha*; *djolqochində* < *djolqı ichində*.

b) agar ikkinchi komponent undosh tovush bilan boshlansa, birinchi soʻz oxiridagi unli talaffuz qilinmaydi:

jl. *ekqolıny* < *eki qolıny*; *ekkazungev* < *eki kozungev*; *nardjajıa* < *narı-djaqa*.

5. O‘zak-negiz yoki qo‘shimchalar boshidagi undosh tovushlar tushib qoladi: *aydaymız < haydaymız; ishə < shishə bizər < bizlər.*

6. So‘z o‘rtasidagi undosh tovushlar tushiriladi: *shə:ə r < shahar; su:uq < suvuq < sovuq; tərədi < tərəddud*

7. O‘zak-negiz yoki qo‘shimchalar oxiridagi undosh tovushlar tushadi: *gunɔ < gunɔh; gʊyɔ < gʊyɔh; guvɔ < guvoh; su < su: < suv; dos < dost.*

8. Ikki o‘zak-negiz tutashgan joyda yoki qo‘shimchalar qo‘shilganda o‘zak-negiz boshidagi, oxiridagi undosh tovush tushirib qoldiriladi:

Barg‘an djog‘ ali < bargan djog‘ hali; mag‘anam < mag‘an ham; gəpira ekən < gəpirər ekən; kelə edi < kelər edi.

Dissimilyatsiya so‘zdagi bir-biriga o‘xshash tovushlarning boshqa noo‘xshash tovushlarga aylanishi bo‘lib, bu bilan assimilyatsiyaga qarama-qarshi bo‘lgan fonetik hodisadir. O‘zbek shevalarida sonor (*l, r, n*) tovushlarga ega bo‘lgan so‘zlar dissimilyatsiya hodisasiga uchraydi: *zərər - zələl; devər - dəvəl - devəl; əndjir - əndjil; roməl - yoməl*

Assimilyatsiya so‘z(lar)dagi undoshlarning o‘zaro o‘xshash bo‘lishini bildi-radi. Shevalarimizda uning ikkita turi bor: 1) progressiv assimilyatsiya - bunda oldingi tovush keyingi tovushi o‘ziga o‘xshatib olinishi jarayonidir: ad.orf. *bizni - bʊzzʊ, ad. orf. qorni - qərrʊ, ad.orf. shaharni - shə: ərrʊ, ad.orf. tolni - t ɔllʊ, ad.orf. musht - mushshʊ.*

2) regressivi assimilyatsiya - bunda keyingi tovush oldingi undosh tovushni o‘ziga o‘xshatib oladi: ad.orf. *berdi - berdʊ > beddʊ, ad.orf. turdi - turdʊ > tuddʊ, ad.orf. o‘rnim - ornʊm > onnʊm, ad.orf. zamonlarni - zamɔnlərnʊ > zaməllərnʊ, ad.orf. atlas - etlas - > əlləs*

Ko‘pchilik o‘zbek shevalarida quyidagi jarangli va jarangsiz undosh tovushlarning talaffuzi bilan yozilishi bir-biriga mos kelmaydi:

1. *p, t, k, q* jarangsiz undosh tovushlar jaranglilashish hodisasiga ega: epladi - evlədi, tovush - dɔvush, bilaki - biləgi, terak - terəy kabilar.

2. *b, v, d, z* jarangli undosh tovushlar jarangsizlashishi kuzatiladi: obod - ɔbɔt, yuzta - yustə, o‘ttiz - o‘ttis, kitob - kitɔp, avtor - əftɔr, avtomat - əftɔmət singlarlar.

3. Quyidagi undoshlar o‘zaro o‘rin almashadi: *q-x: to‘qson - to‘qsɔn, to‘xtash - to‘qtash; t-d: qant - qand, po‘lat - po‘lad; h-m: bo‘g‘in - bo‘g‘im, mabodo - nabɔdɔ; b-m: bo‘yin - mo‘yin, bunday - munday; b-v: sabzi - savzi, xabar - xavar; ch-sh: uchta - ushta, pochta - pɔshta; s-ch: sochiq - chɔchiq // chachʊq, supurgi - shipirgi va boshqalar.*

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tili shevalaridagi fonetik hodisalar amalda, nutq vaqtida bo‘lib turadi, ya‘ni sheva vakillari tomonidan nutq jarayonida aytiladi. Shuningdek, har bir shevada tovushlarning tushishi va ortishi hodisalari tez-tez qo‘llanib turadi. Bu ham shevalarning o‘ziga xosligini anglatadi.

Savollar

1. O‘zbek shevalarida undosh fonemalar tizimi qanday holda?

2. Undoshlar necha guruhga bo‘linadi?
3. t, b, f, d fonemalarini izohlab bering.
4. Undoshlarning orttirilishi va tushishiga misollar ayting.
5. Unlilarning orttirilishi hamda tushishiga misollar keltirib izohlang.
6. Dissimilyatsiya nima va unga misollar ayting.
7. Assimilyatsiya hodisasiga oid misollarni qayd eting.

Adabiyotlar

- Reshetov V.V., Shoabduraxmonov Sh. Fonetika. T., 1953.
- Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. T., 1962.
- Tursunov U., Doniyorov X. O‘zbek tilidagi singarmonizm haqida // Alisher Navoiy nomidagi O‘zbek Davlat universitetining asarlari. S., 1959. 37-44-betlar.
- Ishayev A. Foneticheskie osobennosti Mangitskogo govora uzbekskogo yazika. AKD. T., 1962.
- Jo‘rayev B. O‘zbek adabiy tili va o‘zbek dialektlari. T., 1963.
- Mirzayev M. O‘zbek tilining Buxoro guruh shevalari. T., Fan, 1969.
- Egamov V. O‘zbek tilining G‘allaorol shevalari. Samarqand, 1970.
- Rajabov N. O‘zbek dialektologiyasidan qo‘llanma. S., SamDU nashri, 1974.
- Shermatov A. Qashqadaryo oblastidagi o‘zbek xalq shevalari. T., Fan, 1978.
- Rajabov N. O‘zbek shevashunosligi. T., O‘qituvchi, 1996.
- Abdullayeva D. O‘zbek tili Oshoba shevasining fonetik xususiyatlari. AKD. T., 1999.
- To‘ychiboyev B., Hasanov B. O‘zbek dialektologiyasi. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, T., 2004.

5-MAVZU

O'ZBEK SHEVALARI LEKSIKASI VA SO'Z YASALISHI

Reja:

1. O'zbek shevalarining o'ziga xosligi.
2. Shevalararo so'zlarning farqlanishi.
3. So'zlarning shakliy bir xilligi va boshqa-boshqa ma'nolarni anglatishi.
4. Shevalarda qo'llanuvchi so'zlarning semantik guruhlari.
5. Sheva so'zlarida leksik qatlam.
6. Shevalarda sinonim, antonim, omonim va neologizmlarning qo'llanishi.

Tayanch so'z va tushunchalar

Leksika. Tarixiy grammatika.	Shevalar leksikasi.
Tarixiy leksikografiya.	Leksik qatlam.
Sheva so'zlarining fonetik tipi.	Sheva so'zlarining morfologik tipi.
Turkiy leksik qatlam.	Sheva so'zlarining leksik tipi.
So'zlarning leksik-morfologik tipi.	O'zlashgan leksik qatlam.
Sinonim. Antonim. Omonim.	Neologizmlar.
Sheva so'zlarining semantik tipi.	So'zlarning semantik guruhlari.

Bilamizki, o'zbek xalq shevalari lug'ati va uning ko'p tomli yangi variant-lari, shuningdek, ularni yaratish muammolari murakkabdir. O'zbek shevalari fo-netik, grammatik xususiyatlari bilan birga leksik xususiyatlarga ham ega. Bu xusu-siyatlar shevalarni adabiy tildan hamda ularning o'zini o'zaro farqlashga yordam beradi.

Har bir til, shevada hayotiy zarur tushunchalar so'zlar vositasi bilan ifodalanadi. Tilimiz leksik tarkibining asosiy qismini tashkil etuvchi so'zlar o'zbek shevalari va o'zbek adabiy tili leksik tarkibining asosiy qismini tashkil etadi. Shevalar xalq tarixini yoritishda va tarixiy grammatika hamda tarixiy leksikog-rafiyani yaratish uchun ham boy materiallar beradi: *g'o'rg'uduq* (qarovsiz, tashlandiq quduq), *qasmaq* (sutning qozonga yopishib qolgani), *qinjir* (ovqatni kam yeydigan), *tushamə* (beshbarmoq, lazcha, shilpildiq, Qash.qip.) va boshqalar.

O'zbek xalq shevalari tarkibida *arna*, *yap* (Xorazm), $\text{ɛd ɛsh} // \text{ɛdɛg}^{\text{'}}$, $\text{yɛvuq} // \text{uzoq-yovuq}$ kabi adabiy tildan shaklan o'zgargan yoki adabiy til taraqqiyotida allaqachon chiqib ketgan ayrim so'zlar mavjud. Bunday so'zlarni o'rganish til tarixi, adabiy til tarixini o'rganishda muhim ilmiy qimmatga egaligini ta'kidlash lozim. O'zbek adabiy tilida bo'lmagan so'zlar o'zbek xalq shevalarida uchraydi. Masalan, *gəvərə* (oshqozon), *gəjman* (epchil, harakatchan qiz), *hiqday* (semiz), *chorsillag' an* (ishchsn), *jəyir* (dovyurak), *chayir* (qotmadan kelgan odam), *tog' i* (yana), *təytuv* (mahmadona), *həddili* (irodali), *kəsir* (zarar, ziyon, Qash.qip.), *ədrəsmən* (isiriq), *girdikənə* (ko'rpacha), *sərxı* (tovuq), *tikech* (chekich), *sotə* (hassa), *ərish* (shoti), *yərqnət* (ko'rshapalak), *yəvən* (qishloq) va boshqalar.

Bunday so'zlarni yosh avlod vakillari eshitmagan, tushunmaydi. Shuning uchun ular arxaik so'zlar hisoblanadi. Bunday so'zlar shevalarning leksikasi

tarkibidan chiqa boshlagan. Shevalarni bir-biridan leksik jihatdan farqlaydigan xususiyatlar barcha soʻz turkumlari doirasida uchraydi. Buni uchala lahja misolida koʻrsak:

Qarluq lahjasi	Qipchoq lahjasi	Oʻgʻiz lahjasi
<i>Chaqa</i> چاقا	<i>bovək</i>	<i>bovək</i>
<i>tuxum</i>	<i>məyək</i>	<i>yimirtə</i>
<i>muchʻchə</i>	<i>muchchi</i>	<i>qumri</i>
<i>chopch əy</i>	<i>ertəy - mətəl</i>	<i>ertəy</i>
<i>chum</i> چۈم	<i>chumali</i>	<i>qarəndjə</i>
<i>ogʻ ur</i>	<i>keli</i>	<i>Səqoʻ</i>
<i>nərv ən</i>	<i>narvan</i>	<i>Zəngi</i>
<i>ʻbshkəm</i>	<i>vayish</i>	<i>ənə</i>
<i>əy</i> ەي	<i>enə</i>	<i>yip</i>
<i>ərq ən</i>	<i>arqan</i>	

Oʻzbek shevalarida dialektal soʻzlarning fonetik, morfologik, leksik-morfo-logik, semantik va leksik tiplari bor: *chəch* (soch), *zəyə* (zirak), *quləq* (quloq), *əshshə* (oshni); *nərvən* (Far.), *shatə*, *zəngi*; *kelə*, *sə:qi*; *rəvach*, *chukrə*; *nənpər*, *chekəch* va boshqalar. Shevalarimizda shunday soʻzlar ham uchraydiki, bunday soʻzlar shakl jihatidan bir-biri bilan oʻxshash boʻlishlariga qaramay, shevalararo boshqa-boshqa maʼnolarda ishlatiladi. Misol:

<i>shətə</i>	<i>aravaning qismi</i> (Toshkent) <i>narvon, aravaning qismi</i> (Fargʻona) <i>ona yoki otaning onasi</i> (Toshkent)
<i>buvə</i>	
<i>tuxum</i>	<i>ənə, əy</i> (Fargʻona)
	<i>tuxum, mayak</i> (Toshkent)
<i>pəshshə</i>	<i>urugʻ</i> - (qipchoq lahja)
	<i>pashsha</i> (Toshkent)
	<i>chivin</i> (Fargʻona)

Oʻzbek shevalarining leksik tarkibida anʼanaviy leksika asosiy oʻrinni egal-laydi. Shevalarning anʼanaviy leksikasi hozirgi kunda asosan keksalar nutqi(tili)da qoʻllanadigan soʻzlar majmui boʻlib, ular sof leksik dialektal soʻzlar hisoblanadi. Shevalarda qoʻllanuvchi dialektal soʻzlarning semantik (maʼnoviy) guruhlari koʻp boʻlib, ulardan namunalar sifatida quyidagilarni keltiramiz:

1. Ovqat nomlari: *boʻrsiq* (mogʻorlab qolgan non), *nishən* نیش, *singcha* (qizarib, singib pishgan non), *jutum* (yeyish mumkin boʻlgan narsa), *piyova*, *əsh*, *laxchatoppa*, *gʻ ilvindi*, *chalop* singarilar.

2. Dehqonchilikka xos soʻzlar: *sanga* (koʻp bosilgan yer), *jəbiz* (qotib qolgan yer), *oʻrpang* (ekilmagan yer), *oq ərbəq*, *bəqləjən*, *shah arəq*, *məla*,

qɛvɛq, ashkadi, bug'dɛy // biydəy, djoxɛrɛ, qzlcha, kasek, chopiq, bɛɛdɛrɛng, suvɛma, əriqchi, əriqoqsoqol, məhrim, chig'irchi, chakboshi, suvmirchi, ovandozchi, syvjug'ur, uvatchi, loppək.

3. Chorvachilikka oid so'zlar: *ɛt//at, sɛgɛr, ɛnek, qoy, echkɛ, tuye, xotuk, təyxər, qulun, tuye, ayg'ɛr, biyə, uloq, bəytəl, buzoq, bɛzə: // bɛzɛg', nɛvɛs, mɛlxɛna, ulov, lo'k* (erkak tuya) va boshqalar.

4. Uy-ro'zg'or buyumlarining nomlari: *ləgən, səndug', pəqɛr, teshə, xurma, g'alvɛr, chɛvɛɛ, tushɛk, bɛlɛsh, ɛlacha, chɛpɛqɛ, panshaxa* va boshqalar.

5. Ovchilikka xos so'zlar: *tor, tuzɛq, qɛpɛqɛn, ura* (ov urasi), *temir qɛpɛqɛn, keyez, qarmqɛ, ɛv ora, sanchqɛ* singarilar.

6. Baliqchilikka xos so'zlar: *sazan, zog'ara, qarmɛq, sanchqɛ, laqqa, zɛg'ara balıq, laqqa baliq, chavaq, chortan balıq* kabilar.

7. Binokorlikka xos atamalar: *bosag'a, chəlduvər, durədğər, sɛpɛqɛn, dəqɛɛz, ship, tɛchə, sinch, ustun, sarrɛv, xərɛ, pɛydevɛr, pɛytesha, qasava, ravaq, ɛmorɛ, oy, mbir, yolək, tɛkchə* singarilar.

8. Onomastik so'zlar: *Mamasɛɛɛɛq, Toshmat, Eshmat, sha::r, dacha, sɛynɛm, checha, Qaynaquvdi* va boshqalar.

9. Kiyim nomlari: *gupicha, koynəy // koynək,, lɛzim, orama kamzul, orama chɛpɛn, chɛpon, chakmon, qalpɛg', jelak, maxsi-kɛvush, pəypɛ //pəypɛg'* kabilar.

10. Bog'bonlikka oid so'zlar: *shkɛm, yer tɛk, bɛdɛm, qalamcha* (yosh nihol), *bɛg'ɛt* (bog'li joy), *bɛg'dɛr* (bog' egasi, bog'li joy) singarilar.

11. Qarindosh-urug' nomlari: *əyə, enə, kəttə enə, əməki, chevara, devara, mɛmɛ, inim, bola, tɛg'ə, tɛg'əvəchə, qayni, qayinsingil, qaynɛnə, qayin ukə* kabilar.

12. Hunarmandchilikka oid so'zlar: *sinch, bɛlɛr, sɛqqa, pɛytesha, əmbir, qo'l teshə, ko'tərmə* (og'ir narsani ko'tarib beruvchi asbob), *ɛmɛch, təqə, təqəchi, dəs-kələ, mɛvit, mɛlə, lapag* (kuvacha), *shaytɛn* (to'g' riliqni ko'rsatuvchi asbob), *qubba, chəchɛq, kəshtə* (materiallarga gullar tikilib, uying devorlariga osib qo'yiladi).

13. Atoqli otlar (kishi ismi, sharifi, toponim, zoonim, fitonim, etnonim va narsa, sarlavha, asarlarning atab qo'yilgan nomlari) ga oid so'zlar: *Elshɛd* - Elshod, *Məməɛəim* - Mamaraim, *Məməsɛdiq* - Mamasodiq, *Məlguzər* - Molguzar (aslida Morguzar), *Qaynaquvdɛ* - Qaynaquvdi (guzar), *Qayrabsollɛ* - Qayrabsɛldi (qishloq) va boshqalar.

Shevalarimizdagi so'zlar shaklan tub va yasama so'zlar guruhlariga bo'linadi: *ɛyi, tag'nay, enə, yənə, kosek, korek, xoppək, osımlı, sanchqɛ, toshək, oq arɛq, tarasha, əshkadi* singarilar.

Kelgusida o'zbek shevalarining ko'p tomlik "O'zbek xalq shevalari lug'ati" ning tuzilishi kelajak avlodlarimiz oldidagi qarzdir. Albatta, uning tarkibida sinonim, omonim, antonim, etnografik, leksik-fonetik dialektal, leksik-frazeologik, leksik-derivatsion, morfologik-dialektal so'zlar lug'atlari bo'lishi

tabiiy holdir. Bunday dialektal lug‘atlar (“Rus dialektologiyasi” fani uchun) rus olimlari tomonidan tuzilib, nashr qilingan.

O‘zbek shevalari leksik tarkibida tarixiy jihatdan ikkita leksik qatlam bor: 1) umumturkiy leksik qatlam so‘zlari; 2) o‘zlashgan leksik qatlam so‘zlari. Albatta, shevalarda asosiy so‘zlar turkiy leksik qatlamga oiddir: *та, па, енә, вәнв, бәр, кел, кет, тәр, чәрп, ырп, қәл*.

O‘zbek shevalarida boshqa tillardan o‘zlashtirilgan so‘zlar ancha miqdorni tashkil etadi: Bunday so‘zlar tilda qabul qilingan bo‘lib, sheva fonetikasi va gram-matikasiga xos xususiyatlarni ham o‘ziga o‘zlashtiradi. Aniqrog‘i, sheva vakili o‘zlashgan so‘zlarga o‘z shevasiga oid bo‘lgan ba‘zi bir xususiyatlarni yuklaydi. Misol: *aqʻl (aql), amel (amal), opət (ofat), vāsʻyət, qudrət, dunyə, shərʻm (sharm), shʻpʻ (shifio), ʻgoh (ogoh), bələn (baland), dəs (dast), bey (burch), kavʻshdʻz, dərəx, duterchʻ, dərəxsʻz, xush-xəvər, bədʻvlət, ʻshpaz, ʻshqʻvʻz, əməlpərəs, chʻypurʻsh, serhʻsʻl* va boshqalar.

Bir qancha o‘zlashgan internatsional so‘zlar shevalarimizda ba‘zi bir o‘zgarishlar bilan ishlatiladi: *pəzd, məshinə, zavʻd, traktʻr, gazet, təkxi, kəsmə, paltʻ, stʻl, shakf, bətinka, rʻman, teatr, kəlxʻz, fəbrʻkə* kabilar. O‘zbek shevalarida shaklan o‘xshash bo‘lib, ma‘nolari farqlanuvchi omonim so‘zlar ham ko‘p miqdorda qo‘llanadi:

I *quraq-laxtak*; II *quraq- mayda*; III *quraq - hamishning qurigani*. (Jiz.);

I *təpə - balandlik*, II *tapa - bosh*;

I *chaqa - chaqa pul*, II *chaqa - tuxumdan chiqqan qush*, III *chaqa - aqliy qobiliyati zaif odam*;

I *ulaq - echki*, II *ulaq - ulama soch*;

I *qʻyʻyʻq - durracha*, II *qʻyʻyʻq - o‘jar odam*;

I *botqa - semiz*, I *botqa - ovqatning bir turi*;

I *dʻm - hech*, II *qʻm - havo dim*, III *dʻm - jim*, IV *dʻm - siqilish*;

I *et - go‘isht*, II *et - ayt*;

I *ul - o‘qi l*, II *ul - poydevor*;

I *jəv - yov*, II *jav - eshikni yop*, III *jav - non yopmoq*;

I *suvdaq - suvdek toza*, II *suvdaq - chiroyli*;

I *tu: - to‘g‘on*, II *tu:- bayroq*;

I *suxsur - parranda*, II *suxsur - chiroyli*;

I *xo‘mbo‘ya - xamirturush*, II *xo‘mbo‘ya - semiz*;

I *juban - yo‘g‘on, qalin(jo‘g‘on arqan - yo‘g‘on arqon)*, II *juban - yugan*;

I *cho‘t - tesha*, II *cho‘t - chama, taxmin*;

I *cho‘zmə - yupqa ovqat*, II *cho‘zma - podnyajka*.

Sheva vakillari nutqida sinonimlar ham ko‘p qo‘llanadi:

uəldər, əshg‘əl-dəshg‘əl - tentak;

мътмъри, su quyd, shəytən - shum;

bəttʻl, qʻyoʻyʻyʻ, ters, aks - qaysar; pakana - yerg‘altak;

buvi, ʻyi, biyi - ona; chʻrsi - qʻyoʻyʻyʻ, qʻyoʻyʻyʻcha - belbog‘

diykat, pismiltiq - ayyor; balg‘ndar - taxman, me:rʻp ;

chᵇrsᵇ, chᵇrsu, qᵇyᵇqcha - belbogʻ
chᵇroyli, koxlu, sulu:, gozal, bejᵇrᵇm;
kuch, quarat – kuch; quyosh, oftob, kun - quyosh
zahar, zaqqum – zahar; aniq, ravshan – aniq;
kuvᵇr, bᵇlgʻa, tᵇvar – tasha; padarvakil - qyᵇzata – vakilᵇ at

Shu jumladan, oʻzbek shevalarida antonim(qarama-qarshi maʼnoli soʻz)lar ham koʻp ishlatiladi: *janub - chushlik* (tushlik); *chin soʻzli – allamchi*; *oqᵇn* (ach-chiq) - *tᵇttᵇ* (shirin); *tez - jay* (tez-sekin); *sᵇdda – qoʻpol*; *yᵇxsh - shildᵇr* (yo-mon), *kun chᵇqᵇsh* (sharq) - *kun bᵇtᵇsh* (gʻarb), *pᵇst – yuqori*; *achchiq – shirin*; *bᵇbᵇk* (chaqaloq) - *soqᵇm* (katta); *choqor* (chuqur) - *tᵇk* (baland); *tumᵇn* (past) - *bᵇyᵇk* (baland).

Shevalarda yangi soʻzlar, yaʼni neologizmlar ham qoʻllanadi: *karᵇdᵇr*, *pᵇlᵇklᵇnᵇka*, *akᵇp*, *kᵇntrᵇl*, *semᵇn*, *adris*, *atᵇm*, *xaladilniy*, *kᵇsmᵇs*, *iskᵇlᵇt* (*skalad*), *chekᵇnkᵇ*, *trᵇli:bus* (trolleybus) va boshqalar.

Oʻzbek shevalarida tilshunoslikda alohida bir soʻz sifatida tan olinayotgan frazeologizmlar ham faol ishlatiladi. Ammo ularning dialektal lugʻati haligacha tuzilmagan. Ularning: a) adabiy tildagi frazeologizmlar bilan oʻxshash; b) adabiy tildagi frazeologizmlar bilan oʻxshash boʻlmagan turlari bor. Misollar:

Oziminan ozi giritᵇr - Oʻziminan oʻzi griptor (oʻzi bilan oʻzi ovora).

It pᵇshᵇk bolmᵇq - It pishak boʻlmoq (oʻzaro urishmoq).

Guruchi suv kotᵇrmᵇyᵇᵇᵇᵇn - Guruchi suv koʻtarmaydi (tanqidga chidamaydi).

Tekᵇn nᵇrsᵇᵇ tᵇmdᵇn tᵇshlᵇyᵇᵇ - Tekin narsaga tomdan tashlaydi.

ᵇxmᵇqqᵇ Mᵇkkᵇ bᵇr qadam - Axmoqqa Makka bir qadam.

Chᵇp tᵇmᵇning mᵇlᵇn tuddᵇngmᵇ - Chap tomoning bilan tuddingmi?

Tuyᵇ goshti yemᵇq // devol mᵇngan - Tuya goʻshti yemoq // devol mingan.

Devᵇl ushlᵇtip ketti - Devol ushlatip ketti (aldab ketti).

ᵇyᵇᵇʻi tᵇrtmᵇdi - Oyogʻi tortmadi(borgisi kelmadi).

Pᵇdᵇchᵇnᵇ qyᵇzᵇnᵇ pᵇdᵇ kegᵇndᵇ pᵇxmᵇ kirᵇymᵇsh - Podachini qizini poda keganda paxmi kiraymish.

Tᵇlᵇ bᵇr qᵇrᵇch - Tili bir qarich (katta gapiradigan).

Ozᵇᵇ tᵇppᵇ kesᵇlmᵇᵇn, *bᵇrᵇvgᵇ uvrᵇ kesᵇymᵇsh* - Oʻziga toʻppi kesolmagan, birovga uvra kesaymish (qoʻlidan hech ish kelmaydigan).

ᵇrqᵇsi tutti - Arqasi tutti (jahli chiqdi).

Ichigᵇ shᵇlᵇ ekkᵇn - Ichiga sholi ekkkan.

Oʻtlᵇb kettᵇ - Oʻtlab ketti (boshqa mavzuga otib ketdi).

Jᵇᵇʻnᵇ yegᵇn - Jagʻini yegan(koʻp gapiradigan).

Qᵇshigʻᵇnᵇ aytib qᵇlmᵇq - Qoʻshigʻini aytib qolmoq (charchab qolmoq).

Birᵇvdᵇ tᵇhorᵇtigᵇ nᵇmᵇz oqᵇyᵇᵇ - Birovdi tahoratiga nomoz oʻqiydi(Qash.).

Tekᵇn bosᵇ, mᵇx yut - Tekin boʻsa, mix yut.

ᵇxmᵇqqᵇ Quva bᵇr tᵇsh - Axmoqqa Quva bir tosh (Qoʻqon sh.)

Lalʼgə sɔllə - Laliga solli (noz qildi).

Shaytəngə dars berədi - Shaytonga dars beradi (hiylakor odam).

Kozʼ kokərdə - Koʼzi koʼkardi (toqati toq boʼldi). Demak, shevalarning frazeologik lugʼatini tuzish uchun ularni guruhlab yigʼish va izohlab borish shart.

Darhaqiqat, oʻzbek shevalari oʻz hamda oʻzlashgan qatlamlardan iborat boʻlgan va adabiy tildagi soʻzlardan dialektal maʼnolari bilan jiddiy farqlanadigan, benihoya katta hajmdagi soʻzlikka ega. Ularning hammasini bir lugʼatda berib boʻlmasligi tabiiy holdir. Bulardan anglashilib turibdiki, 1971-yilda nashr etilgan “Oʻzbek xalq shevalari lugʼati” ga kirmay qolgan, ammo shevalarimizda mavjud boʻlgan quyidagi soʻzlarning guruhlari ham bor (bizningcha, bular uchun oʻz nomlari bilan atalgan alohida-alohida DLLar tuzish kerak):

1. Etnografik-dialektal soʻzlar. “Oʻzbek adabiy tilida ham, shevalarimizda ham xalqimizning asrlar davomida shakllangan juda qadimgi turmush tarzi, urf-odatlar, moddiy va maʼnaviy madaniyati bilan aloqador koʻpgina soʻz, terminlar mavjud. Lekin bu xil soʻzlar - adabiy tildagi etnografizmlar ham, adabiy til va shevalar uchun mushtarak boʻlgan adabiy-dialektal etnografizmlar ham, faqat sheva, dialektlarga xos etnografik soʻzlar ham bir-birlaridan farqlangan holda tadqiq etilmagan. Xullas, DLga faqat shevalardagina qoʻllanadigan etnografizmlar kiritiladi va ular qanchalik koʻp boʻlsa, DLning qimmatini shunchalik ortadi”¹. Bunday soʻzlar adabiy tilda kam, shevalarda anchagina. Demak, etnografik-dialektal soʻzlarning DLLarini tuzish lozim.

2. Leksik-semantik dialektal soʻzlar. ”Sheva, dialektlardagi soʻzlar adabiy tildagi, shuningdek, boshqa biror sheva, dialektidagi xuddi oʻsha xil soʻzlardan maʼnosiga koʻra farqlanadigan boʻlsa, ular leksik-semantik dialektlar soʻzlar guruhini tashkil etadi. Masalan, adabiy til va shevalarda mavjud boʻlgan aka soʻzi ayrim shevalarda “ota” va hatto “pochcha” maʼnolarida qoʻllanadi. Yoki adabiy tildagi va shevalardagi “dars” (urok) soʻzi Xorazm va Qoraqalpogʻistondagi oʻz-bek shevalarida “mahalliy oʻgʻit, goʻng” maʼnolarida uchraydi. Koʻpchilik hol-larda bu xildagi soʻzlarning har ikkalasi ham sheva vakillari tomonidan qoʻllanadi va ularning maʼnolari nutq jarayonida tushinarli boʻladi.

Qiyoslang, *pəshə* (Sayram, Chimkent, Forish, Andijon) ~ *pəshshə* (Xorazm-qipch., QQASSR-oʻzb., Buxoro, Fargʻona) ~ *pəshshe* (Xorazm-oʻgʻuz) ~ *pə:shə* (Iqon) - *chivin* (komar), *chʼbʼbʼn* (Xorazm-qipch., QQASSR - oʻzb.) ~ *chʼvʼvʼn* (Xorazm-oʻgʻuz) ~ *chʼibʼyn* // *chʼvʼvʼyn* (Buxoro) ~ *chi:vin* (Qoramurt) ~ *chu:n* (Shahrisabz) - *pəshshə* (muxa). Sh.Rahmatullayev “dialektizm-maʼno” deb atagan bu xil soʻzlar² leksik-semantik dialektal soʻzlar sifatida DLga kiritiladi”³..

¹ Ishayev A. Shevalar lugʼatiga kiritiladigan soʻzlar // OʻTA. 1988 yil. 2-soni. 37-42-betlar.

² Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullaev Sh. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. T., 1975. 50-bet.

³ A. Ishayevning yuqoridagi asariga qarang.

3. Leksik-fonetik dialektal soʻzlar, yaʼni shevada jiddiy fonetik oʻzgarishlarga uchragan soʻzlar. F.A. Abdullayev "...fonetik oʻzgalik maʼnodagi oʻzgalik bilan bogʻliq boʻlsa, bunday soʻzlar lugʻatga kiritilishi kerak", - deydi. Ayrim dialektologlarimiz esa DLda "fonetik oʻzgarishli, ammo maʼno oʻzgaligiga ega boʻlmagan soʻzlar mustaqil soʻz sifatida berilmaydi", - deyishadi. Bu fikrga qoʻshilish qiyin, chunki shevalarimizda mavjud boʻlgan xilma-xil fonetik hodisalar sababli adabiy tildagi baʼzi soʻzlar shu qadar oʻzgarib ketadiki, hatto ularning qanday soʻz ekanligini izohsiz aniqlab boʻlmaydi:

a) Qashqadaryo, Surxondaryo va boshqa shevalarda *jdav* soʻzi bor. Bu soʻz y->dj- hamda -gʻ > -v tovushlari oʻzgarishi tufayli sodir boʻlgan adabiy tildagi *yogʻ* soʻzining aynan oʻzidir;

b) Oshobo shevasida *burgulte*, *olta* kabi soʻzlar mavjud. Aslida ular -tl- -lt- metatezasi va soʻzlar oxiridagi -r undoshining tushishi natijasida sodir boʻlgan, maʼnoda farqlanmaydigan *burgutlar*, *oʻtlar* (травы) soʻzlaridir. Xoʻsh, *djav*, *olta* singari fonetik oʻzgarishga uchragan soʻzlarni DLga kirtimaslik kerakmi? Bu xil soʻzlar DLlarda berilmasa, qaysi xildagi lugʻatlarda beriladi? Umuman shevalarimizdagi *kerye-qariya*, *koyeg-kuyov* kabi fonetik qiyofasi oʻzgargan soʻzlar ham-da *lapyida* - *rapida*, *zələl* - *zarar* singari dialektizmlar DLdan oʻrin olmogʻi lozim".

4. Leksik-derivatsion dialektal soʻzlar. "Adabiy tilda yoki faqat shevalarda mavjud boʻlgan xilma-xil soʻz yasovchi affikislar shevalardagi soʻzlarga yoki adabiy til va shevalar uchun mushtarak soʻzlarga qoʻshilishi natijasida sheva, dialektlarda adabiy tilda uchramaydigan dialektal soʻzlar vujudga keladiki, ularni "leksik-derivatsion dialektal soʻzlar" deb atagan maʼqul".

5. Morfologik-dialektal soʻzlar. "Adabiy til va shevalardagi soʻz oʻzaklariga forma yasovchi affikslarni qoʻshish orqali vujudga kelgan morfologik-dialektal soʻzlar turli xil boʻlib, ular, odatda, forma yasovchi affikslarning birgalikda qoʻllanishi, turli xil fonetik oʻzgarishlarga uchrashi yoki faqat shevalarga xos forma yasovchi affikslarning qoʻshilishi natijasida shevalarda (adabiy tilda uchramaydigan) *ɔpəŋgɔlə* - opanglar; *ɔtəlɔvɔ* // *ətəluyɔ* - otalari; *həmmələysɔ* - hammalari singari anchagina morfologik dialektal soʻzlar paydo boʻlgan".

6. Frazologik-dialektal iboralar. "Oʻzbek sheva, dialektlarida mavjud boʻlgan, adabiy tilda uchramaydigan yoki uchrasa ham maʼnoda farqlanadigan frazeologik iboralar, birikmalar bir butun, yaxlit holdagina biror maʼnoni, odatda, qoʻshimcha koʻchma maʼnoni anglatadiki, ularni DLda qay tarzda bermoq kerak? Qozoq, boshqird, qoraqalpoq tili shevalariga oʻzi reestr soʻz sifatida berilgan. Tatar, yoqut shevalariga oid lugʻatlarda esa ular bir butun holda berilmay, odatda, undagi birinchi soʻz tariqasida berilgandan keyin frazeologik iboraning oʻzi qayd etilgan. Xullas, lugʻatlar tuzish qiyin, lekin savobli ish. Leksikologiya sohasida qilingan ishlar baʼzan unitilishi mumkin, biroq leksikografiya boʻyicha bajarilgan ishlar - tuzilgan yaxshi lugʻatlar hech

qachon unutilmaydi. Shunga ko‘ra, DL tuzuvchilari oldida turgan eng muhim vazifa shevalarimizdagi mavjud dialektal so‘zlarni xalqimiz so‘z boyligini o‘ziga xos xazinasini bo‘lgan DLLarda qayd etib, kelgusi avlodlar uchun saqlab qolishdan iborat”¹.

7. Kitobiy uslubga xos bo‘lgan so‘z hamda terminlar.

8. Sheva vakillari ma‘nosiga tushunmaydigan diniy aqidalarga oid (o‘zlashgan) so‘zlar va iboralar.

9. Varvarizm, parnografik (ma‘nodagi) so‘zlar.

10. Adabiy tilda mavjud bo‘lgan professionalizmlar va terminologik leksika.

11. Fonetik (o‘zgarishga uchragan) dialektizmlar.

Shuningdek, shevalarimizning hozirgi ahvolda shevalararo leksik farqlarni, bir tushunchani ifodalovchi shevalararo so‘zlarning adabiy tilga munosabatini chuqur ilmiy asosda aniq belgilab olish mumkin emasligi tabiiy holdir. Bunday qilish uchun esa shevalarimizning ko‘p tomli lug‘atini shakllantirish va nadhr etish shartdir. Yuqoridagilarni rejali tarzda amalga oshirish shevalarimizning bugungi leksik, fonetik, morfologik, semantik, frazeologik boyligini bir butun holda saqlab qolish demakdir. Bular esa o‘zbek shevalarining leksik xususiyatlarini jiddiy o‘rganishni va ko‘p tomli “O‘zbek xalq shevalari lug‘ati”ni tayyorlab, o‘zbek xalqi shevalariga xos so‘zliklarni guruhlariga bo‘lgan holda to‘plab, nashr etish lozimligini ko‘rsatib turibdi.

O‘zbek xalq shevalarida so‘z yasalihi

Bu mavzu o‘zbek shevalariga bag‘ishlangan har bir dialektologik ilmiy ishda ma‘lum ma‘noda o‘z ifodasini topa olgan. Sh. Shoabdurahmonov, X. Doniyorov, F. Abdullayev, A. Aliyev, B. Jo‘rayev, Yu. Jumanazarov, N. Rajabov, K. Sharipova singari dialektolog olimlarning ishlarida mazkur mavzu qisqa bo‘lsa ham berilgan. Ot, sifat, fe‘l va ravish so‘z turkumlarida ko‘proq so‘z yasalihini kuzatish mumkin. Bu sohada affiksatsiya va kompozitsiya usullari bilan so‘z yasalihini shevalarimizda ham uchraydi. O‘zbek adabiy tilida bo‘lganidek, sheva va lahjalarimizda ham so‘z yasashning affiksatsiya usuli bilan yangi so‘zlarni hosil qilish ancha unumli so‘z yasash usullaridan biri. Albatta, so‘z yasalihi hodisasi shevalarimizning ham boyish manbalaridan biri sanaladi. Shu bilan birga shevaga oid ba‘zi bir ilmiy tadqiqot ishlarda so‘z yasalihiga namuna sifatida keltirilgan misollardan bir qanchasi o‘zini oqlamaydi.

Shevalardagi so‘z yasalihiga keltirilgan misollardan namunalar:

-cha qʻzʻlcha (qizil lavlagi, Farg‘ona.); *-lyq damyzlyy* (tomizg‘i, Xorazm.)

-shug‘ / -shʻq yelʻshug‘ (T.); *-shək yelimshək* (X.); *-lʻq bʻtəlqʻ* (Qo‘q.)

¹ Yuqorida berilgan.

-dan *xavardan* (xabardor, X.); -gʻ^hch *suz^hngʻ^hch* (T.); -lugʻ*tuzlugʻ* (A.,T.);

-agʻ *uyagʻ* (uygʻoq, X.); -gʻ^r *bazargʻ^r* (bozorbob, And.); -ch *inanch* (ishonch);

-da *shaqrda* (shaqirla jl.); -*ali* / -*ali* *getali, baraly* (ketaylik, boraylik, X.);

-ch^hng / -ch^hn *mahs^hch^hn* // *m^hs^hch^hng* (mahsisiz) (F.,A.)

Otlarda soʻz yasashning affiksatsiya yoʻli bilan hosil boʻlgan yasama soʻzlar koʻp uchraydi: *b^hgʻb^hn*, *xalv^hgar*. Biror kasb, ixtisosga mansub shaxs otlarini yasovchi qoʻshimchalar: -*ch^h* *naych^h, surnaych^h, teg^hrm^hch^h, aʻl^hch^h*; -*b^hz, -v^hz m^hr-b^hz, guruhb^hz*; -*k^hr s^hh^hpk^hr*; -*gar n^hsgar*; -*kash p^hllakash*; -*tar^hsh juntar^hsh*; -*paz salm^hisapaz*; -*b^hf sh^hy^hb^hf*; -*shoʻy poʻstshoʻy*; -*mand ay^hlmand*

Oʻrin-makon maʼnosini bildiruvchi otlarni yasovchi qoʻshimchalar:

- *z^hr, -^hsten, -g^hp, -d^hn, -q, -^hq, -q^hq* (*b^htq^hq*)

Aniq va abstrakt (mavhum) predmetlar maʼnosini bildiruvchi otlarni yasaydigan yasovchi qoʻshimchalar: -*a*: *gora, kosa, qalama*; -*ak* *kunjak, elak, tulak*; -*ch^h, -k^h surtk^h*; -*q or^hq*; -*gʻ^hch* / -*gʻ^huch q^hrgʻ^hich, surgʻ^huch, -ch^hq yargʻ uchoq* (qoʻl tegirmoni); -*ush* (*ulush* - toʻy-marakalarda beriladigan yemishlik maʼnosida).

Mavhum (abstract) maʼnoli otlarni yasovchi qoʻshimchalar:

- *l^hk, -l^hq, -lik* *yaxsh^hl^hk, s^hgʻ l^hq*

- *ch^hl^hk* : *de:qonch^hl^hk, uzumch^hl^hk*

Old qoʻshimcha: *ham* - / -*d^hsh hamsoyd^hsh*

hamkasp / kasbd^hsh, sohbatd^hsh, hamn^hm //

adash.

Shevalarda soʻzga soʻz qoʻshib soʻz yasash holatiga, yaʼni kompozitsiya usuli bilan soʻz yasalishiga ham misollar kop miqdorda uchraydi:

sh^hk^hsa, *gosh(t) barak,* *palavkad^h,* *n^hnkad^h,*

tuxumbarak, *gul^hra:n^h,* *bor^hkalla,* *n^hskad^h,*

patma ch^hmch^hq (jiblajibon, And.), *q^hra yalaq* (chugʻurchuq, Far.) .

Sifat yasovchi qoʻshimchalar unumli va unumsiz soʻz yasovchi qoʻshimchalar koʻrinishlarida uchraydi: -*l^h, -l^hk, -s^hs, -gan, qg^hl, -ak^h*; *bala-chaqal^h, x^hmak^h*; -*q, -q^hq, -gʻ^hn, -ma, ba-, -be, n^h-, ser-, ham-*. *Yumuq, urushqoq, maxtan-choq, q^hzgʻ^hn, purgʻ^hun, qovurma, toʻgʻ^hrama bama:n^h, bamaza, n^haniq, hamtav^hq.*

Odatda, sifat yasovchi old qoʻshimcha shevalarda keng koʻlamda qoʻllanadi: *ba-, be-, n^h-, ser-, ham-*. Bulardan koʻrinib turibdiki, shevalarimizda soʻz yasalishi qisman boʻlsa ham oʻzbek adabiy tilidan farq qiladigan holda uchraydi. Bu farq maʼnodagi noziklikda va shakliy jihatdan oʻzgachalikda aniq bilinadi.

Savollar

1. Oʻzbek shevalarining oʻziga xosligi nimalarda koʻrinadi?

2. Shakliy bir xil, ma'nolarni esa boshqa-boshqa so'zlarga misollar yozing.

3. Sheva so'zlarining qanday semantik guruhlari mavjud?

4. Shevalardagi omonim, neologizmlarga misollar keltiring.

5. Shevangizga oid so'z yasalişdan misollar keltib, izohlang.

Adabiyotlar

Shoabdurahmonov Sh.Sh.O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari.T., 1962.

Doniyorov X. Qipchoq dialektlarining leksikasi. T., Fan, 1979.

O'zbek shevalari leksikasi. T., Fan, 1966.

O'zbek shevalari leksikasi. T., Fan, 1971.

O'zbek shevalari leksikasi. T., Fan, 1991.

Ishayev A. Shevalar lug'atiga kiritiladigan so'zlar // O'zbek tili va adabiyoti. 1988 yil. 2-soni.37-42-betlar.

Bobojonov Yu.Janubiy Xorazm etnografik leksikasi. AKD. T.,1997. 23 s.

Shoimova N. Qashqadaryo o'zbek qipchoq shevalari leksikasi. Qarshi, Na-saf, 2000.140 b.

Murodova N. O'zbek adabiy tili va shevalar leksikasining qiyosiy tadqiqi. T.,Fan, 2005.

Saidova M. Namangan shevalaridagi qarindoshlik terminlarining leksik-semantik tahlili. AKD. T.,1995. 23 b.

Nafasov T. Qashqadaryo o'zbek xalq so'zlari.T.,Muharrir, 2011. 466 bet.

Abdiyev M.O'zbek tilida shaxs nomlarining yasovchi affikslar xarakteristikasi.Filol.fanlari nomzodi diss.T.,1990. 25 s.

Bobojonov Yu.Janubiy Xorazm etnografik leksikasi. AKD. T.,1997. 23 s.

Ibrohimov S. Farg'ona shevalarining kasb-hunar leksikasi. Kulollik, tandirchilik va shuvoqchilikka oid. ADD.T.,1956. 144 b.

Pardayev I.O'zbek tilining zargarlik terminologiyasi. Avtoref. diss. kand. filol.n.T.,1994.27 bet.

Abdullayev F.A. Andijon oblast Yangiqo'rg'on rayon qipchoqlari shevasidagi ba'zi leksik xususiyatlari // Toshkent Chet tillar pedagogika instituti. Ilmiy ishlar.YII. T.,1963.107-121-betlar.

Abdullayev F. A. Xorazm shevalari leksikasi // O'zbek shevalari leksikasi. T.,1966. 18-120-betlar.

6- MAVZU

O'ZBEK SHEVALARI MORFOLOGIYASI. TURLANISH

Reja:

1. Shevalarning adabiy tildan farqlovchi morfologik xususiyatlari.
2. Shevalarda kelishiklar tizimi va ifodalanishi.
3. Shevalarda egalik qo'shimchalari.
4. Shevalarda ko'plik kategoriyasi va uning ifodalanish yo'llari.
5. Ko'plikning morfologik va sintaktik yo'l bilan ifodalanishi.

Tayanch so‘z va tushunchalar

Morfologiya. Shevalar morfologiyasi.
 Shevalarda egalik qo‘shimchalari.
 Shevalar morfologiyasiga xos xususiyatlar.
 Shevalarda turlanish. Kelishik. Shevalarda kelishik.

Turlanish

O‘zbek xalq shevalari adabiy tildan o‘ziga xos morfologik xususiyatlari bilan ham farqlanib turadi. Bu xususiyatlar turlanish (so‘zning kelishik, egalik, ko‘plik qo‘shimchalarini olib o‘zgarishi), tuslanish (so‘zning shaxs-son, zamon, mayl qo‘shimchalarini olib ma‘lum bir holatda o‘zgarishi), shuningdek, yasalish (yangi so‘z yasalishi, forma yasash) va shu kabilarda yaqqol seziladi.

Albatta, o‘zbek xalq shevalaridagi turlanishga xos xususiyatlar kelishik, ko‘plik, egalik qo‘shimchalarining shevalararo so‘zlarda ma‘lum bir tartib va me‘yorda qo‘llanishida ko‘rinadi.

Kelishik kategoriyasi

O‘zbek adabiy tilida kelishiklar miqdori oltita bo‘lib, ularning shakli va ma‘no xususiyatlari XX asrning 50-yillaridayoq professor A.G‘.G‘ulomovning «O‘zbek tilida kelishiklar» asarida to‘liq yoritilgan. 1973-yilda M.Shoinoyatova esa shevalarimizdagi kelishiklarning tizimini maxsus tadqiq etib, nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Shevalarda kelishiklar turlicha ishlatiladi: ba‘zilar oltita, ba‘zi birlarida yettita, boshqa birida beshta, yana boshqa birida esa to‘rttadir. Besh yoki to‘rtta kelishikka ega bo‘lgan shevalarda ikki kelishik vazifasini bitta qo‘shimcha bajaradi. Masalan, Toshkent shevasida tushum hamda qaratqich kelishiklari unidan so‘ng «-нъ» qo‘shimchasi, undoshdan so‘ng o‘zgarishga uchragan shakllari bilan 19 xil shakl orqali ifodalangan. Shuningdek, Qarshi shevasida tushum va qaratqich kelishiklari -нъ-въ// -тъ qo‘shimchasi orqali, o‘rin-payt va jo‘nalish kelishiklari -yə, -gə // -kə // -qa qo‘shimchasi orqali ifodalanadi. Qiyos qiling: dj - lovchi shevalarda:

Kelishiklar	Unidan so‘ng	Undoshdan so‘ng
B.k.	∅	∅
Q.k.	-нъng // -нъng	-дъng // -тъng, -ding // -ting
T.k.	-нъ // -ni	-di // -ты, -qi, -di // -ti
J.k.	-g‘ a // -gə	-qa // -g‘ a -gə // -kə-, -ə, -nə // - a, -na
O‘-p.k.	-da // -də	-da // -ta-də // tə
Ch.k.	-dan // -dən, -nan // -nən	-dan // -tan-dən // -tən- nan// -nən

Y-lovchi shevalarda (masalan, Toshkent shevasida):

Kelishiklar	Unidan so‘ng	Undoshdan so‘ng
-------------	--------------	-----------------

B.k.	∅	∅
Q.k.	-nъ	ng,v,y undoshlaridan so‘ng -nъ,qolgan hollarda o‘zak-negiz oxiridagi undoshga moslashadi: -mъ, -lъ,-shъ,-eъ,-

гъ.

J.k.	-ga	-ga // ka, -qa
O‘-p.k.	-də	-də // -tə
Ch.k.	-dən	- dən // -tən

Farg‘ona shevalarida:

Kelishiklar	Unlidan so‘ng	Undoshdan so‘ng
B.k.	∅	∅
Q.k.	-nъ	-dъ,-yu, -tъ
J.k.	-gə	-gə // -kə // -qa
O‘-p.k.	-də	-də // -ta
Ch.k.	-dən	-dən // -tən

O‘g‘uz grupp shevalarda (masalan, Xiva-Urganch):

Kelishiklar	Unlidan so‘ng	Undoshdan so‘ng
B.k.	∅	∅
Q.k.	-nъ`// -ni	-nъ`// -ni
J.k.	-g‘ a // -ga // -yə	-a // -ə, -na // -nə
O‘-p.k.	-da // -də	- ta // -də
Ch.k.	-dan// -dən	- tan // -dan

Qarshi shevasida:

Kelishiklar	Unlidan so‘ng	Undoshdan so‘ng
B.k.	∅	∅
Q.k.	-nъ	-nъ,-dъ // -tъ
J. va o‘-p.k.	-yə	-ga // -ka // -qa
Ch.k.	-dən	-dan// -tan// -nan

Bosh kelishikning o‘zbek shevalarida adabiy tildagi kabi grammatik ko‘rsatkichi yo‘q. Qaratqich kelishigining ifodalanishi y-lovchi va dj-lovchi shevalarda ma‘lum darajada farq qiladi.

Dj-lovchi shevalarda kelishiklardan qaratqich kelishigi qo‘shimchasi quyidagi shakllarda ifodalanadi: Unlidan so‘ng: 1) qattiq o‘zak-negizlarda -*nyng*: *atanynng*; 2) yumshoq o‘zak-negizlarda -*ning*: *enenynng*. Bu kelishik qo‘shimchasi o‘zak-negizda lablangan tovushning bo‘lishiga qarab -*nung*, -*nyng*, -*dung*, -*dyng*, -*tung*, -*tyng* shaklida bo‘ladi: *konunung*, *urushtung*.

Undoshdan so‘ng: a) jarangli undosh bilan tugagan qattiq o‘zak-negizlarda -*dyng* (*tavdyng*), yumshoq o‘zak-negizlarda -*dъng* (*bizdъng*); b) jarangsiz undosh bilan tugagan qattiq o‘zak-negizlarda -*nyng* (*atnyng*) yumshoq o‘zak negizlarda -*ъttnynng* (*ъttnynng*) shaklidadir.

Y-lovchi shevalarda esa mazkur qaratqich kelishigining -*nъ-dъ*// -*tъ* qo‘shimchalari bilan ifodalanadi, bu qo‘shimcha ayni vaqtda tushum kelishigi

qo‘shimchasining o‘rnida ham ishlatiladi: *съзн озъызга munasъp* (sizning o‘zingizga munosib).

Toshkent, Namangan shevalarida qaratqich kelishigi qo‘shimchasi *-нъ* o‘zi qo‘shiladigan o‘zak-negizning qanday undosh bilan tugashiga qarab, bir necha xil formaga ega bo‘ladi. Iqon, Qorabuloq va Hazorasp shevalarida qaratqich kelishigi qo‘shimchasi unidan so‘ng: *-нынг, -нънг*, undoshdan so‘ng: *-ынг, -инг* tarzida ifodalanadi: *атынг, dashынг, туызнынг*.

Tushum kelishigi. Bu kelishik qo‘shimchasi ifoda lanish jihatidan *y-lovchi, dj - lovchi* shevalarda farq qiladi. *Dj - lovchi* shevalarda tushum kelishi: Unidan so‘ng) qattiq o‘zak-negizlarda *-ны (atаны)*; b) yumshoq o‘zak-negizlarda *-ни (enəni)*.

Tushum kelishigi qo‘shimchasi o‘zak-negizda lablangan tovushlarning bo‘lishiga qarab, *-nu, -tu* shaklida bo‘ladi: *do‘stti, tulkunu, qozunu*.

Undoshdan so‘ng: jarangli undosh bilan tugagan qattiq o‘zak-negizlarda *-ды : tavды, djigitlerdi uygə votqazdə*. Yumshoq o‘zak-negizlarda *-di: əldi*. Jarangsiz undosh bilan tugagan qattiq o‘zak-negizlarda *-ты: attы*. Yumshoq o‘zak-negizlarda *-ti: itti*. Tushum kelishigi qo‘shimchasi o‘zak-negizda lablangan tovushlarning bo‘lishiga qarab *-du, -dy, -tu, -ty* shaklida keladi: *djoldu, sozdu. Sozdu bəlgən soyləsən, qoshuqtu bəlgən тынгласən*.

Y-lovchi shevalarda bu kelishik *-нъ, -дъ // -тъ* qo‘shimchalari orqali ifodalanadi: *sen bashьynъ tartəsən* (And.). Toshkent shevasida tushum kelishigi qo‘shimchasi *-нъ* o‘zi qo‘shilgan o‘zak-negizning qanday undosh bilan tugashiga qarab bir necha xil formaga ega bo‘ladi: *-къ pədegəkkъ; -мъ səmmъ; -djъ gəradjъ; -rъ temərrъ; -тъ tutъ; -sъ mьssъ; -lъ kollъ; -xъ mьxxъ; -shъ əshshъ; -chъ chəchchъ; -qъ oqqъ; -g‘ъ tug‘g‘ъ*.

Jo‘nalish kelishigi. O‘zbek shevalarda jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasining ifodalanishi *y-lovchi, dj-lovchi* shevalarda ma‘um farqlarga ega. *Dj-lovchi* shevalarda jo‘nalish kelishigi quyidagicha ifodalanadi: Qattiq o‘zak-negizlarda: a) unli va jarangli undoshdan so‘ng: *-g‘a: suvg‘a*; b) jarangsiz undoshdan so‘ng *-qa, qarqa, atqa*.

Yumshoq o‘zak-negizlarda: a) unli va jarangli undoshdan so‘ng: *-gə: djergə*; b) jarangsiz undoshlardan so‘ng: *-kə : ishke, djipkə*. I va II shaxs egalik qo‘shimchalaridan so‘ng *dj-lovchi* shevalarda jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi qattiq o‘zak-negizlarda *-a(atama, atanga)*, yumshoq o‘zak-negizlarda *-ə(ishimə, ishingə)*. III shaxs egalik qo‘shimchalaridan so‘ng qattiq o‘zak-negizlarda *-na (bəlasыna)*, yumshoq o‘zak-negizlarda *-nə (sərkəsinə)* bo‘ladi.

Dj-lovchi shevalarda shaxs va ko‘rsatish olmoshlari jo‘nalish kelishigi bilan turlanganda *mag‘an//məg‘ən, sag‘an//səg‘ən, og‘an, shog‘an* shakllarida bo‘ladi (bunda *n, g‘* tovushlari metatezasi ro‘y bergandir) (*mang‘a-mag‘an*).

Y-lovchi shevalarda jo‘nalish kelishigi qo‘shimchalari bir necha xil: Toshkent, Farg‘ona: *-gə (uygə), -kə (otkə), -qə (bəqqə)*. Xorazm, Xiva-Urg. – *g‘a (qurvaqa-g‘a), -yə(təngəye); -ə(ekizə); -nə (yanыna); -nə (erkinə)*. Qorabuloq shevasida ham Xorazm shevasidagidek holdir.

Samarqand-Buxoro shevalarida, shuningdek, Qashqadaryo viloyati shevalarida joʻnalish va oʻrin-payt kelishiklarining qoʻshimchalari almashtirib qoʻllash holati uchraydi. Ushbu hodisa Jizzax shevasida ham uchraydi: *ozbaggə yoq əlamga yoq* (oʻzingda yoʻq, olamda yoʻq). Bu shevalarda oʻrin-payt kelishigini qoʻllashdan koʻra joʻnalish kelishigini qoʻllash koʻp uchraydigan holdir. Jizzax shevasida baʼzan tushum kelishigi qoʻshimchasi oʻrnida ham joʻnalish kelishigi qoʻshimchasi ishlatish hollari uchraydi: *pəssəjrgə kutəp turəpsəzmə* (passajirni kutib turibsizmi).

Oʻrin-payt kelishigi. Bu kelishik qoʻshimchalarini ifodalanishi dj-lovchi va y-lovchi shevalararo farqli hollarga ega. Dj-lovchi shevalarda oʻrin-payt kelishigi qoʻshimchasi: qattiq oʻzak-negizlarda: a) unli va jarangli undoshlardan soʻng *-da* (*qoluda*); b) jarangsiz undoshlardan soʻng *-ta* (*qishloqta*). Yumshoq oʻzak-negizlarda esa: a) unli va jarangli undoshlardan soʻng *-də* (*ezidə*); b) jarangsiz undoshlardan soʻng: *-tə* (*miynətkəstə*).

Y-lovchi shevalarda bu kelishik qoʻshimchalari bir necha variantlarga ega: Tosh., Fargʻ.,: *-də* (*bolədə*); *-tə* (*əttə*). Xorazm, Xiva, Urganch, Hazorasp: *-da* (*suvda*), *-də* (*ichində*), *-ta* (*yurtta*). Samarqand-Buxoro shevalarida oʻrin-payt va joʻnalish kelishiklarini almashtirib, *-da* oʻrniga *-ga*; *-ga* oʻrniga esa *-da* qoʻllaydilar: *bu ədəmlər sənə oldənggə nəmə qələdə?* *-ga* qoʻshimchasining *-da* affiksiga almashinishi yoʻnalish maʼnosini bildirganda sodir boʻladi: *rayənda kettə* (rayonga ketti).

Bu shevalarda joʻnalish va oʻrin-payt kelishiklari vazifasini asosan *-ga* qoʻshimchasi bajaradi. *-ga* qoʻshimchasining *-da* affiksiga almashinishi yoʻnalish maʼnosini bildirganda sodir boʻladi: *rayənda kettə* (rayonga ketti). Bu hol Qashqadaryo viloyati shevalarida ham mavjud. Lekin bu shevalarda oʻrin-payt kelishigi qoʻshimchasi vazifasini ham faqat joʻnalish kelishigi qoʻshimchasi bajaradi. Masalan, Qarshi shevasida oʻrin-payt kelishigi joʻnalish kelishigi bilan ifodalanadi: unlidan soʻng *-ya, -yə*, undoshdan soʻng *-ga, -gə, -ka, -kə, -qa*.

Misollar: *u kəttə əkəsyə xurməy qatəx ələp bərgən chəqqə yolgə yəmtər yəqqan* (u katta akasiga xurmachadan qatiq olib borgan chogʻda yoʻlda yomgʻir yoqqan); *bu kəshə Buxəryə yashaydə* (bu kishi Buxoroda yashaydi).

Y-lovchi shevalarda oʻrin-payt kelishigi qoʻshimchasi oʻrnida joʻnalish kelishigi qoʻshimchasini qoʻllash uchun: *uygə otiribdi* (uyda oʻtiribdi).

Chiqish kelishigi. Mazkur kelishik qoʻshimchasining qoʻllanishi ham dj-lovchi va y-lovchi shevalararo farqlanadi. Dj-lovchi shevalarda bu kelishigi qoʻshimchalari quyidagi shakllarda ifodalanadi: hatto oʻzak-negizlarda: a) unli va jarangli undoshlardan soʻng *-dan* (*qarzdən, tavdan*); b) jarangsiz undoshlardan soʻng *-tan* (*attan*).

Yumshoq oʻzak-negizlarda a) unli va undoshlardan soʻng *-den* (*tebeden*); b) jarangsiz undoshlardan soʻng *-ten* (*bədrəktən*), qattiq oʻzak-negizlarda sonor *m, n, ng* tovushlari va egalik qoʻshimchalaridan soʻng *-nan* (*tamnan*) yumshoq

o‘zak-negizlarda sonor *m, n, ng* tovushlari va egalik qo‘shimchalaridan so‘ng -*nən* (*djuzumnən*).

Y-lovchi shevalarda chiqish kelishigi qo‘shimchasi o‘zi qo‘shilib kelgan o‘zak-negizning qanday tovush bilan tugashiga qarab bir necha fonetik variantlar-da bo‘ladi: Tosh.shevasida: *-dən // -tən* (*yərdən, dəryədən, dərəxtən*). Farg‘.she-vasida: *-dən-tan // -tən* (*qoldan, kopruktən*. Xorazm shevalarida: *-dan // -dən // -tan // -tən // -nan // -nən* (*yəpraqy`dan*) (*ɛttan*). Qarshi shevasida: *-dan // -tan // -nan* (*baladan, qalamnan*).

O‘zbek tilining Turkiston, Iqon va Qorabuloq shevalarida chiqish kelishigi qo‘shimchasi: *-дын* (*undын, tamдын*); *-din* (*əptədin, betidin, ata-inəmdin*); *-тын* (*choqтын, ziya:pattын*); *-tin* (*Chimgыttin*). Dj-lovchi shevalarda turlanish:

B.k.	<i>ata</i>	<i>ены</i>	<i>qozu</i>	<i>tulku</i>
Q.k.	<i>атаның</i>	<i>енәнің</i>	<i>qozuniң</i>	<i>tulkuniң</i>
T.k.	<i>атаны</i>	<i>енәни</i>	<i>qozunu</i>	<i>tulkunu</i>
J.k.	<i>atag‘ a</i>	<i>enəg ə</i>	<i>qozug‘ a</i>	<i>tulkugə</i>
O‘-p.k.	<i>atada</i>	<i>enədə</i>	<i>qozuda</i>	<i>tulkudə</i>
Ch.k.	<i>atadan</i>	<i>enədən</i>	<i>qozudan</i>	<i>tulkudən</i>

Y-lovchi shevalarda (Toshkent sh.)

B.k.	<i>dələ</i>	<i>təl</i>	<i>ʁsh</i>
Q.k.	<i>dələnʁ</i>	<i>təllʁ</i>	<i>ʁshshʁ</i>
J.k.	<i>dələgə</i>	<i>təlgə</i>	<i>ʁshkə</i>
O‘-p.k.	<i>dələdə</i>	<i>təldə</i>	<i>ʁshətə</i>
Ch.k.	<i>dələdən</i>	<i>təldən</i>	<i>ʁshətən</i>

Farg‘ona shevasida

B.k.	<i>shɛtʁ</i>	<i>chɛy</i>	<i>ɛsh</i>
Q.k.	<i>shɛtʁnʁ</i>	<i>chɛyɛʁ</i>	<i>ɛshʁ</i>
J.k.	<i>shɛtʁgə</i>	<i>chɛygə</i>	<i>ɛshkə</i>
O‘-p.k.	<i>shɛtʁdə</i>	<i>chɛyɔdə</i>	<i>ɛshətə</i>
Ch.k.	<i>shɛtʁdən</i>	<i>chɛyɔdən</i>	<i>ɛshətən</i>

Xiva-Urganch shevasida

B.k.	<i>kush</i>	<i>gul</i>
Q.k.	<i>kushny</i>	<i>gulni</i>
J.k.	<i>kusha</i>	<i>gulə</i>
O‘-p.k.	<i>kushda</i>	<i>guldə</i>
Ch.k.	<i>kushdan</i>	<i>kuldən</i>

Qarshi shevasida

B.k.	<i>bala</i>	<i>qalam</i>
Q.k.t.k.	<i>balanʁ</i>	<i>qalamnʁ</i>
J.k.o‘-p.k.	<i>balaya</i>	<i>qalamga</i>
Ch.k.	<i>baladan</i>	<i>qalamdan</i>

Qorabuloq shevasida

B.k.	<i>ba:la</i>	<i>tepə</i>	<i>at</i>
------	--------------	-------------	-----------

Q.k. *ba:lanʏng tepəning atʏng*

T.k. *ba:lanʏ tepəgə atqa*

J.k. *ba:lag' a tepədə atqa*

O'-p.k. *ba:lada tepədə atta*

Ch.k. *ba:ladʏn tepədin attʏn*

Xulosa qilib aytganda, kelishik kategoriyasi o'zbek tilining shevalariaro o'ziga xos xususiyatlari bilan farqlanib turadi.

Adabiy tildagi oltita kelishik shevalarda bir xilda qo'llanilmaydi. O'zbek shevalaridan ba'zi birlarida bitta, yagona kelishik sifatida ishlatiladigan qaratqich-tushum yoki tushum-qaratqich, shuningdek, jo'nalish-o'rin-payt yoinki o'rin-payt- jo'nalish kelishiklari bor. Bu esa ba'zi ishlardagi ma'lum otlarni rad etadi¹. Qaratqich kelishigi formasiga ega bo'lgan dialekt – shevalarda kelishiklar oltita; qaratqich kelishigi uchun ham tushum kelishigi formasini qo'llovchi shevalarda kelishiklar beshta; o'rin-payt kelishigi o'rnida jo'nalish kelishigi formasini ishla-tuvchi shevalarda kelishiklar to'rtta. Umuman, o'zbek shevalarida qaratqich kelishigi 20 (yigirma) xil formada, qaratqich-tushum kelishigi 35 (o'ttiz besh) xil formada, jo'nalish kelishigi 15 (o'n besh) xil formada, o'rin-payt kelishigi 4 (to'rt) xil formada, chiqish kelishigi 14 (o'n to'rt) xil formada ishlatiladi. Shevalarimiz kelishik qo'shimchalarining xilma-xilligi hamda miqdoriy jihatdan ko'pligi bilan boshqa turkiy tillar va ularning shevalaridan jiddiy farq qiladi.

Shevalarda egalik qo'shimchalari

Shevalarga oid egalik qo'shimchalarini K.Nazarov prof.A.Gulomov rahbar-ligida maxsus o'rgangan. Bu qo'shimcha predmetning uch shaxsdan biriga qa-rashlilikini anglatadi va birlik, ko'plik shakllariga egadir. Bu qo'ishimchalar y-lovchi Farg'ona va Xorazm shevalarida adabiy tildagiga mos holda teng kelsa ham, boshqa y-lovchi (Jiz., Tosh., Parkent) shevalarida va j-lovchi o'zbek shevalarida farqli xususiyatlarga ega. J-lovchi shevalarda egalik qo'shimchalari o'zak-negiz-ning qattiq va yumshoqligiga ko'ra bir necha variantlarga ega:

Unli bilan tugagan o'zak-negizlarda birlik, qattiq o'zak-negizda

I sh. *-m atam toqlum*

II sh. *-ng atang toqlung*

III sh. *-sʏ, -su atasʏ toqlusu*

Ko'plik, qattiq o'zak-negizda

I sh. *-mʏz, -muz atamʏz toqlumuz*

II sh. *-ngʏz, -nguz atangʏz toqlunguz*

III sh. *-lari, -larʏ atalari toqlularʏ*

Unli bilan tugagan o'zak-negizlarda

¹ Qarang: O'zbek shevalari morfologiyasi. T.,1984. 55-bet.

Birlik, yumshoq o‘zak-negizda

I sh. -m əkəm tulkum

II sh. -ng əkəng tulkung

III sh. -si, su əkəsi tulkusu

Ko‘plik, yumshoq o‘zak-negizda

I sh. -miz -muz əkəviz tulkumuz

II sh. -ngiz -nguz əkəngiz tulkunguz

III sh. -ləri -ləri əkələri tulkuləri

Undosh bilan tugagan o‘zak-negizda

Birlik, qattiq o‘zak-negizda

I sh. -ım, -um qıshlag‘ ım, qushum,

II sh. -ıng, -ung qıshlag‘ ıng, qushung

III sh. -ı, -u qıshlag‘ ı, qushu

Ko‘plik, qattiq o‘zak-negizda

I sh. -ımyız, -umuz qıshlaqymız qushumuz

II sh. -ıngyız, -unguz qıshlaqıngyız qushunguz

III sh. -lary, -nary, -dary, -tary, qıshlag‘ lary qushlary

Bular aniq egalik qo‘shimchalari sanaladi. Ular gap boshida qaralmish bo‘lib keladi: *qushum kattə*. Shuningdek, *-nəkbə, -dəkbə, -əkbə* shakllaridagi egalik ko‘rinishi ham bor, uni adabiyotlarda abstrakt egalik ham deyishadi. Ularni olgan so‘zlar gap oxirida kelib, ot kesim vazifasida keladi: *Bu chəpən meningki, bu qag‘ az unungki, uchəskə Lutpənəkbə* (Lutfiniki).

Ba‘zi so‘zlarda uchinchi shaxsda egalik qo‘shimchalari ketma-ket qo‘shilishi mumkin: *şəynəşşə, yərməşşə, unəşşə*. Shuningdek, Jizzax va Toshkent *-(u)vuz*) shevalarida egalik qo‘shimchalari tushishi ham mumkin: *bəzdeb məktəp, şəzdeb qəshləq*. Egalik qo‘shimchalari otlarga va sifatdoshlarga qo‘shilib keladi: *yeyərənəb yep, əchə-rənəb əchəp* (eyarini eb, icharini ichib). Toshkent shevasida egalik qo‘shimchalari:

	birlik	ko‘plik
I sh.	-m, -əm	I sh. -vuz // -vuzə // -vzə, uvuz // -u:z // -uz // -uvuzə

		-uvzə // -u:zə // -uzə
II sh.	-ng, -əng	II sh. -yəz // -ylə, -əyəz // -ə:z // -əz // -əylə
III sh.	-sə, -ə	III sh. -sə // -lərə, -ə // -lərə

Mirishkor shevasida:

I sh.	oyim	oyuvuz	I sh.	kitəvum	kitəvuz
II sh.	oying	oyiyiz	II sh.	kitəvung	kitəviyiz //
III sh.	oyi	oylari	III sh.	kitəvi	kitəvlari

Ko‘plik

O‘zbek shevalarida ko‘plik ikki usulda ifodalanadi:

1) morfologik (affiks) vositasida ifodalanishi: *bəlelər-bələlə - bəllə - bag‘ alar, məllər - məldər - məllar -lar* tarzida qo‘llanadi;

2) sintaktik yo'l bilan (ko'plikni bildiruvchi so'zlar yordamida) shakllanishi *on ədəm* - o'n odam, *kətt?-kəchək*, *hər xəl qələm* - har xil qalam, *todə-todə məl* - to'da-to'da mol.

Ad.orf. *-lar* ko'plik qo'shimchasi o'zbek shevalarida quyidagi ko'rinishga ega: *jl -lar: qəshləqlər > qishloqlar -lər məzgillər* // ad.orf. manzillar; *-nər miymənnər* // ad.orf. mehmonlar, *djuzumnər* // ad.orf.uzumlar; *-dar maldar* // ad.orf.mollar; *-tar attar* //ad.orf otlar; *-tar djigittar//yigitlar* .

yl. *-lar qushlar* (And.); *-lər gullar //gullar* (And.); *-la qə:zla* // *qizlar* (Xorazm);*-lə odamlə //odamlar* (Toshkent); *kishilə* // *kishilar* (Xorazm); *-ər bəzər // bizlar* (Parkent); *-ə bəzə > bəzə > bəzə* // *bizlar* (Toshkent).

Til oldi unlilardan keyin: *-lər kishilər, ellər, ishlər, nərsələr*. So'z til orqa unlimi, o'zak sonor tovush bilan tugasa: *-nər:postunnər, chopannər, tamnər, miymannər*. O'zak-negiz til oldi unlilar bilan tugasa: *-nər kunnər, tunnər, mergennər, hukumnər, gilamnər*.

Savollar

1. Dj-lovchi shevalarda nechta kelishik bor hamda ularga misollar yozing.
2. Y-lovchi shevalarda kelishiklar miqdori qancha?
3. Farg'ona shevalaridagi kelishiklarga misollar keltiring.
4. O'g'uz guruh shevalarida nechta kelishik bor va ularga misollar yozing.
5. Qarshi shevasida kelishiklar miqdori qancha va ularga misollar keltiring.

Adabiyotlar

- Aliyev A. Namangan guruh shevalari // O'TA. 5-son. T., 1969.
- Abdullaev F.A. O'zbek tilining o'g'uz lahjasi. T., Fan, 1978.
- Ibrohimov S.I. O'zbek tilining Andijon shevasi. T., 1967.
- Mahammadjonov Q. Janubiy Qozog'istondagi o'zbek shevalari morfologiyasi. T., Fan, 1983.
- Nazarov K. Qa'ni shevasida egalik affiksining formalari // O'TAM. 5-son. T, 1963.
- Shoinoyatova M.Sh. Padeji v uzbekskix govorax. AKD. T., 1971.
- O'zbek shevalari morfologiyasi. T.,1984.
- G'ulomov A. G'. O'zbek tilida kelishiklar. SSSR FA O'zbekiston filialining asarlari. 2-seriya, filologiya. T., 1941.
- Ishayev A.Qoraqalpog'istondagi o'zbek lahjasi.T.,Fan, 1977.
- Jumanazarov Yu.Hazorasp shevasining morfologik xususiyat-lari.T.,1961.
- Aliyev A. Uychi shevasi // O'zbek dialektologiyasidan materiallar. T.,1961. 348-359-betlar.
- Nazarov K.O'zbek shevalarida egalik ma'nosining ifodalanish yo'llari // O'zbek filologiyasining ba'zi bir masalalari. T.,Fan, 1968. 9-15-betlar.
- Nazarov K. Shimoliy O'zbek shevalari haqida // O'zbek filologiyasi masalalari. T., 1970.
- Shermatov A. Qarshi shevasida kelishik va egalik qo'shimchalari // O'TA masalalari.3-son.45-50-betlar.

O‘rinboyev B., Jo‘rayev X. O‘zbek tili turk-kaltatoy shevasining grammatik xususiyatlari. T. Fan. 1985.

7- MAVZU

O‘ZBEK SHEVALARI MORFILOGIYASI. TUSLANISH

Reja:

1. Shevalarda tuslovchi qo‘shimchalarning farq qilishi.
2. O‘tgan zamon fe’llarining tuslanishiga misollar berish.
3. Tarixiy o‘tgan zamon fe’lining tuslanishining talqini.
4. Uzoq o‘tgan zamon fe’lining tuslanishiga misollar keltirish.
5. Hozirgi zamon fe’lining tuslanishiga misollar yozish.
6. Kelasi zamon gumon va maqsad fe’llarining tuslanishi.

Tayanch so‘z va tushunchalar

Tuslanish. Fe’l zamonlari.
O‘tgan zamon. Hozirgi zamon.
Kelasi zamon. Shevalarda tuslanish.
Tuslovchi affikslar (qo‘shimchalar).

Tuslanish

O‘zbek adabiy tilidagi kabi xalq shevalarida ham shaxs-son, zamon va mayl shakllari tuslovchilardir. Bu mavzuning talqini doirasida Sh. Shoabdurahmonov, Yo.G‘ulomov, K.Usmonov, Q.Muhammadjonov, T.Yo‘ldoshyev singari olimlar tomonidan jiddiy tadqiq etilgan va zarur ilmiy-nazariy xulosalarga kelingan. Tuslovchi qo‘shimchalar, masalan *jl.-di /-m* (fonetik variantlari bilan); *yl. -dʷ/-m* (fonetik variantlari bilan) ham zamon, ham shaxs-sonni ko‘rsatadi: *jl keldim*.

yl. keldʷm - o‘tgan zamon, birinchi shaxs birlik).

Tuslovchi qo‘shimchalar shevalararo ozmi-ko‘pmi farq qiladi:

<i>-dʷɨq qaradʷɨq jl.</i>	<i>-dʷɨk keldʷk il.And.</i>
<i>-duv kelduv (Tosh.).</i>	<i>-tʷy kuttʷy</i>
<i>jl - vʷɨɨrman kelʷvʷɨɨrmʷn</i>	<i>yɨ - vʷɨɨmʷn bʷɨrvʷɨɨmʷn (Tosh.)</i>
<i>-yʷppʷn bʷɨyʷppʷn (And.)</i>	<i>-vʷɨttʷm bʷɨrvʷɨttʷm (Park.)</i>
<i>-ɨmmʷn bʷɨrɨmmʷn (Sam.)</i>	<i>-uttʷmʷn bʷɨruttʷmʷn (Nam.).</i>

O‘tgan zamon

O‘tgan zamon aniqlik fe’li, dj-lovchi shevalarda:

birlik

ko‘plik

I sh. *qaradʷɨm tuttʷm*

Ish. *qaradʷɨk tuttʷk*

II sh. *qaradʷɨng tuttʷng*

II sh. *qaradʷɨngʷɨz tuttʷngʷɨz*

III sh. *qaradʷɨ tuttʷɨ*

III sh. *qaradʷɨlar) tuttʷ(lar)*

y-lovchi shevalarda:

birlik

ko‘plik

I sh. *keldʷm kuttʷm*

I sh. *keldʷk kuttʷy*

II sh. *keldʷɨng kuttʷng*

II sh. *keldʷyner kuttʷyʷz*

III sh. *keldʷ kuttʷ*

III sh. *kelʷshtʷ kuttʷ (le)*

Tarixiy o'tgan zamon fe'li

1 sh.	<i>chıqqanman > chıqqatman</i>	1 sh.	<i>chıqqanmız</i>
II sh.	<i>chıqqansan</i>	II sh.	<i>chıqqansız</i>
III sh.	<i>chıqqan</i>	III sh.	<i>chıqqan</i>

y-lovchi shevalarda:

1 sh.	<i>bərgənmən</i>	<i>bərgənvuz</i>
II sh.	<i>bərgənsən</i>	<i>bərgənsələ</i>
III sh.	<i>bərgən</i>	<i>bərgəshkən</i>

Uzoq o'tgan zamon davom fe'li, j - lovchi shevalarda:

I sh.	<i>barg'an edim > barg'andim</i>	<i>barg'andik > barg' andyk</i>
II sh.	<i>barg'an eding > barg'andıng</i>	<i>barg'an endingiz ></i>

barg'andıngız

III sh.	<i>barg'an edi > barg' andy</i>	<i>barg' an edi > berg' andy</i>
---------	------------------------------------	-------------------------------------

y-lovchi shevalarda:

I sh.	<i>turgənbəm</i>	<i>turgənzduv</i>
II sh.	<i>turgənbəb</i>	<i>turgənbəduz</i>
III sh.	<i>turg' ənbəb</i>	<i>turgənduvdə</i>

O'tgan zamon hikoya fe'li, j-lovchi shevalarda, birlik

I sh.	<i>kelib edim > kelivedim > kevedim</i>
II sh.	<i>kelib eding > keliveding > keveding</i>
III sh.	<i>kelib edi > kelivedi > kevedi</i>

ko'plik

I sh.	<i>kelib edik > kelivedik > kevedik</i>
II sh.	<i>kelib edingiz > kelivedingiz > kevedingiz</i>
III sh.	<i>kelib edi > kelivedi > kevedi</i>

y-lovchi shevalarda, birlik

I sh.	<i>əluvdyt</i>	<i>əluvduv</i>
II sh.	<i>əluvəng</i>	<i>əluvduvze</i>
III sh.	<i>əluvəb</i>	<i>əlvəshuvəb</i>

Hozirgi zamon

Aniq hozirgi zamon fe'li j-lovchi shevalar, birlik

I sh.	<i>kelədjatyrman > keləyatyrman > kelivatyrman:</i>
II sh.	<i>kelədtatırsan > keliyatırsan > kelivatırsan</i>
III sh.	<i>kelədjatyr > keləyтыr > kelivatyr</i>

ko'plik

I sh.	<i>kelədjatyrmız > keləyatyrmız > kelivatyrmız</i>
II sh.	<i>kelədjatırsız > keləyatırsız > kelivatırsız</i>
III sh.	<i>kelədjatyr > keləyatyr > kelevatyr</i>

y-lovchi shevalar:

I sh.	<i>bərvəmmən</i>	<i>bərvəmməz</i>
II sh.	<i>bərvəssən</i>	<i>bərvəssələ</i>
III sh.	<i>bərvəttə</i>	<i>bərvəshvəttə</i>

Kelasi zamon gumon fe'li, j-lovchi shevalar:

I sh. *qararman* *qararmыз*

II sh. *qararsan* *qararsыз*

III sh. *qarar* *qarar(lar)*

y-lovchi shevalar:

I sh. *bərrəman* *bərrərmыз*

II sh. *bərrəsan* *bərrərsызlar*

III sh. *bərrər* *bərrəshər*

Kelasi zamon

Kelasi zamon maqsad fe'li, j-lovchi shevalar:

I sh. *qalmaqıman* *qalmaqımыз*

II sh. *qalmaqısan* *qalmaqısız*

III sh. *qalmaqçı* *qalmaqı(lar)*

Savollar

1. O'zbek shevalarda ko'plik qay tarzda ifodalanadi?

2. Tuslanish nima va unga bir necha misollar keltiring.

3. Tuslovchi qo'shimchalarning farqlari nimalarda?

Adabiyotlar

Nosirov Sh. Yom shevasining ba'zi bir morfologik xususiyatlari // Tilshunoslik masalalari. T., 1960.

Rajabov N. O'zbek xalq shevalarida fe'lning morfologik tuzilishi. T., Fan, 1990.

Usmonov K. O'zbek shevalarida fe'lning o'tgan zamon formalari. T., Fan, 1991.

Shermatov A. Qashqadaryo o'zbek shevalari. T., 1972.

Yo'ldoshyev A.Y. Mankent shevasida fe'llarning zamon formalari // O'zbek filologiyasining ba'zi bir masalalari. T., Fan, 1968. 16-25-betlar.

Yo'ldoshyev T. Tojikistondagi o'zbek shevalari morfologiyasi. T., Fan, 1986.

Muhammadjonov Q. Janubiy Qozog'istondagi o'zbek shevalari morfologiyasi. T., Fan, 1983. 166 b.

Nazarov K., G'ulomov Yo. O'zbek dialektologiyasi. T., Universitet, 1993.

Enazarov T. O'zbek dialektologiyasi. Ma'ruza matni. T., 2000.

O'rinboyev B., Jo'raev X. O'zbek tili turk-kaltatoy shevasining grammatik xususiyatlari. T. Fan. 1985.

O'zbek xalq shevalari morfologiyasi. T., Fan, 1984.

G'ulomov X. O'zbek tilining Jizzax shevasi. O'DM. I. T.: 1957.

8- MAVZU

O'ZBEK SHEVALARIDA SO'Z TURKUMLARI

Reja:

1. Ot so'z turkumi.

2. Sifat so'z turkumi.

3. Olmosh so'z turkumi.

4. Son so'z turkumi.

Tayanch soʻz va tushunchalar

Egalik qoʻshimchalari.	Kishilik olmoshlari.	Kelishik qoʻshimchalari.
Koʻplik qoʻshimchalari.	Qoʻshma otlar.	Yasama otlar.
Asliy sifatlar.	Nisbiy sifatlar.	Jamlovchi son.
Koʻrsatish olmoshlari.	Oʻzlik olmoshi.	Boʻlishsizlik olmoshlari.
Gumon olmoshlari.	Belgilash olmoshlari.	Sanoq son.
Tartib son.	Taqsim son.	Chama son.

Oʻzbek shevalarining xarakterli xususiyatlaridan biri bu soʻz turkumlarini ifodalovchi soʻzlarda shevalarga xos morfologik, leksik-morfologik xususiyatlarning nisbatan aniq ifodalanishidir. Chunki shevalarimiz xilma-xil boʻlgani kabi soʻz turkumlarini ifodalovchi soʻzlar ham, yasovchi qoʻshimchalar ham bir-biridan farq qilib turadi. Bu haqida mukammal maʼlumotlar “Oʻzbek xalq shevalari morfologiyasi” nomli kitobda berilgan¹. Shuning uchun bu yerda soʻz turkumlariga qisqa maʼlumot berish yoʻlidan borildi.

Ot soʻz turkumi

Ot soʻz turkumiga oid soʻzlar koʻplik va egalik qoʻshimchalarni olib turlanadi. Oʻgʻuz shevalarida koʻplik tushunchasi *-lar, -lār* qoʻshimchasi vositasida ifodalanadi. Koʻplikning bu tarzda ikki forma bilan berilishi shevada singlarizm hodisasi mavjudligini asoslab turibdi. Shevalarda koʻplik qoʻshimchasining *-nar / -nār* shakllari ham mavjud. Ot soʻz turkumiga oid soʻzlar egalik, kelishik va koʻplik qoʻshimchalarini olgan holda kelishi mumkin. Bu hol quyidagicha koʻrinishga ega:

- a) ot soʻz turkumiga oid soʻzlar faqat egalik qoʻshimchasini oladi;
- b) ot soʻz turkumiga oid soʻzlar kelishik qoʻshimchalarini oladi;
- v) ot soʻz turkumiga oid soʻzlar koʻplik va egalik qoʻshimchalarini olib keladi:

<i>balalarım</i>	<i>balalarımız</i>
<i>balalarıngz</i>	<i>balalarıngiz</i>
<i>balaları</i>	<i>balalari</i>

g) ot soʻz turkumiga oid soʻzlar egalik va kelishik qoʻshimchalari bilan turlanadi:

B.k.	<i>ɛtım</i>
Q.k.	<i>ɛtımınıng</i>
T.k.	<i>ɛtımtı</i>
Oʻ-p.k.	<i>ɛtımdə</i>
J.k.	<i>ɛtımgə</i>
Ch.k.	<i>ɛtımdən</i>

¹ Qarang: Oʻzbek shevalari morfologiyasi. T.,1984. 55-bet.

d) ot soʻz turkumiga oid soʻzlar faqat kelishik qoʻshimchalarini olib turlanadi:

B.k.	<i>at</i>	<i>soz</i>
Q.k.	<i>atnı</i>	<i>sozni</i>
T.k.	<i>atnı</i>	<i>soznı</i>
Oʻ-p.k.	<i>atta</i>	<i>sozdı</i>
J.k.	<i>ata</i>	<i>soza</i>
Ch.k.	<i>attan</i>	<i>sozdən</i>

Pashshaların a:lamgʻa be:gən ba:jı,
Ustinde sarpa:yoʻ, ba:shında ta:jı (Qarnoq).
Zaqcha, bulbul, boloʻt ba//a yarashmas,
Kiyiktin ozgəsi ta://a yarashmas (Qarnoq).

Buxoro guruh shevalarini tadqiq etgan Mustaqim Mirzayevning taʼkidlashicha, bu dialektning lugʻat tarkibini oʻrganishdan shu narsa aniqlandiki, jonsiz va jonli mavjudotlarni bildiruvchi soʻzlar, yaʼni grammatik otlar boshqa soʻz tur-kumlariga qaraganda son - miqdor jihatdan eng koʻpchilikni tashkil etadi. Otlar tuzilish jihatdan sodda, qoʻshma va juft koʻrinishlarda uchraydi. Sodda otlar tub (*bɛqʻ, halvɛ*) hamda affiksatsiya yoʻli bilan hosil boʻlgan yasama soʻzlardan (*bɛgʻbɛn, xalvɛgar*) iborat.

Qoʻshma otlar ikki soʻzdan yasaladi: *nenkaɛɔ, nɛskaɛɔ, boʻrikalla, palavkaɛɔ*. Juft otlar maʼnosi oʻzaro yaqin yoki zid boʻlgan ikki soʻzning tiziluidan yasaladi, koʻpincha ular yuklamalar bilan bogʻlanadi: *qɛzɛn-tavɛq; savzɔ-pɔyɛz; toyu tɛmɛshɛ; kechayu kunduz; dostu dushman; yɛzu qɔsh*.

Biror kasb ixtisosga mansub shaxs otini yasovchi qoʻshimchalar:

- <i>chɔ</i>	<i>naychɔ, surnaychɔ, tegɔrmɛnchɔ, aɔɔchɔ.</i>
- <i>kɛr</i>	<i>sɛhɔpkɛr, pɛxtɔkɛr</i>
- <i>gar</i>	<i>nɛsgar</i>
- <i>kɛsh</i>	<i>pɔllakash, dɛrkɛsh (dardkash)</i>
- <i>tarɛsh</i>	<i>juntarɛsh, tɛshtɛrɛsh</i>
- <i>paz</i>	<i>samɔsapaz</i>
- <i>bɛf</i>	<i>shɛyɔbɛf</i>
- <i>shoʻy</i>	<i>poʻstshoʻy</i>
- <i>mand</i>	<i>ayɔlmand</i>
- <i>bɛz, -vɛz</i>	<i>mɛrbɛz</i>

Oʻrin-makon maʼnosini bildiruvchi otlar yasovchi qoʻshimchalar:

- *zɛr, -ɔsten, -gɛh, -dɛn, -q, -ɛq, -qɛq (bɛtqɛq)*

Aniq va mavhum predmetlar maʼnosini bildiruvchi otlar yasaydigan yasovchi qoʻshimchalar:

- <i>a</i>	<i>goʻra, koʻsa, qalama.</i>
- <i>ak</i>	<i>kunjak, elak, tɔlak.</i>
- <i>chɔ, -kɔ</i>	<i>surtkɔ</i>
- <i>ɛq</i>	<i>oʻirɛq</i>
- <i>gʻɔch/-gʻuch</i>	<i>qɔrgʻoʻch, surgʻuch</i>

- *chɔq* *yarg'uchoq (qo'l tegirmoni)*
- *ush* *ulush (to'y-marakalarda beriladigan emishlik*

ma'nosida).

Mavhum ma'noli otlarni yasovchi qo'shimchalar va ularga misollar:

- *lɔk, -lɔq, -lik* *yaxshɔlɔk, sɔg' lɔ.*

- *chɔlɔk* : *de:qonchɔlɔk, uzumchɔlɔk*

Old qo'shimcha:

ham - / -dɔsh *hamso:bat, hamkasp / kasbdɔsh, sohbatdɔsh,*

hamnɔm/adash.

Kompozitsiya usulida yasalgan otlarga misollar: *shɔkɔsa, gosh(t) barak, tu-xumbarak, gulɔra* : *nə* va boshqalar.

Sifat so'z turkumi

Bu so'z turkumiga oid xususiyatlarni va son, shuningdek, olmoshlarni T. So-diqov o'rgangan¹. Mazkur so'z turkumiga oid so'zlarni qo'llashda boshqa sheva-lardan ham, adabiy til normasidan ham asosan farqsizdir. Sifat so'z turkumiga oid so'zlar oxiridagi undoshning jarangli variantda qo'llanishi ham kuzatiladi: *sarɔyq, arɔyg', ossɔyg', achchɔyg', qattɔg'.*

Iqon shevasida ba'zi bir sifat so'zlari oxiridagi undosh jarangsiz: *qattɔyq, sassɔyq, achchɔyq, sarɔyq, suyuq.*

Asliy sifatlarning qiyosiy darajalari Buxoro dialektida quyidagicha yasaladi: a) *-rɔq yaxshɔrɔq, yamɔnrɔq*; b) ortirma (oshirma) daraja oddiy daraja formasiga keladi, faqat uning oldidan ortirmalikni bildiruvchi so'zlar qo'llanadi : *judɔ issɔyq, havɔ kop ɔssɔq.*

Sifat yasovchi qo'shimchalar unumli va unumsiz ko'rinishlarda uchraydi: *-lɔ, -lɔk, -sɔs, -gan, qgɔl, -akɔ; bala-chaqalɔ, tuzsɔl, xɔmakɔ; -q, -qɔq, -g'ɔn, -ma, ba-, -be, nɔ-, ser-, ham-.Yumuq, urushqoq, maxtanchoq qɔzqɔn, purg'un, qovurma, to'g'rama bama:nɔ, bamaza, nɔaniq, hamtavɔq.*

Sifat yasovchi (prefiks) old qo'shimchalar sheva vakillari nutqida juda keng miqyosda va faol qo'llanadi: *ba-, be-, nɔ-, ser-, ham-.*

Otlardagi erkalash formasi sifatlardan ham qo'llanadi. Asliy sifatlarda keladigan erkalash formasi shevalarda (Buxoroda) keng tarqalgan: *shɔnamgɔna havlɔ, ɔssɔqqɔna patɔr; navchagɔna bir ɔdam kellɔ; dommuqqɔna og' ɔlcha.*

Olmosh so'z turkumi

Olmoshlarning shevalardagi qo'llanishida adabiy tildagidan farqli holatlar mavjud. Kishilik olmoshlar shevalararo farqlanadi: *mən, sən, ul / u; biz, - bizər - bizlər; siz-silər - sillar; ular - ulalar.*

Ko'rsatish olmoshlarining turlanishi:

¹ Sodiqov T. Sifat. Son. Olmosh // O'zbek shevalari morfologiyasi. T.,1984.57-105-betlar.

B.k.	<i>bu</i>	<i>anav</i>	<i>manav</i>
Q.k.	<i>munyng</i>	<i>anavnyng</i>	<i>manavnyng</i>
T.k.	<i>muny</i>	<i>anavny</i>	<i>manavny</i>
O'-p.k.	<i>munda</i>	<i>anavda</i>	<i>manavda</i>
J.k.	<i>muna</i>	<i>anava</i>	<i>manava</i>
Ch.k.	<i>mundyn</i>	<i>anavdyn</i>	<i>manavdyn</i>

Ko'rsatish olmoshlarini qo'llashda yaqin-uzoq, aniq-noaniqlikka qat'iy rioya qilinadi, so'zlovchiga yaqin bo'lgan predmetga ishora qilinganda *bu, shu*; uzoqqa ishora qilinganda *u, o'sha* olmoshlari faol qo'llanadi.

So'roq olmoshlari: *kim, ne/ni, ni:du, nichik, nxy/nxyxy dedi, nechchi, qancha*. O'zlik olmoshi: *oz*. Uning kelishiklar bilan turlanishi egalik olgan ot turlanishidan farq qilmaydi: *ozi, oziming, o:zinnqin, o:zinə, ozini / o:zinni, ozin:də, ozindin*. Bo'lishsizlik olmoshi: *hech kim, hech nəmə*. Gumon olmoshi: *kimdir, nimadir, biroy, birne* va boshqalar. Belgilash olmoshlari: *həmmə, barchasi, bəri, jamisi, butin, har kim, xər nərsə*.

Sheva vakillari nutqida olmoshlar qatnashgan gaplardan namunalar:

1.Kishilik olmoshlari: *Səlləyüz məlməldər, shaxəgə ildərməng, ьgьt, Bьz ekəv doc bolələk, dushməngə bьldərməng, ьgьt (qo'shiqdan). Mening hələm djaxshы dedь, mən bələyq tutup dьjuruptən, dedь*.

2.Ko'rsatish olmoshlari: *Shunda ət shunnay deptь: Mən ətəynь ətəyudьm, ətəng olgənnən keyьn unь gorьnь zьyərət qьlьshgə chushgənyьdьm. əgər kerəy bor qəsam mənə bu yьlnь dytətəsən, dьp yьlədən yьp berəptədə ətməngə kotəryьptь*.

3.So'roq olmoshlari: *Nechun qiyə bəqmaysiz, jənim. Kim so'rasa, falənichidan deng. Shunda əhməqlə(r) bьr-bьrygə shərt qoyьshьbdь: "əgərdə kьm gəryьrsə, oshə qolgə suv ьlьp kelьp quysьn»*, dьp.

4.O'zlik olmoshi: *U chontыq shag'al: "Mən bir ozim chontыq bolup yurənda masqara (masxara) etətag'an edingiz, endi hammamiz birmiz – teng boldыq"*.

5.Bo'lishsizlik olmoshi: *Sizni hech kim so'ramadi. Og'ri hech nima ьlmabdi*.

6.Gumon olmoshi: *Shunda kьmdir: "Təqsьr, bu chələsəvət, xət oqьyəlməydi", dьdь. Birəv nimadir aytdi, u ketti*.

7.Belgilash olmoshlari: *Təvisrən əytiptu: Mən keləytkəngə həmə yəyrəydi, mēngə həmə nersələr bisyər bolədi. Hər səhərdə bьr kelmaglyьk ədətyənən orgьləy, Sьlkьnyьp turgan kьyьgdəy qəmətyənən orgьləy*.

Son so'z turkumi

Son va uning turlarining qo'llanishi ham adabiy tildan qisman farq qiladi. Sanoq sonlarga misollar: *(biy), e:kki, ush, tot, besh, sakkis, ottus, səxsən, toxsan*.

Əlmish minən Əlishib, yetmish minən yetishib, saksən minən so'rashib, toxsan minən to'qnashib.

Tartib son: *-nji, -nji* qo'shimchalari qo'shib yasaladi: *birinji, ekinji, uchinji.*

Taqsim son sanoq songa *-din, -din* qo'shimchalarini qoshish orqali taqsim son yasaladi: *beshdin, oltidin, beshtadin.*

Chama son *-day, dəy, -choq* qo'shimchalarini qo'shib yasaladi: *oltiday (oltitacha); chaqlı - besh chaqlıg' qa:lam.*

Jamlovchi son. Sonning bu turi so'z yasashning affiksatsiya usulidagi ikki qo'shimcha bilan yasaladi:

1. *-av/-əv* qo'shimchalarini qo'shish bilan *ekəv, uchəv onav.*

2. *-lab/-lab* qo'shimchasini qo'shish bilan: *onlab chəqərbəsh; tortav bərməq.*

Sonlar barcha shevalarda bir xil, ammo ularning talaffuzda juziy farqlar bor.

Savollar

1. Otlarga xos so'z yasalishiga misollar keltiring.
2. Qo'shma va yasama otlarga oid misollarni qayd qiling.
3. Sifat yasovchi qo'shimchalarga va old qo'shimchalarga misollar yozing.
4. Son nimani ifodalaydi va uning ma'no jihatdan turlarini qayd eting.

Adabiyotlar

Jumanazarov Yu. Hazorasp shevasining morfologik xususiyatlari. T., 1961.

Nazarov K. O'zbek shevalarida egalik ma'nosining ifodalanish yo'llari // O'zbek filologiyasining ba'zi bir masalalari. T., Fan, 1968. 9-15-betlar.

Nosirov Sh. Qo'qon shevasining ba'zi bir morfologik xususiyatlari // Tilunoslik masalalari. T., 1969.

Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. T., O'qituvchi, 1996.

Sodiqov T. O'zbek shevalarida ko'rsatish olmoshlari // O'TA. 1-son T., 1980. 45-49-betlar.

O'zbek xalq shevalari morfologiyasi. T., Fan, 1984.

9- MAVZU

O'ZBEK SHEVALARIDA SO'Z TURKUMLARI (davomi)

Reja:

1. Shevalarda fe'l so'z turkumiga oid xususiyatlar.
2. Sifatdosh hamda ravishdoshlarga oid xususiyatlar.
3. Ravish so'z turkumiga xos xususiyatlar va ularning yasalishi.
4. Bog'lovchilarning qo'llanishi.
5. Yuklama va undovlarga oid xususiyatlar.

Tayanch so'z va tushunchalar

Fe'l so'z turkumi.

Hozirgi zamon davom fe'li.

O'tgan zamon fe'llari.

Kelasi zamon fe'li.

Fe'llarning tuslanishi.	Fe'lning shart formasi.
Yaqin o'tgan zamon fe'li.	Tarixiy o'tgan zamon fe'li.
Qo'shma fe'llar.	Uzoq o'tgan zamon fe'li.
O'tgan zamon hikoya fe'li.	Ko'makchi fe'llar.
Hozirgi zamon fe'l shakllari.	Kelasi zamon fe'l shakllari.
Payt ravishi.	Kelasi zamon gumon fe'li.
Sifatdosh.	Ravishdosh.
Ravish. O'rin ravishi.	Holat ravishi.
Ravish yasalishi.	Daraja-miqdor ravishi.
Bog'lovchilar. Yuklamalar.	Undovlar.

Fe'l so'z turkumi

Fe'l so'z turkumiga oid xususiyatlarni o'zbek shevalari materiallari vositasida Sh.Nosirov maxsus o'rgangan¹. Ushbu so'z turkumiga oid so'zlar shevalarda turli ma'no nozikliklari bilan farqlanadi.

Hozirgi zamon davom fe'li -yɛp /- əp qo'shimchalari bilan yasaladi:

I sh.	ɛshlayɛpman	ɛshlayɛpmɛz
II sh.	ɛshlayɛpsan	ɛshleyɛpsɛz
III sh.	ɛshayɛptɛ	ɛshlayɛptɛlar.

O'tgan zamon fe'llari -dɔ, -tɔ shakllari bilan yasaladi: *bəjəɾɔɛm, kettɔm, kettɔk*. Kelasi zamon fe'li -r, -ar qo'shimchalari bilan gumon formasi, -mɔqch qo'shimchasi bilan maqsad ma'nosi shakllanadi: *chəqɔrarmɛz, chəqɔrarmɛz; chəqɔrarsan, chəqɔrarmɛz; chəqɔrar chəqɔrar*.

Fe'llar shevalarda ham shaxs-son qo'shimchalarini olib tuslanadi:

Buyruq istak mayli

(Xorazm o'g'uz)	(Shimoliy o'zbek shevalarida)
birlik	birlik
I sh. mən bərməg' əuyın	I sh. mən bərmynuq
II sh. sən bərmə	II sh. sən bərmə
III sh. xu bərməsın	III sh. u bərməsu
ko'plik	ko'plik
I sh. bizlə bərməg' əylə	I sh. bɛzəɾ bərməynuq
II sh. cizlə bərməg' əysız	II sh. sɛləɾ bərmənnəɾ
III sh. xuləə bərməg' əylə	III sh. uləɾ bərməsu

Fe'lning shart formasi -sa /-sə qo'shimchalari bilan yasaladi: *Bedənəning yatqan yeri xas bolur; Chillə chussə, na:r tuyələr mas bolur*.

Yaqin o'tgan zamon fe'lning shakllari xuddi adabiy tildagidek, faqat fonetik qiyofasi boshqacharoq:

I sh. mən alɔɔm	I sh. bizlə alɔɔıq
II sh. san alɔɔın	II sh. sizlə alɔɔınla

¹ Nosirov Sh. Fe'l // O'zbek shevalari morfologiyasi. T., 1984. 106-200-betlar.

III sh. *xu aldy* III sh. *xula aldy (la)*

Tarixiy o'tgan zamon fe'l so'z o'zagiga -g' an, -gən, -g' an / -kan va shaxs-son qo'shimchalari bilan yasaladi:

I sh. *mən barhamman* I sh. *bizlə barhammıs*

II sh. *səən barg'ansan* II sh. *sizlə barg'ansıslə*

III sh. *xu barg'an* III sh. *xula barg'an (lə)*

Uzoq o'tgan zamon fe'li -b, -ib ravishdosh shakliga e(ə) to'liqsiz fe'ning tuslangan formasi qo'shilib kelishi orqali yasaladi.

I sh. *mən koribidim* I sh. *bizər kəribiduk*

II sh. *sən koribi: diq* II sh. *silər koribidinnər*

III sh. *u(l)koribi:di* III sh. *ular koribi:di/lər*

O'tgan zamon hikoya fe'li so'z o'zagiga -b, -p, -ib, -ip shaklidagi qo'shimchalarini qo'shish orqali yasaladi:

I sh. *mən barıptan* I sh. *bizlə borıptıs*

II sh. *sən barıpsan* II sh. *sizlə barıpsıs*

III sh. *hu barıptı* III sh. *hulə baroptılə*

Hozirgi zamon fe'li shakllari -yato'r qo'shimchasi bilan yasaladi:

I sh. *mən baryatırman* I sh. *bizlə barayatırıtıs*

II sh. *sən baryatırsan* II sh. *sizlə barayatırısıs*

III sh. *hu barayatır* III sh. *xula barayatır.*

Kelasi zamon fe'l shakllari so'z o'zagiga -jak qo'shimchasini qoishish bilan yasaladi: I sh. *barajakman* I sh. *barajakıtız*

II sh. *barajaksan* II sh. *barjaksıs*

III sh. *barajak* III sh. *barjakla(r)*

Kelasi zamon gumon fe'li so'z o'zak-negiziga -r, -ar qo'shimchasini qo'shish bilan yasaladi: I sh. *mən bararman* I sh. *bizlə bararıtız*

II sh. *sən bararsan* II sh. *sizlə bararsıs*

III sh. *hu barar* III sh. *ular bararlar*

Ammo qo'shma fe'llarning tuzilishi adabiy tildagiga to'g'ri keladi:

1. Ot - fe'l - *qol qoymaq, xizmat etmak.*

2. Fe'l - fe'l - *oqır chıxməq, soylab bermak.*

bol, qol, al, kor, ber, tur, et, qol ko'makchi (so'zlari) fe'llarining qo'llanishi va ma'no jihatdan adabiy til normasidan chetga chiqib ketadigan joyi yo'q.

Sifatdosh

Sifatdoshning -gan formasi singarmonistik varianti bo'lgan -gən borligi bilan ham adabiy tildagi shaklidan ajralib turadi. Shuningdek, o'tgan zamon sifatdosh formasi -gən, -g' an, -kən, -qan qo'shimchasi bilan yasaladi: *barg' an a: dam, kəlgən ba:la.*

Hozirgi zamon sifatdosh formasi fe'l o'zak-negiziga -yatqan, -yato'rg'an elementini qo'shish orqali yasaladi: *keləyato'rg'an, barayatqan.*

Kelasi zamon sifatdosh formasi *-dɔg'un, -dag'an, -tɔg'un, -tag'an* shakllarida fe'llarga qo'shilib keladi: *baratog'un a:dam, kelətɔg'un miyma:n.*

-r, -ar formali sifatdosh adabiy tildagi singari tarqalishi e'tibori bilan cheklangan: *yanar ta:g', uchar qush.*

-jaq, -jek formali sifatdosh Xorazm o'g'uz shevalarida keng tarqalgan. Chimkentdagi o'zbek shevalarida esa bu hol qayd qilinmadi: *galjakman, mən barjaqman.*

Ravishdosh

1. *-a, -ə, -y* qo'shimchalari fe'l o'zak-negiziga qo'shib ravishdosh yasaladi: *Iqandyn chyxtyq tang ata; arıysqa bardyq kun bata* (Iqon).

2. *-b, -ib* qo'shimchalarini qo'shiladi: *baryb, kelib.*

3. *-incha, -ынcha, -ginchə, -g'incha* qo'shimchalarini qo'shib *bəllə gəlinchə shundədur.*

4. *-gəni, -g'anı* qo'shimchalari bilan yasalgan ravishdoshlar maqsad ma'nosini ifodalaydi: *oqyg' anı ketti, oynag' anı kedi.*

5. *-gəli, -kəli, -g' alı, -qalı* bilan payt ravish yasaladi: *oquvg' a ketkəli ush yol oldı.*

Ravish so'z turkumi

Shevalardagi ravishlar qo'llanish jihatdan adabiy tildagi normalardan chetga chiqimaydi, faqat so'zlarning fonetik qiyofasi - tuzilishida shevalarga xos ba'zi bir fonetik o'zgarishlar bo'ladi.

Payt ravishlariga misollar:

Bugun, ertan, axsham, buyin, e:r, ertə-kunduz, xeli, xa:zo'r, bo'lto'r, xarvax. Axsham qo'shnimiznikida to'y bo'lli. Bo'ltor ukamnikiga tug'ilgan kuniga brɔgan edim.

O'rin ravishlariga misollar:

Shunda, baqa, ke:din, shaqtyn, uzaqta, alistan, ayshaqa, mɔyshaqa, shuya:na. Opam qizini uzaqqa uzatti. Akam "Baqa kel", - deb chaqirib olli.

Holat ravishlariga misollar:

Te:z, zo:rg'a, qoyo'n, ag'yr, onay, seki:n, mu:t (bekorga) to'xtavsyı, yayav.

Salim ishga zo'rg'a kelli.

Daraja-miqdor ravishlariga misollar:

kor, a:z, pıcha, əbdan, shunchallı, qanchallı, to'ntaqdy, pitə, so'ra.

Ravish yasalishiga misollar:

1. Leksik yo'l bilan ravish yasalishi: *kor, a:z, yaxshı, chaqqan, alııs.*

2. Morfologik yo'l bilan ravish yasalishi: *-cha, -chə, -day, -dəy, -lap, -ləp. -chasına, -chəsinə, -an, -ən: -qastan, yigitchəsığə.*

Bog‘lovchilar

Bu so‘z turkumini va ko‘makchilarni M.Turopova sheva materiallari asosida tadqiq etgan¹. Shevalardagi bog‘lovchilar o‘z xususiyatlari bilan adabiy tilga yaqin holatda. Fonetik ko‘rinishda farq bilinadi: va o‘rni bilan bog‘lovchi vazifasini baja-radi: *səm bilan mən. Həm* bog‘lovchisi qo‘llanganda “h” undoshi tushadi: *Эш Эsayəm онны bashqa; kesəməm, a:samam alama-da. -də* yuklamasi ba‘zan bog‘lovchi vazifalarida qo‘llanadi: *Bardым-da, keldim. Aytqаныمنى aytтым-da arqag‘a qashтым.*

Toshketn viloyati shevalarida adabiy tilda teng bog‘lovchi vazifasini bajaruvchi *va, ham, hamda, biroq, chunki, garchi, holbuki* kabi bog‘lovchilar uchramaydi. Shu bilan birga sheva vakillari tomonidan ko‘p qo‘llanadigan *ammo, lekin, biroq* teng boglovchilari auni bir vaqtda aytilishi ham kuzatiladi: *ammo lekin biroq* – Man sizga aytsam, *am(m)o lekin biroq* hecham ulgurmadim (Bu misolda *ammo* bog‘lovchisida bitta “m“ undoshi tushib qolgan, ham so‘zida “h” undoshi tushgan(ham >am) shaklida talaffuz qilinib, yuklama vazifasida kelgan). Demak, bog‘lovchi-yuklamalar haqida ham sheva materiallari asosida fikr yuritish lozim bo‘ladi.

Yuklamalar

Shevalarda qo‘llanadigan yuklamalar –mi, мъ, -мы, -mə, -n,-chi, -ə, -ya, ham, эv (ov) shaklarida ishlatiladi. Ular ma‘no jihatdan adabiy tildagidek ko‘rinishlarga ega bo‘lsa ham, shaklan farqlidir: -a, -ə yuklamasi istak, qistashni ifodalaydi: *barsan-a, kesen-a.*

-chi yuklamasi -a, -ə yuklamasiga ma‘no jihatdan yaqin: *alsay-chi, kesai-chi, barsayichchi.*

-na,-nə yuklamasi ikki xil so‘roq ma‘nosini ifodalaydi:

a) adabiy tildagi -mi yuklamasi vazifasida keladi: *sənəm a: damne, a:taq ba:zarын kədi na?*

b) adabiy tildagi -chi so‘roq yuklamasi vazifasida keladi: *o:zin, kəpsə, ma:shi:nə nə? mən ketəm, sən nə.*

-av yuklamasi: a) hayrat, zavqlanish taajjub ma‘nolarini ifodalaydi;

v) achchiqlanish, achinish ma‘nosida ham ishlatiladi: *ba:hыma yetəsən -av, olumiqni be:su!*

Sheva vakillari nutqida -in, -ng qo‘shimchasi -a,-ya yuklamasining ma‘nosini beradi: *Tандыгында o:тын ba:рмы? -yoq-?! (Tandiringda o‘tin bormi, yo‘qa, yo‘q edi-ya).*

¹ Turopova M. Bog‘lovchi. Ko‘makchi // O‘zbek shevalari morfologiyasi. T.,1984. 222-238-betlar.

Undovlar

Shevalardagi undovlarga alaquador leksik qatlam ham o'ziga xos xususiyat-larga ega. Emotsional undovlar. Shevalarda *hayrat, taajjub, achinish* kabi ma'no-larni ifodalovchi undovlar (Xor.) shevalarda *ibi, ibi-yey* holatida bo'ladi. Ular *eh, e-ya, iyys, voy-voy, atang* undovlariga to'g'ri keladi.

Uff - charchaganlikni, *uhh* – g'amginlikni bildiradi. Mushuk: *pish-pish*, tovuq *tu:tu*; ot: *box-box,-mox-mox*, tuya: *chok-chok*, sigir: *xav-xav*, buzoq: *jəv-jəv*, qo'y: *quray-quray*, suvichishga chaqirish *quray-quray*. Echki: *gich-gich* (haydash), *churi-churi* (chaqirish) xo'kizni (qaytarish): *hav, ke!*

Tovushga taqlid so'zlar ham uchrab turadi: *soat chiq-chiq q'lyi yurup toxtapt'.*

Ko'makchilar

Ko'makchilar o'ziga xos xususiyatlari bilan adabiy tildagi (-y) farq qiladi: *bilan-mənən*, mərmən holatida faol qo'llanadi - ishlatiladi: *kunь mənən ʔshlǝdʔy* - kun bilan ishladik. *Uchun* ko'makchisi shevada *yuchun* formasida ishlatiladi: *menʔyuchun ʔshlǝsən ʔshlǝmǝ* - meni uchun ishlama.

səyin - adabiy tildagi kabi: *kunsəynʔ yəxshʔ bolǝptʔ* - kun sayin yaxshi bo'lyapti.

Berʔ, baqa, buyon, boshlar, keyʔn, ʔlgarʔ, burun, avval, oldʔn, qarab, qaraganda, qadar, uchun, bʔlan (bʔlǝn,mnǝm, manan,man, mǝn, mam, mǝm) kabi ko'makchilar shevalarda faol ishlatiladi. Shevalarda modal va taqlid so'zlar ham qo'llanadi. Ular adabiy tildagi kabi holatlarda ishlatiladi.

Hozirgacha shevalar morfologiyasining ancha materiallari to'plab o'rganilgan. Shu hol ham o'zbek shevalari morfologiyasini organish ancha bahsli va murakkab ekanligini ko'rsatib turibdi¹. Yuqoridagilarni e'tiborga olib, xulosa qilinadigan bo'lsa, hali bu sohada, ya'ni o'zbek shevalari morfologiyasida ko'p ilmiy ishlarni qilish mumkin.

Savollar

1. Shevalarda fe'lga xos xususiyatlarni ko'rsating.
2. Fe'llarda qanday zamonlar bor?
3. Sifatdoshlar qanday qo'shimchalar bilan shakllanadi?
4. Ravishdoshlar qanday qo'shimchalar bilan ifodalanadi?
5. Ravish so'z turkumiga xos xususiyatlar nimalardan iborat?
6. Ravishning ma'no turlari nechta va ular qanday yasaladi?
7. Bog'lovchilar va yuklamalardan qaysilari shevalarda ko'p qo'llanadi?
8. Shevalarda qanday undovlar ko'p ishlatiladi?
9. Ko'makchilarning shevalarda ishlatilishiga misollar keltiring.

¹ Abdurahmonov D. O'zbek shevalari morfologiyasining o'rganilishi // O'zbek shevalari morfologiyasi. T.,1984. 248-271-betlar.

Adabiyotlar

- O'zbek shevalari morfologiyasi. T., Fan, 1984.
- Abdullayev F.A. O'zbek tilining o'g'uz lahjasi. T., Fan, 1978.
- Jumanazarov Yu. Xorazm shevasining ba'zi bir fe'l formalari // II. T., 1961.
- Uzoqov H. Vodil shevasida fe'llarning tuslanishi // Tilshunoslik masalalari. T., 1960.
- Usmonov K. O'zbek shevalarida fe'lning o'tgan zamon formalari. T., Fan, 1991.
- Shamsuddinov I. Karakulskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. T., 1965.
- Abdullayev N. Afg'onistondagi o'zbek shevalari leksikasi // O'TA. T., Fan, 1980. 1-son.
- Rajabov N. O'zbek tilida fe'l shakllarining almashinib q'llanilishi. T., 1991.
- Nazarov K., G'ulomov Yo. O'zbek dialektologiyasi. T., Universitet, 1993. 62 b.
- Ibrohimov Y. Xo'jayli-Qo'ng'iro't shevasida tuslanish kategoriyasi // Tilshunoslik masalalari. T., Fan, 1978. 212-215-betlar.
- Egamov V. G'allaorol shevasining ba'zi bir morfologik kategoriyalari haqida // O'zbek Davlat universitetining asarlari. S., 1959. 83-101-betlar.
- Eshmurodov A. Qorluq shevasidagi olmoshlarning ayrim xususiyatlari haqida // O'zbek tilshunosligi masalalari. T., Qarshi, 1976. 68-69-betlar.
- Shermatov A. Qarshi shevasida kelishik va egalik qo'shimchalari // O'TA masalalari. 3-son. 45-50-betlar.
- Muhammadjonov Q. Janubiy Qozog'istondagi o'zbek shevalari morfologiyasi. T., Fan, 1983. 166 bet.
- Yo'ldoshyev A.Y. Mankent shevasida fe'llarning zamon formalari // O'zbek filologiyasining ba'zi bir masalalari. T., Fan, 1968. 16-25-betlar.
- Rajabov N. O'zbek tilining G'arbiy Samarqand shevalari. T., 1977.
- Rajabov N. Qarnob shevasida fe'l kategoriyasi // O'zDU asarlari. 77-yangi seriya. Samarqand, 1958.
- Gulyamov Ya.G. Grammatika Tashkentskogo govora. T., 1968.
- Djuraev B. Shaxrisabskiy govor uzbekskogo yazika. T., 1964.

10- MAVZU

O'ZBEK SHEVALARI SINTAKSISI

Reja:

1. So'zlashuv nutqining mukammal o'rganilmaganligi.
2. Dialektal nutqqa xos xususiyatlar va shevalari sintaksisining o'rganilishi.
3. Shevalarda ega, kesim, aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol.
4. Namangan guruh shevalarida gap bo'laklari tartibi.
5. Xorazm shevalaridagi sodda va qo'shma gaplarning tadqiq etilishi.

6. Shevalarda qo'shma gaplarning qo'llanilishi.

Tayanch so'z va tushunchalar

Fikr olishuv. Ilmiy uslub. Badiiy uslub. O'zaro so'zlashuv uslubi.

Mahalliy hududlar. Dialektal nutq. Predikativlik (kesimlilik) qo'shimchasi.

Kesimning ifodalanishi. Eganing ifodalanishi. Aniqlovchining ifodalanishi.

To'ldiruvchi hamda holning ifodalanishi. So'z tartibi. Adabiy til.

Lingvistik-struktural soha. Sintaktik sinonimiya. Dialektal gap.

Til odamlar orasida fikr olishuv vositasi bo'lsa, nutq esa shu fikr olishuv vositasining ro'yobga chiqishi va til materiallaridan foydalanish jarayonidir. Fikr olishuv esa nutqning ilmiy, badiiy va o'zaro so'zlashuv uslublari orqali voqe bo'ladi. O'zaro so'zlashuv nutqining adabiy uslubi va mahalliy hududlarga xos shakllari mavjud.

Shevalar sintaksisi o'zbek dialektologiyasining yangi, hali yetarli darajada o'rganilmagan sohasi hisoblanadi. Chunki shevalarning farqli xususiyatlari ularning fonetik, morfologik, leksik, sintaktik tizimlarida yaqqol ko'rinib turadi. O'zbek tilshunosligida mahalliy hududlardagi aholi nutqining fonetik, morfologik va leksik tomonlari ozmi-ko'pmi tekshirilgan. Ammo so'zlashuv nutqining mahal-liy sharoitga xos bo'lgan shakllari bilan adabiy og'zaki formasining o'zaro alo-qasi, ular orasidagi farqlar atroflicha o'rganilmagan. Bu masala rus tilshunosligida akademik V.V.Vinogradov tomonidan o'rganilgan: nutqning og'zaki formasi o'zi-ga xos uslubga ega bo'lishini qayd qilganida rus tilining o'zaro so'zlashuv for-masini e'tiborga olgan. Biz esa bugungi kundagi o'zbek shevalarining alohida farqli xususiyatlarini hisobga olishimiz shart. Bu narsa o'zbek tiliga ham bevosita aloqadordir. Sababi nutqning (o'zbek) formasidan tashqari o'zaro so'zlashuvga xos og'zaki formasi hamda uning o'ziga xos bo'lgan nutqining takrorlanmas holatdagi uslubi o'z-o'zidan paydo bo'ladi, deb o'ylash xato bo'lar edi, degan fikri ham dialektal nutqning alohida xususiyati borligini, uning adabiy (og'zaki) nutq bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

Dialektal nutqda mahalliy odamlarga xos pauza, intonatsiya, turli ifoda vositalari hamda undan mahalliy odamlarning tushunishiga oid bo'lgan doiraga taqlid qilish ham namoyon bo'ladi. Unda savol beriladi, javob olinadi, ortiqcha replika bo'lmaydi, o'rniga qarab replika, pauza, odamlar davrasi ham sharoitga moslashib qisqa bo'ladi. Unda o'ziga xos emotsionallik, gap bo'laklarining urg'u va pauza bilan ajralib turish holatlari, bo'g'in va taktlarni alohida ifoda qilishdan tashqari, birikma, fraza, sodda gap va qo'shma gaplarni ajratib aytish hollari ham mavjud. Chunki til faoliyati til materiali va tizimi bilan dialektal bog'liqdir. Dialektal nutqda maxsus tayyorgarlik bo'lmaydi, nutq bunda dialogga asoslangani uchun so'zlovchi ma'lum erkinlikka asoslanib gapiradi. Nutq to'liqsiz gap formasida tarixiy ravishda namoyon bo'ladi, unda ifodalilik, ekspressivlik, intonatsion tugallik mavjud bo'ladi.

Dialektal nutqning namunalarini o‘rganish orqali o‘zbek shevalari va dialektlarining alohida tarzdagi sintaktik xususiyatlarini yoritib berish mumkin bo‘ladi. Hozirgi kunda sheva va dialektlarning sintaktik holatlarini o‘rganish ham juda katta ilmiy amaliy ahamiyatga ega. Mavjud monografik tavsifi va tadqiqotlarda sintaksis qismining bo‘lmasligi, birinchidan, ushbu soha traditsiya holatida o‘rganilmaganligi bilan, ikkinchidan, sintaktik tahlilning nihoyat darajada qiyinligi bilan izohlanadi. Sheva va dialektlarning sintaktik xususiyatlari har xil janrdagi jonli nutqlarni uzoq muddatli kuzatish natijasida to‘plangan faktik materiallar asosida yoritib berilishi kerak.

O‘zbek shevalarining sintaktik xususiyatlarini, albatta, ajratib olingan ma’lum bir hudud doirasida M.Mirzayev, F.Abdullayev, Yu.Jumanazarov, A.Aliyev, B.O‘rinboyev, M.Turotova, X.Jo‘rayevlar o‘zlarining ilmiy tadqiqotlarida o‘rganishga harakat qilishgan.

Gap bo‘laklari shevalararo har xil ko‘rinishga ega bo‘ladi. Buxoro guruh shevalarda gapning kesimi sifatdosh bilan ifodalansa, ega bilan shaxs-sonda moslashmaydi, bunda sifatdosh predikativlik (kesimlilik) qo‘shimchasiga ega bo‘lmaydi: *Man kelgan, ʻshlagan. San kelgan, ʻshlagan* holati yoritilsa, F.Abdullayev tomonidan **kesimning** 8 xil holatda ifodalanishi ko‘rsatiladi:

1. Fe’l kesim bo‘ladi: *Ya:ra ayto ‘n, oye gʻrsʻn.* (Qo‘shiq)
2. Yoq, bar so‘zlari kesim bo‘lib keladi: *Mʻnda ba:; sʻnda yoq.*
3. Sifat kesim bo‘ladi: *Baqʻraq dyen bolgʻanʻ yaxshʻ, baqʻyʻb durgʻanʻ xunnamam yaxshʻ.*
4. Olmosh kesim bo‘ladi: *Gelyatʻrgʻan yarnʻ uz, ya:ʻʻndʻkan bʻrgen soz.*
5. Son kesim bo‘ladi: *Ikkʻ ombesh - br ottz* (maqol).
6. Infinitiv kesim bo‘ladi: *Maxsatim oqʻymaq.*
7. Ish oti kesim: *Bʻr geryʻn bʻlʻsh, ikkʻ geryʻn - danʻsh.*
8. Ravish kesim bo‘ladi: *Deyxan deyxannʻn besh gun song.*

Ega 7 xil qolatda ifoda lanadi:

1. Ot: *Meymʻn girʻr eshiktan, de:lʻt grʻr deshʻktʻn.*
2. Sifat: *Yaxshʻ tʻrʻn sollʻr, yʻmʻn kʻrʻr sollʻr.*
3. Son: *ʻkkʻ yaxshʻ, ʻkkʻdʻn uch yaxshʻ.*
4. Olmosh: *Sʻn sollʻdn, mʻn chushʻndm.*
5. Sifatdosh: *Oqʻyʻgʻ an ozʻr, oqʻyʻmʻgʻn tozʻr.*
6. Infinitiv: *Qosh qoshmʻk - bʻrmaq - kelmʻk.*
7. Ish oti (harakat oti): *Er xatʻnnʻ urʻshʻ - dʻkʻnʻn kursh.*

Aniqlovchi 5 xil ko‘rinishda ifodalanadi:

1. Ot: *Sha:yʻ geynek yelʻpʻldydʻ yurgendʻ.*
2. Sifat: *A:k kʻyʻk qʻyda yayʻlur ta:gʻ olmasa, Qʻzʻl gul qayda achʻlur ba:gʻ olmasa.*
3. Son: *Ba:zara barsang, oʻz, yoloʻng, oʻz volgʻay, uch-doqqʻz almagʻa qoʻynʻng izi dolgʻay.*

4. Olmosh: *Xu uchakten bu ucheke baqaman, Qumr̄ qusht̄yn qanat̄mn̄ qaqaman.*

5. Sifatdosh: *Ch̄m̄d̄ s̄yrb̄g'an bulbul, ch̄m̄n guln̄ x̄z̄n etm̄.*

To'ldiruvchi

1. Ot: *Ag'z̄yna qarap sol̄, gezz̄bg n ya:g' bas̄rb̄.*

2. Sifat: *Ull̄n̄ xormet et, kchchini izz̄t.*

3. Son: *Korn gordm, b̄rn̄ so:dm, ya:r̄ ba:r̄n blmad̄m (qo'shiq).*

4. Olmosh: *S̄nḡ chusht̄ men ȳt̄mn̄, n̄z̄r̄, Qachan olqay ikk̄ yet̄m ba:zar̄ (Qarnoq).*

5. Sifatdosh: *Kort̄n ajralg'ann̄ bor̄ yer.*

6. Ish oti: *Soll̄shn̄ ȳxsh ḡrd̄ vu (Urganch).*

7. Infinitiv: *Salam bermekn̄a:m blsh ḡr̄k.*

Hol

1. Ravish holi: *Oylam̄yn soll̄ȳn, ag'r̄m̄yn ol̄d̄.*

2. Payt holi: *B̄y kun kech eks̄ng, by x̄pt̄ kesh or̄s̄ (Iqon).*

3. O'rin holi: *Betta gosh arz̄n, e:tt̄ ikk somg'a berḡm̄? (Mankent).*

4. Inkor gaplarning kesimi vazifasida qo'llanadigan *emas*, *yo'q* so'zlari, ba'zan o'zaro almashadi, qorishtirib ishlatiladi: Bunday farqlamay ishlatish «ikki tilli» shevaning xususiyatidir: - *Bu kun jumat̄?* - *Yo'q, bu kun juma yo'q, shamb̄. Jora kecha kelgan emas.*

Bu shevada mumkin emas o'rniga «*mumk̄n yoq*» birikmasi qo'llanadi.

5. O'rin-payt kelishigi yordami bilan shakllanishi lozim bo'lgan boshqaruv aloqasi jo'nalish kelishigida shakllanadi: *B̄z(lar) q̄shlq̄qqa turam̄z.*

6. Buxoro shevasida («ikki tili shevada») tojik tilidan o'zlashgan izofa aniqlanmish-aniqlovchi so'z birikmasi keng ishlatiladi: *gulran̄, -gulrān̄, gult̄j̄ xur̄s̄ - gult̄j̄xor̄z̄.*

7. Gap bo'laklariga xos muayyan tartibning o'zgarishi - inversiya adabiy tildagiga nisbatan shevalarda ko'p uchraydi. So'z tartibi shevalarimizda erkin holatda bo'ladi. Masalan, Buxoro guruh shevalarida:

1. *U ɛvq̄t ko'p yeyd̄ - U ko'p ɛvq̄t yeyd̄.*

2. *U tez v̄zif̄n̄ b̄j̄rd̄ - v̄zif̄n̄ u tez b̄j̄r̄ - ... tez u b̄j̄rd̄.*

Sheva vakillari nutqida ellips(so'zlarning tushib qolishi) ham uchraydi:

B̄l̄ȳ zor b̄rd̄ ȳq̄r,

B̄l̄m̄ zor m̄nḡd̄ ȳq̄r (Maqol).

Bu misolda aniqlanmish bo'lgan *odam* so'zi tushib qolgan. Ba'zan shevada birikmali aniqlovchi ishlatilganda ham aniqlanmish tushib qoladi:

̄kl̄ k̄lt̄ r̄n̄ ȳyd̄, ̄kl̄ uzun k̄n̄ ȳyd̄ (Aqli kalta pana joyda, aqli uzun esa kon joyda) (Maqol).

Ushbu misolda ham aniqlanmish bo'lgan *odam* so'zi tushgan – qo'llanmagan.

Gapda so'z tartibi sintaksisning muhim muammolaridan biri hisoblanadi. Dialektal nutqda so'z tartibi gapda ahamiyat berilgan bo'laklarning, ba'zan esa

so'zlovchi tomonidan esga kelgan bo'laklarning birinchi aytilishi bilan farq qiladi. Diqqat markazida bo'lgan so'z birinchi aytilaveradi. Do'q qilish, qo'rqitish, qat'iy buyruq qilingan paytlarda olmosh egalarining «tushib qolishi», kesimning oldin aytilishi oddiy tartib bilan mos kelmaydi. Masalan, *tur o'rningdan, yo'qol bu erdan* kabi.

Dialektal nutqning intonatsiyaga boyligi, unda har xil nutqiy tovlanishlar mavjudligi gap bo'laklarining joylanishiga ham ta'sir qiladi. Gapda so'z tartibi quyidagi vazifalarni bajaradi: gap bo'laklarining o'zaro aloqasi ta'minlanadi, bo'laklarning joylanishi, fikrning ma'lum maqsadga qaratilishi uchun xizmat qiladi, gap bo'laklarining ekspressiv-stilistik xususiyatini ko'rsatadi, so'zlovchining maqsadi, tinglovchining situatsiyadan kelib chiqadigan fikri oydinlashadi. Albatta, ularni oydinlashtirish uchun shevalar sintaksisi bo'yicha ko'p material yig'ish lozim bo'ladi.

Gapda bo'laklarning joylanishi psixo-lingvistik ahamiyatga ham ega. Maqol va matallarda gap bo'laklaridagi tartib ma'noni kuchaytirish maqsadi bilan bog'liq. Bularda qofiyalanish, ohangdorlik sezilib turadi: *Boy'ma yarasho tarmag'ym, opkalama qonag'ym* (Maqol). Gap bo'laklarining tartibi adabiy til uchun ham, o'zbek shevalari, dialektlari uchun ham muhim lingvistik-struktural sohadir. Sodda gap bo'laklarining odatdagi tartibi:

1. Ega - kesim – *Bacham kelli.*

2. Ega - to'ldiruvchi – hol – kesim - *Bacham kitopni uyan keltirdi.*

3. Aniqlovchi – ega - to'ldiruvchi – hol – kesim – *Karimni ukasi sumkasini maktabga qoldirdi.*

So'zlar tartibining o'zgarishi natijasida gapdagi so'zlarning grammatik munosabati o'zgarsa, bunda tartib grammatik vazifani bajargan bo'ladi: *yetsun yaxsho muratkā* - Yaxshi etsin murodga...

Prof. A. Aliyev Namangan guruh shevalarida gap bo'laklarining tartibini bu tarzda birma-bir bergan:

1. Ega-kesim: *O'sma ketar, qash qalar.*

2. Ega-to'ldiruvchi-kesim: *Yamən yamenl'egon' qelad.*

3. Ega-to'ldiruvchi-to'ldiruvchi: *Qassap shnasga suya sotar.*

4. Ega-to'ldiruvchi-payt holi-kesim: *Qoz juvngga qoshlganda hur volur.*

5. Ega-ravish holi-kesim: *Yaxshi t'p'p' g'p'p'.*

6. Qaratqich-qaralmish (ani.-ega)-kesim: *Jeyy' tevash - pes' bomeyd.*

7. To'ldiruvchi-to'ldiruvchi-aniloqchi-kesim: *Echa:n' dadangga b'p'add's kosatma.*

8. Aniloqchi-kesim: *B' - ch'ttax'na.*

9. Aniloqchi-ega-o'rin holi-kesim: *Ulen' xe:l's' beydan urq.*

10. Aniloqchi-ega-kesim-to'ldiruvchi-ravish holi: *G'p'm kenā: k'ymayman y'qas' y'rt'q.*

11. Payt holi-payt holi-ega-o'rin holi-qo'shma kesim: *Ettasga sh'chardā b'sm'ach'la sho:rdan q'ch'p' ot'sht.*

12. Ega-aniqlovchi-to'ldiruvchi-ravish holi-kesim: *Borъ ettъ gapъgа lаqqа choshuptъ.*

13. O'rin holi-sifatlovchi-aniqlovchi-qaratqich aniqlovchi-ega-kesim: *Eshuvinnan эqqан su:нъ qаdrъ yo:*

14. To'ldiruvchi-ravish holi -kesim: *Su:нъ kormъy etu: yechmъ.*

15. Ega-to'ldiruvchi-kesim-maqсад holi: *Mъzzamamut yolgа chъxt heymanzullashkanъ.*

16. Aniqlovchi-o'rin holi-ega-kesim: *Orunъ tagъgа эlmа chushmeydъ.*

17. Aniqlovchi-to'ldiruvchi-ega-to'ldiruvchi-kesim: *Bъrэppъ taratъmamsan nэmэzzъ oqъmа.*

18. Gap bo'laklari bilan grammatik bog'lanmagan so'zlar va konstruksiyalarga xos dialektal kirish so'zlar va iboralar ishlatiladi: Buxoro guruh shevalarida: *эvvələm, məgərəmki, cheqədən, məngə qarang həmə kelər oturdь ьvvьlym; ulьr kelelmьььlar cheqədyн.*

Turk-kaltatoy shevasida gap bo'laklari bilan grammatik jihatdan bog'lanmagan so'zlarga undalma va kirish so'zlardir: *Bələm, senga nəmə bollь?*

Shevalarda qo'shma va murakkab gaplarga nisbatan sodda gaplar ko'p uch-raydi. Yu.Jumanazarovning ta'kidlashicha, u 1962-1967-yillar ichida Xorazmdagi 112 odamdan 2800 gap yozib olgan bo'lib, shundan 2100 tasi sodda gap, ya'ni 75 foizi sodda gap: *Aytqanim - shu; Degenim - degan, Bala - bala.*

Dialekt va shevalarda qo'shma gap komponentlari o'zbek adabiy tilidan keskin farq qilmaydi. Ikki komponentdan iborat qo'shma gaplar uch va to'rt komponentlardan tashkil topgan qo'shma gaplarga nisbatan ko'p tarqalgan: *G'ava bulit bo'ldi, dag'in gunem savip getti. Damaqi o'rtag'a alip yeməka aylanishiylar (ovqatni tayyor qilib eya), ekkən xirman etər, ekməgən ərman etər.*

Qo'shma gaplarning uch sodda gap komponentidan iborat bo'lishi ham ancha keng tarqalgan: *Ayttim, hazir gələdi, bir zamin otiring.*

Qo'shma gaplar to'rt sodda gap komponentidan iborat bo'lishi ham mumkin: *Axsham bulut boldi, paxtani yag' navedik, yiđmadi, yaxshi voldi.*

Qo'shma gaplar beshta komponentdan iborat bo'lishi mumkin: *Uyə girip : anavi qana? -dedi, hazir gələdi, dedim.*

Gap ichida har xil formada ishlatilib, bir-biriga yaqin ma'noni anglatuvchi va gapda bir xil vazifani bajaruvchi parallel sintaktik konstruksiyalar sintaktik sinonimiyani tashkil qiladi: *qating og'riydi? Ne:ring ag'riydi?*

Kennəyim kelvətilə - gelimbiyim gəyətillə--yəngəm keləptilə.

Qayqələgьm yəjjən chыqđь // Gorgən əzərləgьm unут boldi... juda kop...

1. *Men birtudan pəxtə terdim.*

2. *Men dim kop pəxtə terdim.*

3. *Men yer qaraqan pəxtə terdim.*

4. *Men yer djəhən paxta terdim.*

5. *Men yer xiri pəxtə terđьm.*

6. *Men iqin-diqin paxta terdim* (Xorazm v.)

Intonatsiya orqali soʻzlovchining his-tuygʻusi, ichki kechinmalari, nutq predmetiga turlicha munosabati aniqlanadi. Ogʻzaki nutqimizda gapning grammatik-fikriy bir butunligini intonatsiya bildirib turadi. Soʻz, soʻz birikmasining gap yoki gap emasligini intonatsiya orqali bilamiz.

Dialektda intonatsiya predikatsiya vazifasini ham bajaradi. Buyruq gaplarda intonatsiya darak gaplardagiga qaraganda nutq tembri va sifatining kuchayishi bilan xarakterlanadi: qisqa va ixcham jumalarda ovoz kuchi alohida boʻladi: *bor, ket, oqi, tur* kabi.

Soʻroq gaplarda intonatsiya ovozning gap oxirigacha soʻraladigan soʻzgacha kuchayib, koʻtarilib borishi bilan xarakterlanadi: *Siz paxtani nega ez terdingiz? mektepten gelip paxtagʻa barasa- a?*

Misollardan koʻrinib turibdiki, dialektal gaplarning oʻziga xos ohanglari, yaʼni aytilish xususiyatlari bor. Dialektal gaplarda intonatsiya masalasini oydinlashtirish haqida berilgan misollar Xorazm shevasidan olingan dialektal gaplar boʻlib, ular misolida shevalardagi intonatsion holatlarni koʻrishga harakat qilindi. Sababi, ohang (intonatsiya) muammosi oʻzbek shevalari va dialektlari doirasida yaxshi oʻrganilmagan murakkab hodisadir.

Adabiy tilda boʻlgani kabi jonli tilda (sheva) ham har bir gapning oʻziga xos intonatsiyasi boʻladi. Dialekt va shevalarning sintaktik qurilishini har tomonlama tavsif qilish hozirgi adabiy til, yozma yodgorliklar tili va etakchi shahar shevalari tili bilan qiyosiy oʻrganishga asoslanadi. Dialektal sintaksis nisbatan olganda tor doiradagi kishilar, yaʼni tilshunos hamda dialektologlar uchungina xizmat qiladi.

Dialektal sintaksis dialogik jarayonlarga asoslangani uchun unda qisqalik, ixchamlikka erishish kabi xususiyatlar bor boʻladi. Tilimizdagi shevalar va dialekt (lahja)larning sintaktik xususiyatlarini bilish uchun qiyosiy hamda tarixiy-qiyosiy plandagi ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish juda zarurdir.

Savollar

1. Dialektal nutqning qanday xususiyatlari bor?
2. Oʻzbek shevalari sintaksisini kimlar oʻrgangan?
3. Shevalarga oid gap boʻlaklarini kim tadqiq etgan?
4. Namangan guruh shevalarida gap boʻlaklarini kim oʻrgangan?
5. Shevalarda sodda gapning qanday turlari uchraydi?
6. Shevalarda qoʻshma gaplarning qanday turlari mavjud?
7. Shevaga oid gaplar adabiy tilga oid gaplardan qanday farqlanadi?

Adabiyotlar

Turopova M. Oʻzbek shevalari sintaksisi. T., Fan, 1984.

Mirzayev M. Buxoro shevasining baʼzi sintaktik xususiyatlari // Oʻzbek tili grammatik qurilishining leksikologiyasi va dialektologiyasi masalalari. S., 1976. 7-15-betlar.

Egamov V. Oʻzbek tili soʻzlashuv nutqi sintaksisi masalalari. S., 1973. 130 bet.

Egamov V. O‘zbek shevalarining sintaktik qurilishi // O‘zbek tili so‘zlashuv nutqi sintaksisi masalalari.S.,1973.

O‘rinboyev B. O‘zbek tili so‘zlashuv nutq sintaksisi masalalari. T.,1974.

O‘rinboyev B., Jo‘rayev X. O‘zbek tili turk-kaltatoy shevasining grammatik xususiyatlari. T., Fan, 1985. 76 bet.

Abdullayev F.A. O‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi. T., Fan, 1978.

Jumanazarov Yu. O‘zbek tili janubiy Xorazm (o‘g‘uz) dialektining sintaktik tuzulishi. T., Fan, 1976.

11- MAVZU LINGVISTIK GEOGRAFIYA VA LINGVISTIK GEOGRAFIYA USULI

Reja

1.Lingvistik geografiya.

2.Lingvistik geografiya usuli va uning ahamiyati.

3. Lingvistik geografiyaga oid terminlar

Tayanch so‘z va tushunchalar

Lingvistik geografiya usuli. Lingvistik geografiya.

Lingvistik geografiyaga oid terminlar. O‘zbek dialektologik atlas.

Geografik lingvistika. Izomorfema. Izoleksema. Izofonema.

Fokus nuqta. Sruktur va zonal tuzilish. Fokus nuqtaning qurshovi.

O‘zbek tilini dialektal zonalashtirish kontseptsiyasi. Sheva vakillari nutqi.

Dialekt zonasi va azonal hududlar. Dialekt zonasidagi orol hodisalar.

Dialekt zonasidagi zona periferiyasi. So‘zlashuv nutqi. Adabiy nutq.

Bilamizki, biror tilda so‘zlashuvchilar bir joyda yashashmaydi, balki turli hudud (tuman, viloyat, voha, qishloq) va geografik kengliklarda yashashadi. Har bir hudud o‘ziga xos geografik bo‘linishga ega bo‘lgani kabi alohida-alohida tarz-da yashovchi, ammo bir tilda so‘zlashuvchi kishilar borligini e‘tiborga olish shart. Lingvistik geografiya til hodisalarining tarqalish o‘rinlarini, ularda tarixiy taraqqiyot jarayonida yuz bergan o‘zgarishlarni o‘rganish uchun xizmat qiladi. Masalan, turkiy tillar lingvistik geografiyasi haqida so‘z ketganda, til egalarining tarix taqo-zosi bilan muayyan o‘zgarishlarni o‘z boshlaridan kechirishlari, turli joylarga ko‘chib yurishlari va hozirgi vaqtda o‘troqlashib qolish sabablarini o‘rganish tushuniladi (Biz oldingi darslik va qo‘llanmalardagidek “Lingvistik geografiya” mavzusini avvalroq o‘tilishiga qarshimiz, chunki talaba uni o‘zlashtirishga tayyor bo‘lmaydi. Shuning uchun ayni shu mavzuni fanning eng oxirgi dars mavzusi sifatida berishni o‘rinli bilamiz).

Lingvistik geografiya lahja va shevalarni o‘rganishda ham ahamiyatlidir. Chunki ularning tarixiy taraqqiyot yo‘llarini belgilashda, fonetik, grammatik va leksik xususiyatlarini o‘rganishda xalq tarixi va til tarixi bilan ularning tarqalish joylari bilan o‘zviy bog‘liq holda olib tekshiriladi. Masalan, o‘zaro umumiy

xusu-siyatga ega bo'lgan Toshkent, Parkent, Piskent, Qarnob kabi shevalarning yoki janubiy Xorazm, shimoliy Buxoro, Forish-Bog'don, shimoliy o'zbek shevalari va-killari kabilarning turli joylarda o'troqlashib qolish sabablari, ulardagi umumiy til xususiyatlari, tarixi kabilarni hisobga olish va o'ziga xos tomonlarini asos qilib olib, ularning xaritalarini chizib berish hamda lingvistik atlasini yaratish muhim-dir. Bunday ishlarning amalga oshirilishi ko'rgazmali tavsifiy qurol vositasini o'taydi.

Alohida hududlarda yashovchilar bir tilning turli shevalarida gaplashadigan kishilardir. Ular tilning lingvistik imkoniyatlari bilan birga tilga bog'liq bo'l-magan ekstralingvistik imkoniyatlar ta'sirida bo'ladi. Demak, lingvistik geog-rafiya deganda aslida bir tilda gapirib, turli hududlarda yashovchi kishilarning shevalarini ilmiy asoslarga tayanib tadqiqotlar olib borish tushuniladi. U bilan tilning aniq bir hududdagi taraqqiyotini, ya'ni aniq bir dialekt (sheva, lahja)ning taraqqiyot yo'lini, uning milliy tilga bo'lgan munosabatini o'rgatadi, shuningdek, lingvistik geografiya dialekt(sheva, lahja)larning tabiatini, umumiy manzarasini, uning chegarasini aniqlash, shevalarni guruhlash yo'llari kabi muhim masalalarni aniqlashga yordam beradi. Ma'lum bir shevani ikkinchi sheva bilan farqlash jarayonida ham lingvistik geografiya usulining yordami benihoya kattadir. Ling-vistik geografiya til tarixi va xalq tarixi uchun qimmatli bo'lgan ma'lum otlarni topib, dalillar vositasida ochib ham beradi.

Bu bahsli muammo haqida XX asrning 60-yillarida D.I.Edelmanning tadqi-qotlari bu sohadagi birinchi ishlar sifatida e'lon qilingan hamda A.Shermatov (Shermatov A. Lingvistik geografiya nima? T., Fan, 1980), A.Jo'rayev (Djuraev A. B. Teoreticheskie osnovi arealnogo issledovaniya uzbekoyazichnogo massiva. ADD. M.,1991. 38 s.) singari olimlar tadqiqotlarni amalga oshirishgan. Albatta, shevalarga geografik muhit bilan bog'liq holda lingvistik va ekstralingvistik shart-sharoitlar ham ta'siri sezilib turadi.Sababi, har bir sheva alohida geografik hududda yashagani kabi bir umumiy tilning, shu jumladan, o'zbek tilining shu hudud odamlari nutqiga xos fonetik, leksik, grammatik o'zgachaliklarni ham ifodalaydi. Mana shunday o'zgachaliklarga ega bo'lishgani uchun ham ular o'zbek tilining shevalari sanaladi. Masalan, tog'lik hududlardagi o'zbek shevalari tekisliklardagi o'zbek shevalaridan qisman bo'lsa hamki farqlanib turgani kabi bu holni tumanlararo farqlanib turuvchi shevalar misolida ko'rish mumkin. Shuning uchun ham Shahrisabz shevasi bilan Yakkabog' shevasi, Kitob shevasi bilan Shahrisabz shevasi, G'allaorol shevasi bilan Forish shevasining, qarluq lahjasining qipchoq va o'g'uz lahjalaridan fonetik, grammatik va leksik farqlari aniq bilinib turadi.

Ammo ular lingvo-geografik usulda xaritalarga tushirilmagan. Ba'zi bir olimlar, jumladan, V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov, A.Aliyev, A. Shermatov, B.Jo'rayevlar tomonidan yaratilgan xaritalar borligi ilmiy manbalarda bir necha o'rinlarda aytilgan, ammo ular ommalashmagan, ya'ni bir butun monografik ki-tob holidagi o'zbek shevalarining lingvistik atlaslari

(aniqrog'i xaritalari) haligacha yaratilmaganligi bor haqiqat ekanligini e'tirof etish vaqti keldi. Biroq rus va evropa tilshunosligida lingvistik geografiya usuli bilan ishlangan tadqiqotlar XIX asrning 50-yillaridan boshlangan bo'lib, bugungi kunda ham amalga oshirilmoqda. Natijada, o'rganilgan shevalarning lingvo-geografik xaritalari tuzilganligi va nashr etilganligini e'lon qilingan monografik tadqiqotlarda ko'rish mumkin. Turkiy tillar, jumladan, o'zbek tili lingvistik geografiyasi ma'lum otlari Mahmud Koshg'ariy, Alisher Navoiy, G'ozilim Olim Yunusov, A. K. Borovkov, Ulug' Tursunov, V. V. Reshetov, Sobirjon Ibrohimov, Shonazar Shoabdurahmonov, Bolta Jo'rayev, Abdug'ani Aliyev, Hisom G'ulomov, Xudoyberdi Doniyorov, A'zam Shermatov, Nazar Rajabov, Aziz Jo'rayev, M. Mirzaev, Karim Nazarov, Yo. G'ulomov singari zukko olimlarning nomlari bilan bog'langan.

Shu bilan birga lingvistik geografiya davrga ko'ra ikki turga ajratiladi:

- 1) sinxron plandagi lingvistik geografiya;
- 2) diaxron plandagi lingvistik geografiya.

Ulardan biri hozirgi kundagi sheva, mahalliy dialekt, lahjalarning hududiy tarqalishini amaliy talqin, ilmiy tadqiq etib, shevashunoslikka oid bo'lgan *leksema, morfema, fonemalarni izomorfema, izoleksema, izofonema, fokus nuqta, lingvistik geografiya, o'zbek dialektologik atlas, struktur va zonal tuzilish, o'zbek tilini dialekt zonalashtirish kontsepsiyasi, dialekt zonasi va azonal hududlar, fokus nuqtaning qurshovi, dialekt zonasidagi orol hodisalar, dialekt zonasidagi zona periferiyasi* terminlari asosida o'rganib, sheva(lar)imizning lingvogeografik xaritasining shakllanishiga zamin yaratadi. Ikkinchisi esa ularning til tarixidagi tarqalishiga oid xarakterli holatlarni shevalarga oid tarixiy yozma manbalarning materiallari asosida tahlil etib, izomorfema, izoleksema, izofonema terminlari asosida fikr yuritadi. Ilmiy adabiyotlarning matnlarida areal usul va lingvistik geografiya usuli degan terminlar ham uchraydi. Bu usulda turli hududdagi shevalarni qiyosiy o'rganishga imkoniyat yaratiladi. Yuqorida aytib o'tilganlardan shunday xulosaga kelish mumkin:

1. Lingvistik geografiya termini sheva va areal terminlari bilan ma'lum ma'noda sinonimik xususiyatga ega bo'lgan terminlardan biri sanaladi. Areal termini rus tilidan o'zlashtirilgan termin bo'lib, lingvistik geografiya terminining ma'nosini ifodalaydi.

Sheva termini asosida esa tilning kichik bir qismi tilshunoslik nuqtai nazaridan o'rganilsa, lingvistik geografiyada mana shu sheva ham lingvistik, ham geografik jihatdan tavsiflanib, sheva elementlarini o'zida jamlovchi lingvogeografik xarita(lar), shevalarning tasnifini o'zida aks ettiruvchi lingvistik atlaslar tuzish masalasini ilgari suradi. Ushbu masala hozirgacha bir necha o'zbek olimlar tomonidan o'rganilgan bo'lsa-da, (achchiq haqiqat bo'lsa hamki, aytish kerak) mukammal holatga keltirilmagan holda o'zbek shevashunosligida o'lda-julda qolib ketmoqda. Bunga sabab shevashunoslar bilan birga geograflarning o'zaro jiddiy hamkorligi bugungi kungacha amalda

bo‘lmaganligidir. Ayni vaqtda shevashunoslik sohasida lingvist shevashunoslar bilan geograflarning doimiy hamkorlikka asoslanadigan faoliyatiga zarurat sezilmoqda.

Kelajakda lingvistlar hamda geograflarning hamkorligini tiklab, o‘zbek shevalarining lingvo-geografik xususiyatlarini o‘zida birlashtirgan lingvistik atlaslar yaratilishi davr talablaridan biri hisoblanadi. Albatta, o‘zbek tilshunoslari bilan geograflarning yuqorida aytib o‘tilgan sohadagi ilmiy, amaliy hamkorligini kuchaytirish kerak. Shu yo‘l bilangina shevalarimizning atlas(lar)i, ya’ni lingvo-geografik xaritalarini tuzish o‘rinli holatlardan biridir.

2. Lingvistik geografiya usuli esa turli o‘zbek shevalarini bir-biri bilan solishtirib, qiyoslab o‘rganish jarayonini anglatadi. Bunda izoglassa, izamorfema, izoleksema, izofonema degan terminlar faol ishlatiladi. Buning natijasida o‘zbek shevalarini XX asrdan keyingi mukammal tasniflash uchun zarur bo‘lgan ma-teriallar jamlanadi. Yuqoridagilardan anglashilib turibdiki, lingvistika bilan geog-rafiyaning o‘zaro munosabati doimiy jarayonligini o‘zbek shevalari materiallari asoslab turibdi. Shu bilan birgalikda lingvistik geografiya, lingvistik geografiya usuli, sheva va lahjalar bir-birini taqozo qiladigan terminlar sanaladi. Sheva materiallari lingvistik geografiya usulida o‘rganilsa, ularning ishonchliligi ancha ortadi. So‘zsiz, lingvistik geografiya, areal, lingvistik geografiya usuli va sheva ter-minlari zaminidagi ma’noni o‘zida bir butun tarzda ifodalaydigan ilmiy tadqiqotlar asosida o‘zbek shevalari yangicha tarzda mukammal o‘rganish ishlari boshlanib, o‘zbek shevalarining XXI asrdagi mukammal tasnifini ham yaratishga imkoniyat tug‘iladi. Buning uchun sheva materiallarini ko‘p yig‘ish lozim.

Hozirgi vaqtda o‘zbek dialektologiya fani sohasida lingvistik geografiya (lingvogeografiya)ga parallel ravishda yangi ilmiy yo‘nalish bo‘lgan geografik lingvistika ham yuzaga kelmoqda. Bu yangi sohaga tegishli fikrlar keyingi ishlarda beriladi.

Savollar

1. Lingvistik geografiya nimani o‘rganadi?
2. Lingvistik geografiya usulida nima qilinadi?
3. Lingvistik geografiya bilan kimlar shug‘ullangan?
4. Lingvistik geografiya usuli bilan shevalarni o‘rganishdan maqsad nima?
5. Lingvistik geografiyaga oid qanday terminlar faol qo‘llanadi?

Adabiyotlar

Shermatov A. Qashqadaryo oblastidagi o‘zbek xalq shevalari atlas. T., Fan, 1979.

Shermatov A. Lingvistik geografiya nima? T., Fan, 1980.

Shoabdurahmonov Sh. Sh. O‘zbek adabiy tili va o‘zbek xalq shevalari. T., 1962.

Shoabdurahmonov Sh. Sh. O‘zbek tilining dialektologik atlas. O‘TA, 3. T., 1969.

Avenesov R.I. Lingvisticheskaya geografiya i istoriya russkogo yazika // Voprosi yazikoznaniya. №6. M., 1952.

Edelman D.I. Osnovnie voprosi lingvisticheskoy geografii. M., Nauka, 1968. s.112.

Muxamedjanov K. Arealnoe issledovanie uzbekskix govorov yujnogo Kazaxstana. ADD. T., 1988. 44 s.

Djuraev A. B. Teoreticheskie osnovi arealnogo issledovaniya uzbekoyazichnogo massiva. ADD. M., 1991. 38 s.

Ishayev A. O‘zbek dialektal leksikografiyasi. T., Fan, 1990. 140 b.

Murodova N. O‘zbek adabiy tili va shevalar leksikasining qiyosiy tadqiqi. T., Fan, 2005.

Rajabov N. O‘zbek shevashunosligi. T., O‘qituvchi, 1996.

Saparov M. Xorazm vohasidagi turkiy tillarning o‘zaro munosati. T., Fan, 1988. 120 bet.

Shoabdurahmonov Sh. Sh. O‘zbek tilining dialektologik atlasini // O‘TA, 3. T., 1969.

G‘ulomov Yo. G‘. O‘zbek xalq shevalarini lingvogeografik tekshirish // O‘zbek tilshunosligining aktual masalalari. T., 1987. 20-25-betlar.

II. “O‘zbek dialektologiyasi” fanidan dars o‘tganda samarali qo‘llanadigan o‘qitishning pedagogik texnologiyalari haqida

Bugungi kunda boshqa fanlarda bo‘lgani kabi ushbu fanga tegishli bo‘lgan mavzularni ma’ruza, amaliy mashg‘ulot va seminar shakllarida o‘tishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish masalasi dolzarb masalalardan biri sifatida ilgari surilmoqda. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar ikkinchi bir nom bilan o‘qitishning interfaol usullari deb ataladi. Shu bilan birga ular ilg‘or pedagogik texnologiya, ya’ni mahorat mezoni sanaladi¹. Shuning uchun hozirgi vaqtdagi fan-texnika talablaridan kelib chiqqan holda “O‘zbek dialektologiyasi” fanining darslari jarayonida qo‘llanadigan o‘qitishning ba’zi bir pedagogik texnologiyalari (interfaol usullari) to‘g‘risida maxsus to‘xtalish o‘rinli hisoblanadi. Chunki ularni e’tiborga olmasdan turib, bugungi talabalar auditoriyasiga biror fandan darslar berish uchun kirish, bizningcha, mumkin emas. O‘qitishning interfaol usullari tushuntirish, ko‘rsatmali va texnika vositalaridan foydalanish kabi an’anaviy usullardan uning samaradorligi yuqori bo‘lib, ular talabalarni shaxs sifatida shakllanishi, xususiy qobiliyatini oshirish, ijodiy mustaqilligini ta’minlashda muhim omil hisoblanadi. O‘qitish talaba faoliyatini gavdalantiradigan sharoitda olib boriladi va muammoli vaziyatlarni hal qilishga qaratiladi. Ta’lim bilim, ko‘nikma va malakalarni guruh bo‘lib, jamoa faoliyatida birgalikda o‘zlashtirish

¹ Ernazarova M.S., Abdullayeva M. Ilg‘or pedagogik texnologiya – mahorat mezoni. Navoiy, 2004. 56 bet.

imkoniyatlari yuzaga chiqadi. Bu jarayonlarda talabalarning fikrlash faoliyatida jonlanish yuz berib, faollik oshadi. O'quv mashg'uloti munozarali holatlar, vaziyatlarga doir topshiriqlar va o'qitishning boshqa shakl va usullarida olib boriladi.

Ayni vaqtda zamonaviy darslarga qo'yiladigan talablarni shartli ravishda to'rtta guruhga ajratish o'rinli: 1) tarbiyaviy talablar; 2) psixologik talablar; 3) gigiyenik talablar; 4) didaktik talablar. Demak, zamonaviy darslar, eng avvalo, o'quvchi shaxsining ta'lim olish ehtiyojlarini mustaqil tarzda qondirishga o'rgatuvchi usullar majmuidir. Bularni e'tiborga olib, mazkur fandan dars (ma'ruza, amaliy mashg'ulot, seminar)larni o'tganda quyidagi zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish mumkin:

1. Muammoli o'qitish (darsda o'qituvchi mavzuga oid muammolarni birin-ketinlikka asoslanib qo'yadi, guruhdagi talabalar esa ularni misollar vositasida hal qilishga harakat qilishadi. Bunda oxirgi xulosani o'qituvchi aytadi).

2. Muloqot texnologiyasi (darslarda o'qituvchi(lar) hamda talabalar o'rtasi-dagi muloqot amalga oshiriladi. Ushbu jarayonda ham boshqarish, etakchilik asosan o'qituvchi(lar)da bo'ladi).

3. Tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi texnologiya (Bunda ma'lum bir fanga oid bo'lgan bir qancha mavzular fikrlashish, munosabatlar bildirish uchun talabalar guruhlari o'rtasiga tashlanadi va shu mavzularga nisbatan talabalar guruhlari o'rtasida tanqidiy fikrlar aytiladi. Aytilayotgan fikrlarning to'g'ri yoki noo'rinligini o'qituvchi kuzatib boradi va munosabat bildirib boriladi).

4. O'qitishning tabaqalashtirilgan va individuallashtirilgan texnologiyasi (Bu holda esa talabalarning mavzu doirasida aytilayotgan o'zlashtirgan va individual fikrlari e'tiborga olinadi).

5. Bumerang texnologiyasi (o'qituvchi talabalarni darsda va darsdan tashqarida ham fanning biror sohasiga tegishli bo'lgan turli adabiyotlar, shevalarga xos matnlar bilan ishlashga, o'rganilgan materiallarni yodda saqlab qolish, mazmunini yoki butun matnni so'zlab berishga, fikrni erkin holda bayon eta olishga hamda bir soatlik dars o'tish davomida auditoriyadagi barcha talabalarni mavzu doirasida o'rinli va qoniarli tarzda baholay olishga intiladi).

6. Tarmoqlar texnologiyasi (o'quvchi-talabani mantiqiy fikrlash, umumiy fikr doirasini kengaytirish, mustaqil ravishda adabiyotlardan foydalanishga o'rgatish va shular asosida talabalarning ijodiy fikrlashni amalga oshirish).

7. Kartochka usuli. Bunda o'qituvchi dars vaqtida guruhdagi talabalarga alohida-alohida kartochkalarni berib, javob berishlarini so'raydi.

Bugungi kunda talabalarning mazkur fandan bilim saviyasini tez va ishonarli tarzda baholash uchun ham, so'zsiz, zamonaviy pedagogik texnologiyalar o'qituvchilarimizning bu sohadan darslarini muvaffaqiyatli o'tishlariga yordam beradi.

Xullas, yuqorida aytilganlar o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ma'lum jihatlari bilan "O'zbek dialektologiyasi" fanidan talabalarimiz qiziqib

tinglaydigan va o'rganadigan faol dars o'tish jarayonlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

“O‘zbek dialektologiyasi” fanidan dars(lar)ni o‘tganda qo‘llanadigan o‘qitishning pedagogik texnologiyalaridan namunalari

“Kollektivga xos to‘g‘ridan-to‘g‘ri miyaga hujum” texnologiyasini “O‘zbek dialektologiyasi” fanidan dars(lar)ni o‘tishda ishlatish¹

O‘zbek adabiy tilining o‘zagi, asosi shevalarimiz ekanligi shevashunoslik sohasida ham ilmiy tadqiqotlarning shakllanishiga turtki bo‘lib kelmoqda. Bu esa shevashunoslik sohasida ham ilg‘or pedagogik texnologiyalarni joriy etish shartligi ifodalab turibdi. Insoniyat tarixida har bir davrning o‘z talablari va me‘yorlari bo‘lgani kabi bugungi XXI asrning birinchi choragining ta‘lim-tarbiyadagi muam-molaridan biri ilg‘or hamda zamonaviy pedtexnologiyalarni amalda qo‘llash bilan bog‘liqdir. Ayni vaqtda mamlakatimizdagi o‘rta, o‘rta maxsus va oliy ta‘lim tizimida otiladigan barcha fanlarda yangi pedtexnologiyalarni amalda qo‘llash shartligi tabiiy bo‘lgani kabi “O‘zbek dialektologiyasi” fanidan (oliy ta‘lim tizi-mining “O‘zbek filologiyasi” yo‘nalishi tizimida) ma‘ruza, seminar hamda amaliy mashg‘ulot darslarini o‘tishda ham yangi, zamonaviy pedtexnologiyalardan foydalanish zarurati tez-tez sezilmoqda.

Ushbu fan boshqa fanlardan umumiy jihatlardan o‘xshashlikka ega bo‘lga-nidek, xususiy jihatlardan esa jiddiy farqlanishi ham ma‘lumdir. Mana shu xususiy jihatlarni ochishda mavjud pedagogik texnologiyalarning hammasini ham, albatta, bu fan doirasida qo‘llashning imkoniyati yo‘qligini e‘tirof etish lozim. Shularni e‘tiborga olish bilan birgalikda “O‘zbek dialektologiyasi” fanidan tuzilayotgan o‘quv-uslubiy va o‘quv qo‘llanma, shuningdek, darsliklarga ham zamonaviy pedtexnologiyalardan shu fandan dars o‘tish jarayonidagi bugungi kun uchun eng ma‘qullarini (dars ishlanmalari sifatida ham) misollar vositasida tahlil va talqin etish bilan singdirish zarurati aniq-oydin sezilib turibdi. Bu ham kelajakda fanimiz sohasidagi ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirishga turtki bo‘lishi mumkin. Bizning nazarimizda, ilmiy, ilmiy ommabop adabiyotlarda turli fanlarning misollari asosida tahlil va talqin etilgan pedagogik texnologiyalardan quyidagilarni “O‘zbek dialektologiyasi” fanidan dars o‘tishda faol qo‘llash mumkin bo‘ladi (shuningdek, ilmiy adabiyotlarda talqin etilayotgan barcha pedtexnologiyalarni istalgan alohida bir fan doirasida qo‘llashning imkoniyati umuman yo‘qligi va bunday hol-larni talab qilish ham bugungi pedagogik nuqtayi nazaridan

¹Enazarov T. , Tilovova Z., Jumanazarov J.”Kollektivga xos to‘g‘ridan-to‘g‘ri miyaga hujum” texnologiyasini “O‘zbek dialektologiyasi” fanidan dars o‘tishda ishlatish // Ta'limda pedagogik va innovatsion-axborot texnologiyalaridan foydalanish. T.,2011. 336-338-betlar.

qaralganda kamchilik, aniqrog‘i, xatoligini e‘tirof etish o‘rinli, lekin har bir pedagogik texnologiyaning o‘ziga xos o‘rni borligi bor haqiqatdir): 1) FSMU texnologiyasi; 2) keng ommaga xos miyaga hujum; 3) “Skarabey” texnologiyasi; kollektivga xos to‘g‘ridan tog‘ri miyaga hujum.

Tez-tez ta'kidlanayotgan ayni shu pedtexnologiyalardan biri yoki bir nechasi bilan mazkur fandan amaliy mashg‘ulot dars(lar)ini o‘tganda rejalashtirilgan darsni muvaffaqiyatli ravishda boshlab, yakunlash mumkin bo‘ladi. Shuning uchun ularning talqinini shu fanga oid mavzularning mazmuni va izohi bilan qisqacha tahlil etishni o‘rinli bilib, ushbu ishda ulardan biriga to‘xtaldik.

“Kollektivga xos to‘g‘ridan-tog‘ri miyaga hujum” pedtexnologiyasini ayni shu fanning amaliy mashg‘ulotlarida qo‘llanishi maqsadga muvofiq keladi. Sababi, amaliy mashg‘ulotlarda talabalarning guruhleri 15-20 kishilik guruhlardan tashkil topishi uning amalga oshirishga imkoniyat beradi. Amaliy mashg‘ulotlar vaqtida “Transkripsiya”, “Shevalar leksikasi”, “Shevalarda so‘z yasalishi” “She-valarda turlanish”, Shevalarda tuslanish” mavzularini bu pedtexnologiya bilan bemalol o‘tish mumkin. Amaliy mashg‘ulot faqat yozishgina emas balki talaba bajargan amaliy mashg‘ulot matnini auditoriyada o‘qib, fikrlashishi ham kirishini e‘tiborga olsak, mazkur pedtexnologiyaning qo‘llanish o‘rinlarining ko‘pligini sezishimiz mumkin bo‘ladi. Agar dars davomida mavzu doirasida bir necha talaba o‘zi yozgan amaliy ishlarining matnlarini o‘qishsa, guruhning qolgan talabari uni tinglashadi, o‘z shevalarida uchramaydigan fonema va leksemalarni eshitib, ma‘nolarini bilib olishi tabiiy hol. Bunda savollar berib, aytilayotgan, tayyorlangan mavzu doirasi aniqlashtirib boriladi. Ikkinchi talaba ham o‘z amaliy ishi matnini o‘qiganda talabalarning e‘tibori jiddiy tortilayotganligiga shubha qilib bo‘lmaydi. Amaliy mashg‘ulotlarda “Transkripsiya” mazusida ish olib borilganda talaba o‘z shevasining materiallarini bayon etganda Transkripsiyada yozgan matnidagi turli tumanlik uni ham, kursdoshlarini ham diqqatini tortishi tabiiy holdir. Bu esa ilmiy bahsni, natijada, ma‘lum bir shevaning materiallarini Transkripsiya qilishning murakkabligini, ammo amalga bajarish mumkinligini ko‘rsatadi. Juda ko‘p talabalar o‘z shevalariga oid materiallarni sheva vakillari nutqida ham qanday aytilganligini muhrlaydigan Transkripsiyada yozishdan boshda cho‘chishadi xato qilib qo‘ysam, degan o‘yda bo‘lishadi. Shuning uchun avval ularni transkripsiyada yozish va o‘qishlarini nazorat qilish shart bo‘ladi. Amaliy hamda seminar mashg‘ulotlarida ularning yozgan transkripsion matnlariga e‘tibor berilganda, ya‘ni talaba va tinglovchilar tomonidan yozilgan matnlar o‘z mualliflari tomonidan o‘qilib, boshqalarning fikrlari, savollari va e‘tirozlari eshitishganda talabalar o‘zidagi yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarni ajratib olishib, keyingi ishlarda takrorlamaydigan holga kelishadi.

Darslarni bu texnologiya bilan o‘tganda, bizning nazarimizda, dialektologiya fanining quyidagi mavzular ustida ish olib borish maqsadga muvofiqdir: “Transkripsiya”(bunda sheva materiallarini qayd etish qulay

bo'lgan yozuv tizimida ishlashni o'rganish va shevaga oid dialektizmlarni Transkripsiyada berish amalga oshiriladi), "Shevalar leksikasi"(ayni shu mavzuda talabalarga shevalar leksikasi va dialektizmlarning xususiyatlari va turlari to'g'risida ma'lumot berilib, shunday ma'lumotlar talaba biladigan sheva asosida yana jamlanadi), "Shevalarda so'z yasalishi" (mazkur o'rinda adabiy tildan sheva so'zlarining yasalishi asosan o'xshash bo'lsa-da, ma'lum bir farqli jihatlari borligi ham bayon qilingan holda talabalardan xuddi shunday ma'lumotlar ularning shevalari materiallari asosida jamlanishi talab etiladi), "Shevalarda turlanish" (har bir shevadagi turlanishning qisman adabiy tildan ajralib turishi alohida ajratib o'rganilayotgan shevaning misollari tahlili hamda talqini vositasida bayon etish so'raladi), "Shevalarda tuslanish" (ushbu mavzuga tegishli materiallar ham har bir shevada o'zgacha ko'rinishlarda ekanligi morfofonologik jarayonlar bilan bog'liqligi masalasi bayonini misollar asosida talqin etish mumkin bo'ladi). Sababi, mazkur mavzular har bir shevada oldingi shevani takrorlamaydigan darajadagi katta-kichik farqlarga egaligi bilan ilmiy jamoatchilikda e'tirof etilgan.

So'zsiz, bunda o'qituvchi(ustoz)ning roli, munosabati hal qiluvchi ahamiyatga egadir. Shunday qilganda, endi bemalol "Kollektivga xos to'g'ridan-to'g'ri miyaga hujum" amalga oshirilayotganini e'tirof etish o'rinli bo'lib qoladi. Bunda bir mavzu doirasida iloji boricha ko'p fikrlarni yozma hamda og'zaki shakllarda nisbatan mukammalroq jamlashni ta'minlash imkoniyati yuzaga chiqadi. Chunki unda ishtirok etayotgan hamma qatnashchilar birgalikda bitta muammo, ya'ni mavzuni o'z shevalariga oid misollari majmui bilan yechishadi. Mazkur pedtexnologiya vaqtida eng ko'p, ya'ni optimal qatnashchilar soni: 15 talabadan ortmasligi kerak. Ushbu pedtexnologiyaning davomiyligi: 1 (bir) soat-gacha bo'lishi tabiiy holdir. Bu muddatdan oshsa, talabalarining qiziqishi pasayadi, shuning uchun o'qituvchi vaqtni hisoblab yurish shart. Bir paralik darsning qolgan qismida o'qituvchi talabalarining yutuq va kamchiliklarini ko'rsatib, darsning mavzusini yakunlashga kirishadi. Bu usuldan samarali foydalanish ko'pincha ta'lim beruvchining shu fandan yillar davomida to'plagan tajribasi va pedagogik mahoratiga ham bog'liqligini e'tiborga olish lozim bo'ladi.

"Keng ommaga xos miyaga hujum" texnologiyasini "O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars(lar)ni o'tishda foydalanish¹

Har bir davrning o'z talablari va me'yorlari bo'lgani kabi bugungi XXI asrning birinchi choragining, aniqrog'i, mustaqillik yillarida mukammallashgan

¹Enazarov T. , Jumanazarova G."Keng ommaga xos miyaga hujum" texnologiyasini "O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars o'tishda foydalanish // Ta'limda pedagogik va innovatsion-axborot texnologiyalaridan foydalanish.T.,2011.239-241-betlar.

ta'lim-tarbiyadagi asosiy va hal etilishi zarur bo'lgan muammolaridan biri zamonaviy pedtexnologiyalarni joriy etishda qiyinchiliklar bo'lsa-da, amalda qo'l-lashr bilan bog'liqdir. "Shu ma'noda, qaysi sohani olmaylik, bu qishloq xo'jaligi bo'ladimi, ishlab chiqarish va ijtimoiy sohalar bo'ladimi, o'tgan yil davomida qanchadan-qancha mashaqatli sinov va muammolarni yengib o'tishga to'g'ri kelganini ta'kidlash lozim". Hozirgi vaqtda o'rta, o'rta maxsus va oliy ta'lim tizimidagi barcha fanlarda yangi pedtexnologiyalarni amalda qo'llashr shartligi tabiiy bo'lgani kabi mazkur fandan (oliy ta'lim tizimining "O'zbek filologiyasi" yo'na-lishi tizimida) ma'ruza, seminar hamda amaliy mashg'ulot darslarini o'tishda ham yangi, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish zarurati sezilmoqda.

Ushbu fan boshqa fanlardan umumiy jihatlardan o'xshashlikka ega bo'lganidek, xususiy jihatlardan esa jiddiy farqlanishi hammaga ravshandir. Mana shu xususiy jihatlarni ochishda yangi pedagogik texnologiyalarning hammasini ham, albatta, bu fan doirasida qo'llab bo'lmaydi. Shular bilan birgalikda "O'zbek dialektologiyasi" fanidan tuzilayotgan o'quv-uslubiy va o'quv qo'llanma, shuningdek, darsliklarga ham yangi zamonaviy pedtexnologiyalardan shu fandan dars o'tish jarayonidagi eng ma'qullarini (dars ishlanmalari sifatida ham) misollar vositasida tahlil va talqin etish bilan singdirish zarurati sezilmoqda. Ayni shu hol ham kelajakda o'qitilayotgan fanimiz sohasidagi o'rganilayotgan zamon va hayot bilan uzviy bog'liqligini ta'minlagan holda ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirishga turtki bo'lishi mumkin. Shuning uchun, bizning nazarimizda, ilmiy adabiyotlarda turli fanlar misollari asosida tahlil va talqin etilgan pedtexnologiyalardan quyidagilarni "O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars o'tishda faol qo'llash mumkin bo'ladi (shuningdek, ilmiy adabiyotlarda talqin etilayotgan barcha pedtexnologiyalarni istalgan alohida bir fan doirasida qo'llashrning imkoniyati yo'qligi va bunday holni talab qilish ham pedagogik nuqtai nazaridan xatoligini e'tirof etish lozim bo'ladi):

a) FSMU texnologiyasi; b) "Skarabey" texnologiyasi ; v) keng ommaga xos miyaga hujum; g) kollektivga xos to'g'ridan-to'g'ri miyaga hujum.

Ayni shu pedtexnologiyalar bilan mazkur fandan dars o'tganda muvaffaqiyatli ravishda darsni boshlab yakunlash mumkin bo'ladi. Shuning uchun ularning talqinini shu fanga oid mavzularning mazmuni va izohi bilan qisqacha tahlil etishni o'rinli bildik. Ilmiy adabiyotlarda "Keng ommaga xos miyaga hujum" nomli pedagogik texnologiya to'g'risida fikr yuritiladi. Bu pedtexnologiyadan "O'zbek dialektologiyasi" fanidan ma'ruza darslarining oxirlarida va amaliy mashg'ulot darslarida foydalanish mumkin bo'ladi. "Shevalar fonetikasi", "Shevalar leksikasi". "Shevalarda so'z yasalishi" mavzularini ma'ruza sifatida o'tgandan so'nggi, keyingi dars(lar)da bu texnologiyadan samarali tarzda foydalanish mumkin. "Keng ommaga xos miyaga hujum"da auditoriyada o'tirgan sheva vakillaridan o'z shevasiga oid unli va undoshlar (masalan, *o, u, , a, ng, t, m, ng* tovush-larining ishlatilishi va

qo‘llanish o‘rinlari), shevalarga oid dialektizmlar(misol uchun *gididi, zilmanda, g‘ilvindi* kabi so‘zlari)ni, shevalarga oid bo‘lgan so‘z yasalihi jarayoniga misollar sifatida keltirishda foydalanish o‘rinli. Albatta, auditoriyadagilarning (60 kishigacha bo‘lishi mumkin) fikrlarini yuqorida aytilgan mavzular doirasida shakllantirish va bir-biridan farqli misollarni keltirishga imkon beradi. Chunki “O‘zbek filologiyasi” yo‘nalishining 2-kurs talabalari guruhlariga bo‘lingandan so‘ng ham bir auditoriyada kamida besh-olti sheva vakillari ekan-ligini e‘tiborga olinsa, ushbu pedtexnologiya talabalarni ancha o‘ylab, fikrlashga imkoniyat beradi.

Mana shuning natijasida sheva(lar)ga xos yangi-yangi fonetik jarayonlarni, dialektizmlarni, faqat shevalardagina ro‘y beradigan so‘z yasalihi jarayonining misollarini to‘plab olishimiz mumkin bo‘ladi. Bu texnologiya bilan dars o‘tilganda shevalarning fonetik va morfologik belgilari bilan birgalikda shevalar leksikasi materiallari ham talaba(lar) ning imkoniyatlari doirasida e‘tiborga olinadi, zarur materiallar jamlanadi. Shuni ham ta’kidlash lozimki, o‘zbek tili nihoyatda ko‘p shevali ko‘p lahja(3ta)li tillardan sanaladi. Undagi ayrim sheva vakillari shevachilikka shu qadar moyilki, necha yillardan beri yagona o‘zbek tilining o‘qitilishiga qaramay, o‘z shevasi so‘zligini ishlatishni qo‘llashni afzal sanashlari saqlanib qolmoqda. Darhaqiqat, pedtexnologiyalarni o‘rinli holda amalda qo‘llashr, ya‘ni ularni fanning biror bir mavzusini o‘tishda joriy etish jarayonida fan o‘qituvchilaridan yillar mobaynida shakllangan pedagogik mahoratni talab qiladi. Shuning uchun ham “O‘zbek dialektologiyasi” fanidan dars o‘tishda talqin etilayotgan mavjud pedtexnologiyalarni tanlab, saralab olib, qo‘llashr maqsadga muvofiqdir.

“O‘zbek dialektologiyasi” fanidan dars(lar)ni o‘tishda “FSMU” texnologiyasini qo‘llash¹

Boshqa fanlarda bo‘lgani singari “O‘zbek dialektologiyasi” fanidan ham dars o‘tish juda mas’uliyatli ishlardan biri ekanligini hamma biladi. Har bir davrning o‘z talablari va me’yorlari bo‘lgani kabi bugungi XXI asrning birinchi choragining ta’lim-tarbiyadagi muammolaridan biri zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amalda muvaffaqiyatli ravishda qo‘llashr bilan bog‘liqdir. Ayni vaqtda o‘rta, o‘rta maxsus va oliy ta’lim tizimidagi barcha fanlarda yangi pedagogik texnologiyalarni amalda qo‘llash shartligi tabiiy bo‘lgani kabi “O‘zbek dialektologiyasi” fanidan (oliy ta’lim tizimining “O‘zbek filologiyasi” yo‘nalishi tizimida) ma’ruza, seminar hamda amaliy mashg‘ulot darslarini o‘tishda ham yangi, zamonaviy pedtexnologiyalardan foydalanish zarurati sezilmoqda. Ushbu fan boshqa fanlardan umumiy jihatlardan o‘xshashlikka ega bo‘lganidek, xususiy jihatlardan esa jiddiy farqlanishini

¹ Enazarov T. , G‘oyibnazarova R. “O‘zbek dialektologiyasi” fanidan dars o‘tishda FSMU texnologiyasini qo‘llash // Ta’limda pedagogik va innovatsion-axborot texnologiyalaridan foydalanish.T.,2011. 221-222-betlar.

shevalarga tegishli turli misollar vositasida ko'rsatiladi. Mana shu xususiy jihatlarni ochishda yangi pedagogik texnologiyalarning hammasini ham, albatta, bu fan doirasida qo'llab bo'lmaydi. Shular bilan birgalikda "O'zbek dialektologiyasi" fanidan tuzilayotgan o'quv-uslubiy va o'quv qo'llanma, shuningdek, darsliklarga ham zamonaviy pedtexnologiyalardan shu fandan dars o'tish jarayonidagi eng ma'qullarini (dars ishlanmalari sifatida ham) misollar vositasida tahlil va talqin etish bilan singdirish zarurati sezilmoqda. Bu ham kelajakda fanimiz sohasidagi ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirishga turtki bo'lishi mumkin. Bizning nazarimizda, ilmiy adabiyotlarda turli fanlar misollari asosida tahlil va talqin etilgan pedagogik texnologiyalardan quyidagilarni "O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars o'tishda faol qo'llash mumkin bo'ladi (shuningdek, ilmiy adabiyotlarda talqin etilayotgan barcha pedtexnologiyalarni istalgan alohida bir fan doirasida qo'llashning imkoniyati yo'qligi va bunday holni talab qilish ham pedagogik nuqtai nazaridan xatoligini e'tirof etish maqsadga muvofiq sanaladi): 1) keng ommaga xos miyaga hujum; 2) kollektivga xos to'g'ridan-to'g'ri miyaga hujum; 3) FSMU texnologiyasi; 4) "Skarabey" texnologiyasi. Albatta, bularning miqdorini oshirish mumkin.

Ayni shu pedtexnologiyalar bilan mazkur fandan dars o'tganda muvaffaqiyatli ravishda darsni boshlab yakunlash mumkin bo'ladi. Shuning uchun ulardan birining talqinini shu fanga oid mavzularning mazmuni va izohi bilan qisqacha talqin etish o'rinli holdir. Bugungi kunda ta'lim-tarbiya jarayonida ommalashib ketgan pedtexnologiyalardan biri FSMU texnologiyasi sanaladi. Ushbu pedtexnologiya ham "O'zbek dialektologiyasi" fanidan ma'ruza darslarining yakuniy qismida va seminar hamda amaliy mashg'ulot darslari o'tilgan vaqtlarda bemalol qo'llanishi mumkin. Albatta, amal qilayotgan har bir pedtexnologiya kabi buning ham o'tilayotgan fanimizning maqsad va vazifalari, shuningdek, mutaxassislik xususiyatlariga mos keladigan tomonlari bor.

Mazkur pedtexnologiya munozarali masalalarni hal etishda, bahs-munozaralar o'tkazishda yoki o'quv-seminar yakunida (tinglovchilarning o'quv seminari haqidagi fikrlarini bilish maqsadida) yoki o'quv rejasi asosida biron bo'lim o'rganib bo'lingach, qo'llanilishi mumkin, chunki bu texnologiya tinglovchilarni o'z fikrini himoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikrini boshqalarga o'tkazishga, ochiq-oydin holda bahslashishga, shu bilan bir qatorda o'quvchi talabalarning o'quv jarayonida egallagan bilim hamda ko'nikmalarini ilmiy asosda turli misollar vositasida tahlil etishga, nazariy va amaliy bilimlar majmuini talabalar qay darajada egallaganliklarini baholashga hamda tinglovchilarni bahslashish madaniyatini o'rgatishga yo'naltirilgandir. Masalan, sheva so'zligini maxsus yozib olingan sheva matnlaridan qidirishda, o'z shevasining fonetik, leksik, grammatik xususiyatlarini bayon etishda bu texnologiyaning o'ri kattadir. Tavsiya qilinayotgan FSMU texnologiyasi amal qilayotgan vaqtda, ya'ni dars o'tish vaqtida quyidagi jarayonning bir butun tarzda tahlil hamda talqinini kuzatishimiz mumkin:

(F) - fikringizni bayon eting,

- (S) - fikringizning bayoniga biron sabab ko'rsating,
- (M) - ko'rsatgan sababingizni isbotlab, misol (dalil) keltiring,
- (U) - fikringizni umumlashtiring.

Bularni amalga oshirish bilan shevashunoslikdagi biror bir mavzu doirasida (masalan, shevada dialektizmlar, etnografizmlar, onomastik birliklarning dialektal ko'rinishlari va ularning turlarini yig'ish hamda jamlash bilan bog'liq mavzular) talabning bilimiga mos materiallarni yig'ib olish imkoniyati bo'ladi. Masalan, talabalarga bitta oraliq nazorat topshirig'i sifatida o'zlarining shevalariga oid fonetik, leksik yoxud grammatikaga oid materiallarni yig'ish topshirig'i (vazifasi) sheva xususiyatlarini ochib beruvchi maxsus mavzular tarzida aytilsa, xuddi shu pedtexnologiyadan foydalanilgan holda uni bajarish va bajarilgan topshiriqni vaqtida, tez va aniq holda tahlil etish mumkin bo'ladi. Albatta, pedagogik texnologiyalarni o'rinli holda amalda qo'llash, ya'ni ularni fanning biror bir mavzusini o'tishda joriy etish jarayonida fan o'qituvchilaridan yillar mobaynida shakllangan pedagogik mahoratni talab qiladi. Shuning uchun ham "O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars o'tishda mavjud pedagogik texnologiyalarni tanlab, saralab olib, qo'llash maqsadga muvofiqdir.

"O'zbek dialektologiyasi" fanini o'qitishda axbrot texnologiya vositalarining o'rni

"O'zbek dialektologiyasi" fani oliy ta'lim tizimidagi ba'zi o'quv yurtlarning "O'zbek filologiyasi" yo'nalishi 2-kurs talabalariga o'tish mo'ljallangan. Albatta, bu fandan ham boshqa fanlar kabi ma'ruza, amaliy ish va seminar soatlari chegaralangan. Mana shunday vaziyatda axbrot texnologiya vositalaridan kompyuter, monitoring, proektor va uning doskasi, video va video kuzatuv moslamasi, magnitafon, lingafon, video plier, flepchatli doska (marker bilan yozilib, o'chiradigan moslamasi, quyi qismida yozuvni bir necha rangda ko'rsatib

beradigan yozuv qurilmasi, klaydeskop, kompyuterlar tizimini boshqaruvchi set tarmoqi, lazer qurilmasi kabilarni qo'llash mazkur fandan o'tiladigan darslarning samaradorligini, tushunarli bo'lishini ta'minlashga yordam beradi. Bu fikrimizni asoslash uchun shu fandan quyidagi mavzularni axbrot texnologiya vositalari o'tishiga e'tibor qaratsak:

"O'zbek dialektologiyasi" kursining umumiy masalalari. Milliy til va maqalliy dialektlar. Transkripsiya. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari - mazkur mavzu ushbu fanda o'tilishi kerak bo'lgan birinchi ma'ruza mavzusi sanaladi. Uni ma'ruza sifatida o'tish uchun elektron ekranda tayyorlangan ma'ruza matni, shu mavzularga tegishli holatlarning slayd shaklidagi ko'rinishlari, shevalarga oid bo'lgan va ayni shu mavzuga dahldor elektron luqat(lar)ni tayyor holga keltirish kerak bo'ladi. Transkripsiya va unga xos belgilar tizimini axborot

texnologiya vositalarida talabalarga ko'rsatish sheva materiallarini talabalar transkripsiyada qiynalmasdan yozilishiga sharoit yaratadi, desak o'rinli qol bo'ladi. Demak, uni o'tish uchun jiddiy e'tibor bilan ishlash lozim bo'ladi.

Kompyuter va uning tayyorlangan bir necha sahifali slaydini kuchaytiradigan, katta qiladigan vositalari bilan talabalar oldiga mavzuni o'zida jamlagan bir necha sahifadan iborat bo'lgan (4ta kichik mavzuli) slayd tayyorlash va uning elektron variantini namoyish etish talabalarining bu sohaga bo'lgan qiziqishlarini kuchaytiradi. Shuningdek, kompyuter tizimida talabalar bilan shu fandan shug'ullanganda ham tayyorlangan mavzular asosida yaratilgan slaydlarning elektron varianti lozim bo'ladi.

O'zbek shevalarining tasnifi mavzusini ham slayd ko'rinishida bayon etish mavzuning tushunarligini yanada oydinlashtiradi. Agar olimlar tomonidan amalga oshirilgan shevalar tasnifi kompyuterning monitoringga joylashtirib, so'ngra flepchatkali doskada namoyon etuvchi maxsus qurilmada ko'rsatilsa, mazkur mavzuni tushuntirish va hatto anglab olish ancha osonlashadi.

“O'zbek shevalari fonetikasi. O'zbek shevalarining fonetik xususiyatlari” - mavzularini bayon etishda sheva vakillarining magnitafonlar xotirasida oldin yozilgan nutqlarining variantlarini, talaffuz me'yori va shevalarga oid fonetik xususiyatlar majmuini rejali ravishda talabalarga eshittirish, so'ngra tahlil va talqin etish har qanday nuqtai nazardan qaraganda ham foydalidir. “O'zbek lahja va shevalarining adabiy tilimizdan farq qiladigan ba'zi xarakterli luqaviy xususiyatlari” - nomli mavzuni o'tishda shevalarga oid so'zlarni aniqroqi, atoqli otlarni, xususan, xotin-qizlar ismlariga xos dialektal xususiyatlar ham kompyuterning monitoringida va proektor va uning doskasida ko'rsatib o'tish talabalarni shu soqadagi qiziqishlarini kuchaytiradi.

Sheva vakillarining o'zaro gapirishi, ular qo'llaydigan dialektal so'zlarni talaffuz qilish imkoniyatlarini axborot texnologiya vositalarida namoyish etish - ko'rsatish yo'lidan borishda bugungi kunda oliy ta'lim tizimida dars o'tish tizimida axbrot texnologiya vositalaridan unumli foydalanish shartligini taqozo etadi. So'zsiz, bunday axbrot texnologiya vositalari yordamida mazkur fanning mavzularini rejalashtirgan holda darslar o'tish o'zbek xalq shevalarining bir necha nomdagi elektron lug'atlarini shakllantirishga ham zarur imkoniyatni yuzaga keltiradi.

III. Baholash savollari

Joriy baholash savollari

1-JN

1-variant

- 1.O'zbek dialektologiyasining maqsad va vazifalari.
2. Transkripsiya va transliteratsiya.
3. Shevangizga oid matnni yozib, uni transkripsiya qiling (20ta gap).

2-variant

1. Dialektologiyaning maktablarda o‘qitishdagi ahamiyati.
2. Sheva va dialekt.
3. Shevangizga oid matnni yozib, uni transkripsiya qiling (20ta gap).

3-variant

1. Dialektologiyaning boshqa fanlar bilan aloqadorligi.
2. Lahja.
3. Shevangizga oid matnni yozib, uni transkripsiya qiling (20ta gap).

4-variant

1. Transliteratsiya.
2. Shevalarda tovush tushishi hodisasiga o‘nta misol keltiring.
3. Shevangizga oid matnni yozib, uni fonetik jihatdan tahlil qiling.

5-variant

1. Fonetik transkripsiya.
2. Yudaxin tasnifi.
3. Shevangizga oid maqollarni yozib, ularni izohlang.

2-JN

1-variant

1. Prof. V. V. Reshetov tasnifi.
2. Kartalashtirish va atlaslashtirish.
3. Shevangizga oid matn(20ta maqol)ni transkripsiya qiling.

2-variant

1. E.D. Polivanov tasnifi.
2. Transkripsiyaning tuzilishi.
3. Shevangizga oid matn(20ta maqol)ni transkripsiya qiling.

3-variant

1. G‘ozi Olim tasnifi.
2. Shevalarni tasniflanishi masalasi.
3. Shevangizga oid matn(20ta maqol)ni transkripsiya qiling.

4-variant

1. Transkripsiya.
2. Shevalarda tovush ortishi hodisasiga o‘nta misol keltiring.
3. Shevangizga oid matnni yozib, uni fonetik jihat dan tahlil qiling.

5-variant

1. Shevalarda unlilar.
2. Shevalarda frazeologizmlar (10ta misol).
3. Shevangizga oid topishmoqlarni yozib, ularni leksik tahlil qiling (izohlang).

3-JN-x

X-variant

Bunda talabalarga test tuzishni vazifa sifatida berish kerak bo‘ladi. Test miqdori 40(qirq)ta qilib olinsa, talaba fan mavzulari bo‘yicha zarur mavzularni

qamrab oladi. Albatta, test yozish topshiriq sifatida uyga yozish uchun beriladi. Unda darsda o‘tilgan mavzular ham e‘tiborda bo‘ladi.

3-JN

1-variant

1. Shevalarda so‘z tarkibida tovush ortishi.
2. Sheva so‘zlarida tovush tushishi.
3. Shevangizga oid matnni yozing va fonetik o‘zgarishlarini ko‘rsating.

2-variant

1. A.K. Borovkov tasnifi.
2. O‘zbek shevalarida unlilar.
3. Shevangizga oid matnni yozing va fonetik o‘zgarishlarini ko‘rsating.

3-variant

1. K.K. Yudaxin tasnifi.
2. O‘zbek shevalarida undoshlar.
3. Shevangizga oid matnni yozing va fonetik o‘zgarishlarini ko‘rsating.

4-variant

1. Transkripsiyaning turlari.
2. Shevalarda assimiliyatsiya hodisasi.
3. Shevangizga oid firazeologizmlarni yozib, ularni izohlang.

5-variant

1. Fonologik transkripsiya.
2. Shevalarda singarmonizm hodisasi.
3. Shevangizga oid bolalar o‘yinlarining nomini yozing va izohlang.

4-JN

1-variant

1. Shevalarda kelishik va egalik qo‘shimchalari.
2. Shevalarda so‘z turkumlari.
3. Shevangizga oid matnni yozib, undagi kelishik va egalik qo‘shimchalarini ko‘rsating.

2-variant

1. Shevalarda ot so‘z turkumi.
2. Shevalarda tuslanish.
3. Shevangizga oid matnni yozib, undagi kelishik va egalik qo‘shimchalarini belgilang.

3-variant

1. Shevalarda fe‘l so‘z turkumi.
2. Turlanish.
3. Shevangizga oid matnni yozib, undagi kelishik va egalik qo‘shimchalarini ko‘rsating.

4-variant

1. Shevalarda undoshlar.
2. Shevalardagi antonimlarga 10ta misol keltirib, izohlang.
3. Shevangizga oid uy-ro‘zg‘or buyumlari nomini yozib, izohlang.

5-JN

1-variant

1. Shevalarda soʻz yasalishi.
2. Shevalarda dialektal gap va uning koʻrinishlari.
3. Shevangizga oid matnni yozib, undagi dialektal soʻzlarni koʻrsating.

2-variant

1. Shevalarda feʼl soʻz turkumi.
2. Shevalarda gap boʻlaklari tartibi.
3. Shevangizga oid matnni yozib, undagi dialektal soʻzlarni koʻrsating.

3-variant

1. Shevalarda sifat soʻz turkumi.
2. Shevalarda gap tartibi.
3. Shevangizga oid matnni yozib, undagi dialektal soʻzlarni koʻrsating.

Oraliq baholash savollari

1-ON

1-variant

1. Sheva leksikasiga xos xususiyatlar.
2. Prof. E.D.Polivanov tasnifi.
3. Shevalarda ko'plik.
4. Shevaga oid matnni transkripsiyada yozib, undagi fonetik, leksik holatlarga qisqa izoh bering.

2-variant

1. Shevaga oid fonetik xususiyatlar.
2. Prof. I. I. Zarubin tasnifi.
3. Shevalarda tuslanish.
4. Shevaga oid matnni transkripsiyada yozib, undagi fonetik, leksik holatlarga qisqa izoh bering (Matn 30 ta gapdan iborat bo'lishi kerak).

3-variant

1. Professor V.V. Reshetov tasnifi.
2. Shevaga oid fonetik xususiyatlar.
3. Shevalar leksikasi.
4. Shevaga oid matnni transkripsiyada yozing va undagi fonetik, leksik holatlarga qisqa izoh bering (Matn 30 ta gapdan iborat bo'lishi kerak).

4-variant

1. Shevangizga oid unlilar.
2. Shevangizga oid ovqat nomlari (parcha va izohi).
3. Shevangizga oid xalq qo'shiqlari (parcha va izohi).
4. Shevangizga oid uy-ro'zg'or buyumlari nomlari (50tadan misol).

2-ON

1-variant

1. Shevangizga oid matnni transkripsiya qilib, uning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari haqida maxsus to'xtaling.
2. Shevaga oid yuzta dialektal so'zni qayd etib, uni qisqacha izohlang.

2-variant

1. O'qi tuvchining ko'rsatmasi bilan shevashunoslikka oid maqola (yoki kitob qismlaridan biri)ni o'rganib, ma'ruza qilib berish.
2. Shevaga oid yuzta dialektal so'zni qayd etib, uni qisqacha izohlang.

Yakuniy nazorat uchun savollar

1-variant

1. O'zbek dialektologiyasi kursining maqsad va vazifalari.
2. Shevalarda unlilar tizimi.
3. Prof.K.K.Yudaxin tasnifi.
4. Shevalarda turlanish.

5. Shevangizga oid matnni transkripsiyada yozib, fonetik va leksik xususiyatlari haqida ma'lumot bering.

2-variant

1. O'zbek tilini o'qitishda mazkur fanning o'rni.

2. Transkripsiya va transliteratsiya.

3. Dialektal so'zlarning semantik guruhlari.

4. Prof. Fozi Olim tasnifi.

5. Shevangizga oid matnni transkripsiyada yozib, uning fonetik va leksik xususiyatlari haqida ma'lumot bering.

3-variant

1. Prof.V.V.Reshetov tasnifi.

2. Shevalarda tuslanish.

3. O'zbek shevalari sintaksisi.

4. Shevalarda uchraydigan fonetik hodisalar.

5. Shevangizga oid matnni transkripsiyada yozib, fonetik va leksik xususiyatlari haqida ma'lumot bering.

4-variant

1. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari.

2. Shevalarda tovush tushishi va ortishi hodisalari.

3. Shevalarda so'z turkumlari (ot va sifiat so'z turkumlari misolida).

4. Shevalarda ko'plik.

5. Shevangizga oid matnni transkripsiyada yozib, fonetik va leksik xususiyatlari haqida ma'lumot bering.

5-variant

1.O'zbek xalq shevalarini o'rganish usullari.

2.Shevalarda singarmonizm va assimiliyatsiya hodisalari.

3.Shevalarda so'z turkumlari (fe'l va bog'lovchi so'z turkumlari misolida).

4.Shevalarda egalik qo'shimchalari.

5.Shevangizga oid matnni transkripsiyada yozib, fonetik va leksik xususiyatlari haqida ma'lumot bering.

IY.“O'zbek dialektologiyasi” fanidan mustaqil ish savollari

1.O'zbek dialektologiyasining maqsad va vazifalari talqini.

2. Transkripsiya va transliteratsiyaga xos xususiyatlar.

3. Shevangizga oid matnni yozib, uni transkripsiya qiling (20ta gap).

4. Dialektologiyaning maktablarda ona tilini o'qitishdagi ahamiyati.

5.Sheva va dialekt hamda ularga xos holatlar.

6. Shevangizga oid matnni yozib, uni transkripsiya qiling (20ta gap).

7. Dialektologiyaning boshqa fanlar bilan aloqadorligi va farqi.

8.Lahja nima?

9. Shevangizga oid matnni yozib, uni transkripsiya qiling (20ta gap).

10. Prof. V. V. Reshetov tasnifi va uning yutuq, kamchiliklari.
11. Kartalashtirish va atlaslashtirish muammolari va yechimi.
12. Shevangizga oid matn(20ta maqol)ni transkripsiya qiling.
13. E.D. Polivanov tasnifi hamda uning kamchiliklari.
14. Transkripsiyaning tuzilishi va uning muammolari.
15. Shevangizga oid matn(20ta maqol)ni transkripsiya qiling.
16. G‘ozi Olim tasnifi va uning yutuq, kamchiliklari.
17. Shevalarni tasniflanishi masalasi va mukammal tasnifi.
18. Shevangizga oid matn(20ta maqol)ni transkripsiya qiling.
19. Shevalarda so‘z tarkibida tovush ortishi hamda ularga misollar yozing.
20. Sheva so‘zlarida tovush tushishi va unga misollar toping.
21. Shevangizga oid matnni yozing va fonetik o‘zgarishlarini ko‘rsating.
22. A.K. Borovkov tasnifi va uning yutuq, kamchiliklari.
23. O‘zbek shevalarida unlilar va ularning ortishi, tushishi.
24. Shevangizga oid matnni yozing va fonetik o‘zgarishlarini ko‘rsating.
25. K.K. Yudaxin tasnifi va uning yutuq, kamchiliklari.
26. O‘zbek shevalarida undoshlar hamda ularning tushishi.
27. Shevangizga oid matnni yozing va fonetik o‘zgarishlarini ko‘rsating.
28. Shevalarda kelishik va egalik qo‘shimchalarining xususiyatlari.
29. Shevalarda so‘z turkumlarining dialektal xususiyatlari.
30. Shevangizga oid matnni yozib, undagi kelishik va egalik qo‘shimchalarini ko‘rsating.
31. Shevalarda ot so‘z turkumi talqini.
32. Shevalarda tuslanish va uning ko‘rinishlari.
33. Shevangizga oid matnni yozib, undagi kelishik va egalik qo‘shimchalarini ko‘rsating.
34. Shevalarda fe‘l so‘z turkumi va unga xos xususiyatlar.
35. Turlanish hamda uning ko‘rinishlari.
36. Shevangizga oid matnni yozib, undagi kelishik va egalik qo‘shimchalarini ko‘rsating.
37. Sheva leksikasiga xos xususiyatlarini talqin qiling.
38. Prof. E.D. Polivanov tasnifining yutuqlari.
39. Shevalarda ko‘plik va unga xos xususiyatlar majmui.
40. Shevaga oid matnni transkripsiyada yozib, undagi fonetik, leksik holatlarga izoh bering.
41. Shevaga oid fonetik xususiyatlar talqini.
42. Prof. I. I. Zarubin tasnifi va bu tasnifning kamchiligi.
43. Shevalarda tuslanishning dialektologlar talqinidagi ko‘rinishlari.
44. Shevaga oid matnni transkripsiyada yozib, undagi fonetik, leksik holatlarga izoh bering.
45. Professor V.V. Reshetov tasnifi.
46. Shevaga oid fonetik xususiyatlar.
47. Shevalar leksikasi.

48. Shevaga oid matnni transkripsiyada yozib, undagi fonetik, leksik holatlarni qisqa izohlang (Matn 30 ta gapdan iborat bo'lishi kerak).

49. Shevangizga oid matnni transkripsiya qilib, uning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari haqida maxsus to'xtaling.

50. Shevaga oid yuzta dialektal so'zni qayd etib, uni qisqacha izohlang.

51. O'zbek dialektologiyasi kursining maqsad va vazifalari.

52. Shevalarda unlilar tizimi hamda ularga xos xususiyatlar.

53. Prof. K.K. Yudaxin tasnifining shevalarimiz tasnifidagi ahamiyati.

54. Shevalarda turlanish va unga xos holatlar.

55. Shevangizga oid matnni transkripsiyada yozib, uning fonetik va leksik xususiyatlari haqida ma'lumot bering.

56. O'zbek tilini o'qitishda mazkur fanning o'ziga xos o'rnini sharhlang.

57. Transkripsiya va transliteratsiya.

58. Dialektal so'zlarning semantik guruhlari va ularni izohlashga misollar keltiring.

59. Prof. Fozi Olim tasnifi.

60. Shevangizga oid matnni transkripsiyada yozib, uning fonetik va leksik xususiyatlari haqida ma'lumot bering.

61. Prof. V.V. Reshetov tasnifi va uning o'zbek shevalari tizimidagi ahamiyati.

62. Shevalarda tuslanish.

63. O'zbek shevalari sintaksisi.

64. Shevalarda uchraydigan fonetik hodisalarni qayd eting.

65. Shevangizga oid matnni transkripsiyada yozib, uning fonetik va leksik xususiyatlari haqida ma'lumot bering.

66. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari, ularning farqli hamda o'xshash jihatlari talqini.

67. Shevalarda tovush tushishi va ortishi hodisalari.

68. Shevalarda so'z turkumlari (ot va sifiat so'z turkumlari misolida).

69. Shevalarda ko'plik.

70. Shevangizga oid matnni transkripsiyada yozib, uning fonetik va leksik xususiyatlari haqida ma'lumot bering.

71. Shevalarda bog'lovchi hamda ularga misollar keltiring.

72. Shevalarda egalik qo'shimchalarining qo'llanishiga e'tibor bering va izohlang.

73. Shevalardagi taqlidiy so'zlarga misollar keltiring.

74. Shevalarda modal so'zlar va ularga oid xususiyatlarni misollar bilan sharhlang.

75. Shevalarda yuklamalarning qo'llanishiga misollar keltiring.

76. Shevalarda undovlar hamda ularning ma'nolari.

77. Shevalarda ko'makchilar va ularning turlariga misollar keltirib, izohlang.

78. Transkripsiya muammolari hamda undan foydalanish zarurligini asoslang.

79. Shevalarni tadqiq etish muammolarini sanang va ularni izohlab bering.

80. Shevalarning mukammal tasnifi deganda nimani tushunasiz?

81. Shevalar lug‘atiga qanday so‘zlarni kiritgan ma‘qul?

82. ”O‘zbek tilida kelishiklar” nomli asarni kim yozgan?

83. Sheva nima?

84. Dialekt nima?

85. Oraliq shevalar nima?

86. Nega ”O‘zbek shevashunosligi”ni o‘rganish va o‘rgatish shart?

87. Shevalarda bo‘g‘in turlari.

88. Shevalarda undoshlar.

89. Shevalarda unlilar.

90. Transkripsiyaning turlari.

91. Shevalarda sodda gaplar.

92. Shevalarda gap bo‘laklarining joylashuvi.

93. Shevalarda qo‘shma gaplar.

94. Shevalarda kelishik qo‘shimchalarining o‘ziga xosligi.

95. Shevalarda kelishik qo‘shimchalarini kim o‘rgangan?

96. Shevalarda egalik qo‘shimchalarini kim tadqiq etgan?

97. ”O‘zbek dialektologiyasi”ning o‘rganish obyekti nima?

98. Shevalar sintaksisini kimlar o‘rganishgan?

99. Shevalarda gap bo‘laklarining joylashuviga misollar keltiring.

100. ”O‘zbek xalq shevalari lug‘ati”ning 1971-yilgi bir tomlik nashrining yutuqlari haqida gapiring.

101. ”O‘zbek xalq shevalari lug‘ati”ning 1971-yilgi bir tomlik nashrining kamchiliklari haqida so‘zlang.

102. Shevalar so‘zliklari bilan ko‘p tomli ”O‘zbek xalq shevalari lug‘ati”ni tuzish muammolari haqida gapiring.

103. Shevashunoslikka oid kimlarning asarlari bilan tanishsiz?

104. Shevalarimiz qanday va qay tarzda tasnif qilingan?

105. Shevangiz haqida ma‘lumot bering.

106. Shevangizda qancha kelishik bor?

107. Shevangizda gapning qanday turlari faol ishlatiladi?

108. Qaysi yoshdagi kishilardan sheva ma‘lumotlarini yig‘ish o‘rinli?

109. Faqat shevangizdagina qo‘llanadigan o‘nta so‘zni izohlang.

110. Sheva(lahja)ngiz to‘g‘risida ma‘lumot bering.

111. Shevalarda leksikasi.

“O‘zbek dialektologiyasi” fanidan tayyorlangan test savollari

№1

O‘zbek shevalarini tasniflashda yetakchi prinsiplarga nimalar kiradi?

- A. hududiy, etnogenetik, lisoniy, lisoniy hududiy yoki lingvoareal prinsiplar.
- V. hududiy, etnik, lisoniy, lisoniy hududiy yoki lingvoareal prinsiplar.
- G. hududiy, etnik, etnogenetik, lisoniy, lisoniy hududiy yoki lingvoareal prinsiplar.
- D. hududiy, etnik, etnogenetik, lisoniy hududiy yoki lingvoareal prinsiplar.

№2

Sheva deb nimaga aytiladi?

- A. Sheva - biror tilning o‘ziga xos punktuatsiyasi, etimologiyasi va grammatik xususiyatlarga ega bo‘lgan eng kichik qismi.
- V. Sheva - biror tilning o‘ziga xos bo‘lgan fonetik, leksik xususiyatlarini o‘zida birlashtirgan eng kichik qismi.
- G. Sheva - biror tilning o‘ziga xos bo‘lgan fonetik hodisalarini va xususiyatlariga ega bo‘lgan eng kichik qismi.
- D. Sheva - biror tilning o‘ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlariga ega bo‘lgan eng kichik qismi.

№3

O‘zbek tilining oraliq shevalarini kimlar tadqiq etgan?

- A. A.Jo‘rayev, T.Qudratov, J.Abdullayev, N.Shoimova.
- V. B.Jo‘rayev, Z.Qudratov, F.Abdullayev, N.Shoimova.
- G. B.Jo‘rayev, T.Qudratov, F.Abdullayeva, N.Shoimova.
- D. B.Jo‘rayev, T.Nafasov, F.Abdullayev, N.Shoimova.

№4

Lahja deb nimaga aytiladi?

- A. Lahja - grammavtik, tarixiy va uslubiy xususiyatlarni o‘zida birlashtiruvchi shevalar yig‘indisi.
- V. Lahja - fonetik, leksik va grammavtik xususiyatlarni o‘zida birlashtiruvchi shevalar majmuasi.
- G. Lahja - etimologik, grammatik xususiyatlarni o‘zida birlashtiruvchi shevalar yig‘indisi.
- D. Lahja - leksik, punktuatsion xususiyatlarni o‘zida birlashtiruvchi shevalar jamul jami.

№5

Buxoro viloyati shevalarini kim o‘rgangan?

- A. Sh.Shoabdurahmonov .
- V. A.Shermatov.
- G. X.Doniyorov.
- D. M.Mirzayev.

№6

Dialektologiya nimani o'rganadi va o'rgatadi?

A. Dialektologiya tilshunoslik bir sohasi bo'lib, u biror tilning mavjud qonuniyatlarini o'rganadi va o'rgatadi.

V. Dialektologiya tilshunoslik bir sohasi bo'lib u biror tilning morfologiyasini o'rganadi va o'rgatadi.

G. Dialektologiya tilshunoslikning bir sohasi bo'lib, u biror tilning grammatikasini o'rganadi va o'rgatadi.

D. Dialektologiya tilshunoslikning bir sohasi bo'lib, u biror tilning mavjud dialektlarini, ya'ni mahalliy lahja va shevalarini o'rganadi va o'rgatadi.

№7

O'zbek tili shevalarini dialekt zonalashtirish kontsepsiyasini kim ilgari surgan?

A.A. Hamidov.

V.A. Rustamov.

G.A. Tojiyev.

D. A. Jo'rayev.

№8

O'zbek tilining o'g'uz lahjasini kimlar o'rganagan?

A. F. Abdullayev, K.K. Yudaxin.

V. F. Abdullayev, Yu. Jumanazarov.

G. F. Abdullayev, S. Yuunosov.

D. F. Abdullayev, L. Mahmudov.

№9

Dialektologiya fanining asosiy vazifalariga nimalar kiradi?

A.1) ayrim sheva va dialektlarning fonetik, morfologik, leksik, sintaktik xu-susiyatlari; 2) milliy tilning paydo bo'lishi, taraqqiyotida shevalarning tutgan o'rni; 3) shevalarning o'zaro munosabati; 4) o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishi; 5) umumiy o'xshash lingvistik xususiyatlarini belgilash asosida shevalarning tarqalishi xaritalarini tuzish va shevalarni har tomonlama tasnifi qilish.

V.1) ayrim sheva va dialektlarning fonetik xususiyatlari; 2) milliy tilning paydo bo'lishi va taraqqiyotida lahjalarning tutgan o'rnini; shu milliy tilga asos bo'lgan lahjalar; 3) shevalarning o'zaro munosabati 4) o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishi; 5) umumiy o'xshash ekstralingvistik holatlarni belgilash asosida har tomonlama yoritish.

G.1) ayrim sheva fonetik xususiyatlari; 2) milliy tilning paydo bo'lishi va taraqqiyotida adabiy tilning o'rni; 3) shevalarning o'zaro munosabati; 4) o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishini 5) umumiy o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishini tasniflash.

D.1) shevalarning leksik xususiyatlari; 2) milliy tilning rivojiga ta'siri; 3) shevalarning o'zaro munosabati; 4) shevalarning o'zaro munosabatini har tomonlama tasniflash.

№ 10

Shevashunoslikda qanday metodlar faol qo‘llanadi?

- A. Qiyosiy, areal, kartografik, statistik, kadastrlash metodlari.
- V. Qiyosiy-tarixiy, areal, kartografik, statistik, kadastrlash metodlari.
- G. Qiyosiy-tarixiy, areal, kartografik, statistik metodlari
- D. Qiyosiy-tarixiy, areal, statistik, kadastrlash metodlari.

№11

Dialektologiya fanining o‘zbek tilini o‘qitishdagi ahamiyati asosan kimlarga zarur?

- A. Dialektologiya fanining o‘zbek tilini o‘qitishdagi ahamiyati asosan yozuvchilarga zarur.
- V. Dialektologiya fanining o‘zbek tilini o‘qitishdagi ahamiyati asosan olim-tadqiqotchilar uchun zarur.
- G. Dialektologiya fanining o‘zbek tilini o‘qitishdagi ahamiyati asosan ishchilar uchun zarur.
- D. Dialektologiya fanining o‘zbek tilini o‘qitishdagi ahamiyati asosan ona tili o‘qituvchisi va o‘quvchilar uchun zarur.

№12

O‘zbek shevalari sintaksisini o‘rganishda kimlar tadqiqot olib borishgan?

- A. F.Abdullayev, K.K Yudaxin, A.Aliyev.
- V. F.Abdullayev, Yu.Jumanazarov, A.Aliyev.
- G. F.Abdullayev, A.Jo‘rayev, A.Aliyev.
- D. F.Abdullayev, A.Tojiyev, A.Aliyev.

№13

Transkripsiya deb nimaga aytiladi?

- A. Til tovushlarini imkoniyat darajasida ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv transkripsiya deb ataladi.
- V. Til tovushlarini tavsifiy darajasida ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv transkripsiya deb ataladi.
- G. Til tovushlarini aniq ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv transkripsiya deb ataladi.
- D. Til tovushlarini tarixiy jihatdan ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv transkripsiya deb ataladi.

№14

O‘zbek shevalarining leksik tarkibida qanday qatlamlar bor?

- A. Turkiy, noturkiy va o‘zlashtirilgan leksik qatlamlar.
- V. Turkiy va o‘zlashtirilgan leksik qatlamlar.
- G. Turkiy, yangi, qadimiy va o‘zlashtirilgan leksik qatlamlar.
- D. Qadimiy, turkiy va o‘zlashtirilgan leksik qatlamlar.

№15

Transkripsiyasning qanday turlari bor?

- A. Transkripsiyaning fonetik va transliteratsiya kabi turlari bor.

V. Transkripsiyaning fonetik va fonematik yoki fonologik transliteratsiya kabi turlari bor.

G. Transkripsiyaning sintaktik va fonematik transliteratsiya nomli turli bor.

D. Transkripsiyaning sintaktik, punktuatsion, fonetik transliteratsiya kabi turlari bor.

№16

Dialektal soʻzlarning qanday semantik guruhleri bor?

A. Dehqonchilik, chorvachilik, ov, binokorlik, uy-roʻzgʻor buyumlari atamaları va boshqalar.

V. Dehqonchilik, chorvachilik, ov, baliqchilik, binokorlik, uy-roʻzgʻor buyumlari atamaları va boshqalar.

G. Dehqonchilik, chorvachilik, ov, baliqchilik, uy-roʻzgʻor buyumlari atamaları va boshqalar.

D. Dehqonchilik, ov, baliqchilik, binokorlik, uy-roʻzgʻor buyumlari atamaları va boshqalar.

№17

Transliteratsiya nima degani?

A. Biror tilning yozma yodgorliklarini boshqa til yoki yodgorlik bosilayotgan xalqning mavjud yozuv tizimi orqali ifodalash transliteratsiyadir.

V. Biror tilning yozma yodgorliklarini boshqa tillarga oʻtkazishda kerak boʻlmaydigan yozuv tizimi orqali ifodalash transliteratsiyadir.

G. Biror tilning yozma yodgorliklarini boshqa shevalargan oʻtkazishda kerak boʻladigan yozuv tizimi orqali ifodalash transliteratsiyadir.

D. Biror tilning yozma yodgorliklarini, matnlarini boshqa lahja oʻtkazishda kerak boʻladigan yozuv tizimi orqali ifodalash transliteratsiyadir.

№18

Dialektal soʻzlarning qanday tiplari bor?

A. Shevalarda dialektal soʻzlarning morfologik, leksik-morfologik, semantik va leksik tiplari mavjud.

V. Shevalarda dialektal soʻzlarning fonetik, leksik-morfologik, semantik va leksik tiplari mavjud.

G. Shevalarda dialektal soʻzlarning morfologik, fonetik, leksik-morfologik tiplari mavjud.

D. Shevalarda dialektal soʻzlarning morfologik, fonetik, leksik-morfologik, semantik tiplari mavjud.

№19

Transkripsiya qaysi alifbolarida tuzilgan?

A. Transkripsiya lotin va xitoy alifbolarida tuzilgan.

V. Transkripsiya lotin va arab alifbolarida tuzilgan.

G. Transkripsiya lotin, arab va xitoy alifbolarida tuzilgan.

D. Transkripsiya rus (kril) va lotin alifbolarida tuzilgan.

№20

Shevalarda soʻz yasashning qaysi turlari bor?

- A. Affiksatsiya, konversiya va kompozitsiya usullari.
- V. Affiksatsiya va kompozitsiya usullari.
- G. Affiksatsiya, fonetik va kompozitsiya usullari.
- D. Affiksatsiya, leksik-semantik va kompozitsiya usullari.

№21

Unlilarning transkripsion belgilari toʻgʻri berilgan javobni toping.

- A. A,O,U,Oʻ,V,K,D,Ь.
- V. O,A,E,E,M,L,R,Ь.
- G. E,M,L,U,Oʻ,L,Oʻ,S,A,S,O.
- D. E,A, ə, ɚ, U,Oʻ,O,O,Ь,i.

№22

Oʻzbek shevalarida koʻplik qanday ifodalanadi?

- A. Morfologik (-lar,-nar,-la,) va sintaktik yoʻl bilan(oʻnta odam keldi).
- V. Morfologik (-lar,-nar,-la,) .
- G. Sintaktik yoʻl bilan(oʻnta odam keldi).
- D. Morfologik-leksik (-lar,-nar,-la,) va sintaktik yoʻl bilan(oʻnta odam keldi).

№23

Qanday diakritik belgilar traskriptsiyada qoʻllanadi?

- A. .-bir nuqta,: - ikki nuqta, :: -koʻp nuqta, _ -lenis, _-asper, _-akut, X belgisi, >-oʻtish belgisi, <- oʻzgarish belgisi, //belgisi, / va -belgilari, (), kursiv.
- V. .bir nuqta, 9, ?, ::-koʻp nuqta, , -lenis, -asper, -akut, x belgisi, > - oʻtish belgisi, <-oʻzgarish belgisi, // belgisi, / va -belgilari, (), kursiv.
- G. .bir nuqta, ::-ikki nuqta, , -lenis, -asper, akut, x belgisi, >-oʻtish belgisi, <-oʻzgarish belgisi, // belgisi, / va -belgilari, ?,!!!, (),kursiv.
- D. .bir nuqta, : -ikki nuqta, ::-koʻp nuqta, -lenks, -asper -akut, XX-belgisi, >-oʻtish belgisi, <- oʻzgarish belgisi, // belgisi, / va -belgilari, (), kursiv.

№24

Oʻgʻuz guruh shevalarida qanday kelishiklar mavjud?

- A. Bosh, oʻrin-payt va chiqish kelishiklari.
- V. Bosh, qaratqich, joʻnalish, oʻrin-payt va chiqish kelishiklari.
- G. Bosh, qaratqich, joʻnalish va chiqish kelishiklari.
- D. Bosh, joʻnalish, oʻrin-payt va chiqish kelishiklari.

№25

Oʻzbekiston lingvistik geografiya metodi bilan shevalari oʻrganish qachondan boshlangan?

- A. 1940-yildan boshlangan.
- V. 1929-yildan boshlangan.
- G. 1956-yildan boshlangan.
- D. 1989-yildan boshlangan.

№26

Y-lovchi shevalarda qanday kelishiklar bor?

- A. Bosh, qaratqich, jo‘nalish, o‘rin-payt va chiqish kelishiklari.
- V. Bosh, jo‘nalish, o‘rin-payt va chiqish kelishiklari.
- G. Bosh, qaratqich, o‘rin-payt va chiqish kelishiklari.
- D. Bosh, qaratqich, vosita, jo‘nalish, o‘rin-payt va chiqish kelishiklari.

№27

Rossiyada lingvistik geografiyaning rivojlanishi kimning nomi bilan bog‘liq?

- A. A. N. Kononov nomi bilan bog‘liq?
- V. I.I.Sreznevskiy nomi bilan bog‘liq?
- G. V.V. Reshetov nomi bilan bog‘liq?
- D. A.A.Koklyanova nomi bilan bog‘liq?

№28

O‘zbek shevalari adabiy tildan qaysi xususiyatlari bilan farq qiladi?

- A. Turlanish, tuslanish, yasalish (so‘z yasalishi va forma yasalishi).
- V. Tovush va ovoz jihatdan.
- G. Turlanish va etimologiya jihatdan.
- D. Turlanish hamda etimon jihatdan.

№29

Dialektologiya atlas deb nimaga aytiladi?

- A. Biror tilning lingvistik xususiyatlarini ko‘rsatadigan kartalar yig‘indisi dialektologik atlas deyiladi.
- V. Biror tilning yoki dialektga xos xarakterli lingvistik xususiyatlarining tarqalishini aks ettiradigan kartalar yig‘indisi dialektologik atlas deyiladi.
- G. Biror tilning grammatik xususiyatlarini ko‘rsatib, asoslaydigan kartalar yig‘indisi dialektologik atlas deyiladi.
- D. Biror tilning fonetik xususiyatlarini ko‘rsatadigan kartalar yig‘indisi dialektologik atlas deyiladi.

№30

So‘zning fonetik tuzilishi nimadan iborat?

- A. So‘zning fonetik tuzilishi tovushdan iborat bo‘ladi.
- V. So‘zning fonetik tuzilishi bo‘g‘indan iborat bo‘ladi.
- G. So‘zning fonetik tuzilishi unlidan iborat bo‘ladi.
- D. So‘zning fonetik tuzilishi ohangdan iborat bo‘ladi.

№31

O‘zbek tilining dialektologik atlasini yaratishda kimlar ilmiy tadqiqot olib borgan?

- A. V.V. Reshetov va F.A.Abdullayev ilmiy tadqiqotlar olib borgan.
- V. A.N. Kononov va H. Berdiyev ilmiy tadqiqotlar olib borgan.
- G. M.Mirzayev, A.Aliyev va A.Shermatov ilmiy tadqiqotlar olib borgan.
- D. A hamda G javoblar.

№32

Bo'g'iz undoshini toping.

- A. Ch (s).
- V. Ch(sch).
- G .H (h).
- D.NG(h).

№33

Til oldi undoshlarini aniqlang.

- A. t, d, s, z, ch(j), sh, dj, n, l, r.
- V.t, d, v, s, z, ch, sh, dj, n, l, r.
- G.t, d, ya, s, z, ch, sh, dj, n, l, r.
- D. t, d, f, s, z, ch, sh, dj, n, l, r.

№34

E.D.Polivanov tasnifida nimalarga e'tibor berilgan?

- A.Unlilarning ishtirokiga.
- V. G va D javoblar.
- G.Metisatsiya hodisasiga.
- D.Gibridizatsiya hodisasiga.

№35

Fozi Olim tasnifida shevalar necha lahjaga bo'lingan?

- A.Beshta.
- V.Yettita.
- G.To'qqizta.
- D .Uchta.

№36

A.K.Borovkov o'zbek shevalarini necha dialektga bo'lgan?

- A.O'rta o'zbek dialekti.
- V.Shayboniy-o'zbek dialekti.
- G. Barcha javoblar to'g'ri .
- D.Alohida guruh shevalari.

№37

O'zbek tilining qorluq-chigil-uyg'ur lahjasiga necha guruhga bo'lingan?

- A.Andijon,Buxoro, Samarqand, Navoiy.
- V.Namangan, Termiz, Nukus, Urganch.
- G. Farg'ona, Kattaqo'rg'on, Shimoliy o'zbek shevalari.
- D. Farg'ona,Toshkent,Qarshi, Shimoliy o'zbek shevalari.

№38

O'zbek tilining oraliq shevalarini kimlar tadqiq etgan?

- A. A.Jo'rayev, T.Qudratov, F.Abdullayev, N.Shoimova.
- V. B.Jo'rayev, T.Nafasov, F.Abdullayev, N.Shoimova.
- G. B.Jo'rayev, T.Qudratov, F.Abdullayeva, N.Shoimova.
- D.B.Jo'rayev, T.Qudratov, F.Abdullayev, N.Shoimova.

№39

Obyektni o'rganish jihatdan dialektologiya necha turga bo'linadi?

A.Obyektni o'rganish jihatidan dialektologiya ikki turlidir: 1) tasviriy morfiologiya; 2)tarixiy morfologiya.

V. E.Obyektni o'rganish jihatdan dialektologiya ikki turlidir: 1) tasviriy dialektologiya; 2) tarixiy dialektologiya.

G.Obyektni o'rganish jihatdan dialektologiya ikki turlidir: 1) shevalarning sintaksisi; 2) shevalarning fonetikasi.

D.Obyektni o'rganish jihatdan dialektologiya ikki turlidir: 1) dialektologiya; 2) tasviriy dialektologiya.

№40

Lahja deb nimaga aytiladi?

A. Lahja - shu xususiyatlarni, ya'ni etimologik, grammavtik xususiyatlarni o'zida birlashtiruvchi shevalar yig'indisi.

V. Lahja - shu xususiyatlarni, ya'ni fonetik, morfologik xususiyatlarni o'zida birlashtiruvchi shevalar yig' indisi.

G. Lahja - shu xususiyatlarni, ya'ni fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarni o'zida birlashtiruvchi shevalar yig'indisi.

D. Lahja - shu xususiyatlarni, ya'ni leksik, punktuatsion xususiyatlarni o'zida birlashtiruvchi shevalar yig' indisi.

№41

O'zbek tilining qarluq lahjasini kimlar o'rgangan?

A. S.Ibrohimov, Sh.Shoabdurahmonov , A. Jo'rayev, Yo.G'ulomov.

V. S.Ibrohimov, M.Shoabdurahmonov , B.Jo'rayev, Yo.G'ulomov.

G. S.Ibrohimov, Sh.Shoabdurahmonov , B.Jo'rayev, A.G'ulomov.

D. S.Ibrohimov, Sh.Shoabdurahmonov , B.Jo'rayev, Yo.G'ulomov.

№42

Dialektologikning asosiy vazifalariga nimalar oid?

A.1)ayrim sheva va dialektlarning fonetik xususiyatlari; 2) milliy tilning paydo bo'lishi va taraqqiyotida adabiy tilning tutgan o'rni, shu milliy tilga asos bo'lgan lahjalari; 3) shevalarning o'zaro munosabati 4)o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishi 5) umumiy o'xshash lingvistik xususiyatlarini belgilash asosida har tomonlama tasniflash.

V.1)ayrim sheva va dialektlarning fonetik xususiyatlari; 2) milliy tilning paydo bo'lishi va taraqqiyotida lahjalarning tutgan o'rni; shu milliy tilga asos bo'lgan lahjalari; 3) shevalarning o'zaro munosabati 4) o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishi; 5) umumiy o'xshash ekstralingvistik holatlarni belgilash asosida har tomonlama yoritish.

G.1)ayrim sheva fonetik xususiyatlari; 2) milliy tilning paydo bo'lishi va taraqqiyotida adabiy tilning o'rni; 3) shevalarning o'zaro munosabati; 4)o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishi 5) umumiy o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishini tasniflash.

D. 1)ayrim sheva va dialektlarning fonetik, morfologik, leksik, sintaktik xu-susiyatlari; 2) milliy tilning paydo bo'lishi,taraqqiyotida shevalarning tutgan o'rni; 3) shevalarning o'zaro munosabati; 4) o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishi; 5) umumiy o'shshash lingvistik xususiyatlarini belgilash asosida she-valarning tarqalishi xaritalarini tuzish va shevalarni har tomonlama tasnif qilish.

№ 43

Shevashunoslikda qanday metodlar faol qo'llanadi?

- A. Qiyosiy, areal, kartografik, statistik, kadastrlash metodlari.
- V. Qiyosiy-tarixiy, kartografik, statistik, kadastrlash metodlari.
- G. Qiosiy-tarixiy, areal, kartografik, statistik metodlari.
- D. Qiyosiy-tarixiy, areal, statistik, kadastrlash metodlari.

№44

Transkripsiya deb nimaga aytiladi?

- A. Til tovushlarini imkoniyat darajasida ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv Transkripsiya deb ataladi.
- V. Til tovushlarini aniq ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv Transkripsiya deb ataladi.
- G. Til tovushlarini tavsifiy darajasida ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv Transkripsiya deb ataladi.
- D. Til tovushlarini tarixiy jihatdan ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv Transkripsiya deb ataladi.

№45

Kimlar «O'zbek dialektologiyasi» nomli darsliklar yozgan?

- A. V.V.Reshetov, K.Nazarov va N.Rajabov.
- V. V.V.Reshetov, L. Karimova va N.Rajabov.
- G. V.V.Reshetov, Sh.Turdiyev va N.Rajabov.
- D. V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov va N.Rajabov.

№46

O'zbek shevalari sintaksisini o'rganishda kimlar tadqiqot olib borishgan?

- A. F.Abdullayev, K.K Yudaxin, A.Aliyev.
- V .F.Abdullayev, A.Jo'rayev, A.Aliyev.
- G.F.Abdullayev, Yu.Jumanazarov, A.Aliyev.
- D. F.Abdullayev, A.Tojiyev, A.Aliyev.

№47

Transkripsiyaning qanday turlari bor?

- A. Transkripsiyaning fonetik va transliteratsiya kabi turlari bor.
- V. Transkripsiyaning sintaktik va fonematik transliteratsiya nomli turlari bor.
- G. Transkripsiyaning fonetik va fonematik yoki fonologik transliteratsiya kabi turlari bor.
- D. Transkripsiyaning sintaktik, punktuatsion, fonetik transliteratsiya kabi turlari bor.

№48

O‘zlashgan so‘zlar qatlamida asosan qaysi tillarga oid so‘zlar ko‘p uchraydi?

- A. Arabcha, tojikcha, inglizcha, rus-internatsional so‘zlar.
- V. Arabcha, tojikcha, yaponcha, rus-internatsional so‘zlar.
- G. Arabcha, tojikcha, rus-internatsional so‘zlar.
- D. Arabcha, tojikcha, mongolcha, rus-internatsional so‘zlar.

№49

Fonetik transkripsiya deb nimaga aytiladi?

- A. Fonetik transkripsiyaning vazifasi tilda mavjud bo‘lgan ba‘zi tovushlari yozuvda aks etirishdir.
- V. Fonetik transkripsiyaning vazifasi tilda mavjud bo‘lmagan ba‘zi tovushlari yozuvda aks etirishdir.
- G. Fonetik transkripsiyaning vazifasi tilda mavjud bo‘lmagan ba‘zi bir tovushbirikmalarini yozuvda aks etirishdir.
- D. Fonetik transkripsiyaning vazifasi tilda mavjud bo‘lgan bir necha tovushlari yozuvda aks etirishdir.

№50

Unlilarning transkripsion belgilari to‘g‘ri berilgin javobni toping.

- A. A, O, U, O‘, V, K, D, Ъ.
- V. O, A, E, E, M, L, R, Ъ.
- G. E, A, ə, ɛ, U, O‘, O, O, Ъ, i.
- D. E, M, L, U, O‘, L, O‘, S, A, S, O.

№51

Dialektal so‘zlarning qanday semantik guruhleri bor?

- A. Dehqonchilik, chorvachilik, ov, binokorlik, uy-ro‘zg‘or buyumlari atamaları va boshqalar.
- V. Dehqonchilik, chorvachilik, ov, baliqchilik, uy-ro‘zg‘or buyumlari atamaları va boshqalar.
- G. Dehqonchilik, chorvachilik, ov, baliqchilik, binokorlik, uy-ro‘zg‘or buyumlari atamaları va boshqalar.
- D. Dehqonchilik, ov, baliqchilik, binokorlik, uy-ro‘zg‘or buyumlari atamaları va boshqalar.

№52

Undoshlardan qaysi birlari transkripsiyada qo‘shimcha belgilar yordamida qo‘llanadi?

- A. N, F, G, N, N, Ch, Q, X, L.
- V. N, G, A, B, N, Ch, Q, X, M.
- G. N, F, G, N, O‘, Ch, K, J, M, T, S.
- D. F, G, NG, X, Q, O, A, L, R, T.

№53

Dialektal soʻzlarning qanday tiplari bor?

A. Shevalarda dialektal soʻzlarning morfologik, leksik-morfologik, semantik va leksik tiplari mavjud.

V. Shevalarda dialektal soʻzlarning fonetik, leksik-morfologik, semantik va leksik tiplari mavjud.

G. Shevalarda dialektal soʻzlarning morfologik, fonetik, leksik-morfologik, semantik va leksik tiplari mavjud.

D. Shevalarda dialektal soʻzlarning morfologik, fonetik, leksik-morfologik, semantik tiplari mavjud.

№54

Qanday diakritik belgilar Transkripsiyada qoʻllanadi?

A. .bir nuqta, ::-ikki nuqta, ,-lenis, -asper, akut, x belgisi, >-oʻtish belgisi, <-oʻzgarish belgisi, // belgisi, / va -belgilari, ?,!!!, (),kursiv.

V. .bir nuqta, 9, ?, ::-koʻp nuqta, ,-lenis, -asper,-akut, x belgisi, >-oʻtish belgisi, <-oʻzgarish belgisi, // belgisi, / va -belgilari, (), kursiv.

G. .-bir nuqta,: - ikki nuqta, :: -koʻp nuqta,_ -lenis,_ -asper,_ -akut, X belgisi, >-oʻtish belgisi, <- oʻzgarish belgisi, //belgisi, / va -belgilari, (), kursiv.

D. .bir nuqta, : -ikki nuqta, ::-koʻp nuqta, -lenks, -asper -akut, XX-belgisi, >-oʻtish belgisi,< -qisqarish belgisi,// belgisi, / va -belgilari, (), ??,kursiv.

№55

Qarshishevasida qanday kelishiklar bor?

A. Bosh, joʻnalish va oʻrin-payt, chiqish kelishiklari.

V. Bosh, qaratqich, joʻnalish va oʻrin-payt, chiqish kelishiklari.

G. Bosh, qaratqich, chiqish kelishiklari.

D. Bosh, qaratqich, joʻnalish, oʻrin-payt va chiqish kelishiklari.

№56

Lingvistik geografiya nimani oʻrganadi?

A. Lingvistik geografiya tilshunoslikning bir boʻlimi boʻlib, u maʼlum hududda tarqalgan adabiy til hodisalarini oʻrganadi.

V. Lingvistik geografiya tilshunoslikning bir boʻlimi boʻlib, u maʼlum hududda tarqalgan soʻzlarnigina oʻrganadi.

G. Lingvistik geografiya tilshunoslikning bir boʻlagi boʻlib, u maʼlum hududda tarqalgan fonemalarnigina oʻrganadi.

D. Lingvistik geografiya tilshunoslikning bir boʻlagi boʻlib, u maʼlum hududda tarqalgan til (sheva) hodisalarini oʻrganadi.

№57

Oʻgʻuz guruh shevalarida qanday kelishiklar mavjud?

A. Bosh, oʻrin-payt va chiqish kelishiklari.

V. Bosh, joʻnalish, oʻrin-payt va chiqish kelishiklari.

G. Bosh, qaratqich, joʻnalish va chiqish kelishiklari.

D. Bosh, qaratqich, joʻnalish, oʻrin-payt va chiqish kelishiklari.

№58

Lingvistik geografiya qayerlarda rivojlangan?

- A. Xitoyda, Germaniyada, Rossiyada.
- V. Angliyada, Germaniyada, Rossiyada.
- G. Frantsiya, Germaniyada, Rossiyada.
- D. A va V javoblar to'g'ri.

№59

Dialektologiya atlas deb nimaga aytiladi?

- A. Biror tilning lingvistik xususiyatlarini ko'rsatadigan kartalar yig'indisi dialektologik atlas deyiladi.
- V. Biror tilning lingvistik va ekstralingvistik xususiyatlarini ko'rsatadigan kartalar yig'indisi dialektologik atlas deyiladi.
- G. Biror tilning yoki dialektga xos xarakterli lingvistik xususiyatlarining tarqalishini aks ettiradigan kartalar yig'indisi dialektologik atlas deyiladi.
- D. Biror tilning fonetik xususiyatlarini ko'rsatadigan kartalar yig'indisi dialektologik atlas deyiladi.

№60

Farqona shevalarida qanday kelishiklar bor?

- A. Vosita, qaratqich, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari.
- V. Bosh, qaratqich, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari.
- G. Bosh, sabab, qaratqich, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari.
- D. Bosh, qaratqich, jo'nalish, payt, o'rin-payt va chiqish kelishiklari.

№61

O'zbek shevalari adabiy tildan qaysi xususiyatlari bilan farq qiladi?

- A. Turlanish hamda etimon jihatdan.
- V. Tovush va ovoz jihatdan.
- G. Turlanish va etimologiya jihatdan.
- D. Turlanish, tuslanish, yasalish (so'z yasalihi va forma yasalihi).

№62

O'zbek tilining dialektologik atlasini yaratishda kimlar ilmiy tadqiqot olib borgan?

- A. V.V. Reshetov va F.A. Abdullayev ilmiy tadqiqotlar olib borgan.
- V. A.N. Kononov va H. Berdiyev ilmiy tadqiqotlar olib borgan.
- G. M. Mirzayev, A. Aliyev va A. Shermatov ilmiy tadqiqotlar olib borgan.
- D. A hamda G javoblar.

№63

O'zbek shevalarida qanday fonetik hodisalar uchraydi?

- A. Akkomodatsiya, assimilyatsiya, unli va undosh tovushlarning tushishi, metateza.
- V. Akkomodatsiya, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, eliziya, unli va undosh tovushlarning tushishi, metateza.
- G. Akkomodatsiya, etnonimlashuv, dissimilyatsiya, eliziya, unli va undosh tovushlarning tushishi, metateza.

D. Akkomodatsiya, assimilyatsiya, toponimlashuv, eliziya, unli va undosh tovushlarning tushishi, metateza.

№64

«Lingvistik geografiya» nomli asarni kim yozgan?

- A. A.Tojiyev.
- V .A.Shermatov.
- G. V.V.Reshetov.
- D. B.A.Larin.

№65

Til orqa undoshlarini aniqlang.

- A. q (k-x), g (g-g´), ng (ng-ng´), x, h, q.
- V. q (k-x), g (g-g), ng (ng-ng), x, q, h(h).
- G. q (k-q), g (g-g´), ng (ng-ng´), x, q, h.
- D. q (k-q), g (g-g´), ng (ng-ng´), x, q, h (h).

№66

Dialektologik atlas tuzishda nimalarga e‘tibor beriladi?

- A .Sintaksis, fonetika, leksika.
- V. Uslubiyat, leksika, morfologiya.
- G. Etimologiya, sintaksis, leksika.
- D. Fonetika, morfologiya, leksika.

№67.

O‘zbek xalq shevalari asosan qaysi usul asosida o‘rganilishi maqsadga muvofiq?

- A. Sinxron usulda.
- V. Qiyosiy usulda.
- G.Tarixiy usulda.
- D. Qiyosiy-tarixiy usulda.

№68

O‘zbek xalq shevalarini o‘rganishda qaysi rus olimlari ishtirok etgan?

- A. A.A.Shaxmatov, K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, E.D.Polivanov.
- V. E.D.Polivanov, K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov.
- G. B.A.Serebrennikov, E.D.Polivanov, A.A.Shaxmatov, K.K.Yudaxin.
- D. E.M.Pospilov, S.Qorayev, A.Rustamov, F.Abdurahmonov.

№69

K.K.Yudaxinning ikkinchi tasnifida o‘zbek shevalari necha guruhga bo‘lingan?

- A.Toshkent, Surxondaryo, Samarqand, Navoiy shevalari.
- V.Toshkent, Andijon, Namangan, Xorazm shevalari.
- G. Toshkent, Qo‘qon, Buxoro, Qarshi shevalari.
- D. Toshkent, Farg‘ona, Qipchoq, Xiva, Shimoliy o‘zbek shevalari.

№70

I.I.Zarubin tasnifida shevalarimiz necha guruhga bo‘lingan?

- A.Xiva, Qarshi, Nukus, Andijon.

V.Xiva, Urganch, Oqqo‘rg‘on, Samarqand.
G.Xiva, Farg‘ona, Toshkent, Samarqand-Buxoro.
E. Xiva, Toshkent, Namangan, Denov.

№71

Gozi Olim shevalarni qanday lahjalarga bo‘lgan?

A. V,G va D javoblar.
V.O‘zbek-qipchoq lahjasi.
G.Turk-barlos lahjasi.
D.Xiva-Urganch lahjasi.

№72

A.K.Borovkov o‘zbek shevalarini necha guruhga bo‘lgan?

A.O-lovchi shevalar.
V. E. A va D javoblar.
G.Y-lovchi shevalar.
D. A-lovchi shevalar.

№73

O‘zbek tilining qarluq(-chigil-uyg‘ur) lahjasining Farg‘ona guruhi necha dialektdan iborat?

A.Namangan,Andijon-Shahrixon,O‘sh-O‘zgan,Marg‘ilon-Qo‘qon dialektlari.

V.Andijon, Namangan, Farg‘ona, Samarqand dialektlari.
G.Samarqand,Surxondaryo, Nukus dialektlari.
D.Navoiy, Xorazm, Urganch, Quva dialektlari.

№74

Shevalarni o‘rganish qaysi fanlarga ma‘lumotlar beradi?

A.Shevalarni o‘rganish qiyosiy tilshunoslik uchun ham, xalq tarixi uchun ham boy va qimmatli materiallar beradi.

V.Shevalarni o‘rganish umumiy tilshunoslik uchun ham, til tarixi uchun ham boy va qimmatli materiallar beradi.

G.Shevalarni o‘rganish til tarixi uchun ham, xalq tarixi uchun ham boy va qimmatli materiallar beradi.

D. Shevalarni o‘rganish til tarixi uchun ham, geografiya fani uchun ham boy va qimmatli materiallar beradi.

№75

Lahja deb nimaga aytiladi?

A. Lahja - shu xususiyatlarni, ya‘ni fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarni o‘zida birlashtiruvchi shevalar yig‘indisi.

V. Lahja - shu xususiyatlarni, ya‘ni fonetik, morfologik xususiyatlarni o‘zida birlashtiruvchi shevalar yig‘indisi.

G. Lahja - shu xususiyatlarni, ya‘ni etimologik, grammatik xususiyatlarni o‘zida birlashtiruvchi shevalar yig‘indisi.

D. Lahja - shu xususiyatlarni, ya'ni leksik, punktuatsion xususiyatlarni o'zida birlashtiruvchi shevalar yig'indisi.

№76

Dialektologikning asosiy vazifalariga nimalar kiradi?

A. 1)ayrim sheva fonetik xususiyatlari; 2) milliy tilning paydo bo'lishi va taraqqiyotida adabiy tilning o'rni; 3) shevalarning o'zaro munosabatini; 4)o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishi 5) umumiy o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishini tasniflash.

V.1)ayrim sheva va dialektlarning fonetik xususiyatlarini; 2) milliy tilning paydo bo'lishi va taraqqiyotida lahjalarning tutgan o'rni; shu milliy tilga asos bo'lgan lahjalar; 3) shevalarning o'zaro munosabati 4)o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishi; 5) umumiy o'xshash ekstralingvistik holatlarni belgilash asosida har tomonlama yoritish.

G. 1)ayrim sheva va dialektlarning fonetik xususiyatlari; 2) milliy tilning paydo bo'lishi va taraqqiyotida adabiy tilning tutgan o'rni, shu milliy tilga asos bo'lgan lahjalar; 3) shevalarning o'zaro munosabati 4)o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishi 5) umumiy o'xshash lingvistik xususiyatlarini belgilash asosida har tomonlama tasniflash.

D. 1)ayrim sheva va dialektlarning fonetik, morfologik, leksik, sintaktik xususiyatlari; 2) milliy tilning paydo bo'lishi, taraqqiyotida shevalarning tutgan o'rni; 3) shevalarning o'zaro munosabati; 4) o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishi; 5) umumiy o'xshash lingvistik xususiyatlarini belgilash asosida shevalarning tarqalishi xaritalarini tuzish va shevalarni har tomonlama tasnif qilish.

№77

Transkripsiya deb nimaga aytiladi?

A. Til tovushlarini imkoniyat darajasida ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv Transkripsiya deb ataladi.

V. Til tovushlarini aniq ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv Transkripsiya deb ataladi.

G. Til tovushlarini tarixiy va tavsiiy jihatdan ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv Transkripsiya deb ataladi.

D. Til tovushlarini tarixiy jihatdan ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv Transkripsiya deb ataladi.

№78

O'zbek tili shevalarini dialekt zonalashtirish kontsepsiyasini kim ilgari surgan?

A.A. Hamidov.

V.A.Rustamov.

G.A.Tojiyev.

D. A.Jo'rayev.

№79

O'zbek tilining o'g'uz lahjasini kimlar o'rgangan?

- A. F.Abdullayev, K.K. Yudaxin.
- V. F.Abdullayev, S. Yunusov.
- G.F.Abdullayev, Yu.Jumanazarov.
- D. F.Abdullayev, L. Mahmudov.

№80

O'zbek tilining qipchoq lahjasini kimlar o'rgangan?

- A. X.Doniyorov, B.To'rayev.
- V. X.Doniyorov, B.Karimov.
- G. X.Doniyorov, M.Mirzayev.
- D. X.Doniyorov, B.Jo'rayev.

№81

Dialektal so'zlarning qanday semantik guruhleri bor?

- A. Dehqonchilik, chorvachilik, ov, binokorlik, uy-ro'zg'or buyumlari atamalari va boshqalar.
- V. Dehqonchilik, chorvachilik, ov, baliqchilik, uy-ro'zg'or buyumlari atamalari va boshqalar.
- G.Dehqonchilik, chorvachilik, ov, baliqchilik, binokorlik, uy-ro'zg'or buyumlari atamalari va boshqalar.
- D. Dehqonchilik, ov, baliqchilik,binokorlik, uy-ro'zg'or buyumlari atamalari va boshqalar.

№82

Shevalarda so'z yasashning qaysi turlari bor?

- A. Affiksatsiya, konversiya va kompozitsiya usullari.
- V. Affiksatsiya, leksik-semantik va kompozitsiya usullari.
- G. Affiksatsiya, fonetik va kompozitsiya usullari.
- D. Affiksatsiya va kompozitsiya usullari.

№83

Qarshi shevasida qanday kelishiklar bor?

- A. Bosh, jo'nalish va o'rin-payt, chiqish kelishiklari.
- V. Bosh, qaratqich, jo'nalish va o'rin-payt, chiqish kelishiklari.
- G. Bosh, qaratqich, chiqish kelishiklari.
- D. Bosh, qaratqich, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari.

№84

Farg'ona shevalarida qanday kelishiklar bor?

- A. Vosita, qaratqich, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari.
- V. Bosh, qaratqich, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari.
- G. Bosh, sabab, qaratqich, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari.
- D. Bosh, qaratqich, jo'nalish, payt, o'rin-payt va chiqish kelishiklari.

№85

O'zbek shevalari adabiy tildan qaysi xususiyatlari bilan farq qiladi?

- A. Turlanish hamda etimon jihatdan.

V. Tovush va ovoz jihatdan.

G. Turlanish va etimologiya jihatdan.

D. Turlanish, tuslanish, yasalish (so‘z yasalishi va forma yasalishi).

№86

O‘zbek shevalarida qanday fonetik hodisalar uchraydi?

A. Akkomodatsiya, assimilyatsiya, unli va undosh tovushlarning tushishi, metateza.

V. Akkomodatsiya, etnonimlashuv, dissimilyatsiya, eliziya, unli va undosh tovushlarning tushishi, metateza.

G. Akkomodatsiya, assimilyatsiya, olmoshlashish, eliziya, unli va undosh tovushlarning tushishi, metateza.

D. Akkomodatsiya, assimilyatsiya, toponimlashuv, eliziya, unli va undosh tovushlarning tushishi, metateza.

№87

Lab undoshlarini toping.

A. p, f, a, v, m.

V. p, b (bi), v, m.

G. b, m, o, v, m.

D. d, b, f, v, m.

№88

Samarqand tip shevalarida qanday unlilar bor?

A. Ъ, е, а, о, ɔ, u.

V. ə, ɔ, a, g, e, i.

G. ə, ɔ, s, i, o‘, e.

D. ə, ɔ, o‘, u, ch, i.

№89

Toshkent tip shevalarida qanday unlilar bor?

A. Ъ, е, ə, ɔ, o, u.

V. i, Ъ, o‘, u, o‘,

G. i, o‘, Ъ, u, o‘. o.

D. o, u, o‘, t, i.

№90

Adabiy tilning shakllanishida qaysi shevalarning roli katta?

A. Andijon shevasining.

V. Buxoro shevasining.

G. Barcha o‘zbek shevalarining.

D. Farg‘ona shevasining.

№91

O‘zbek tilining qipchoq lahjasiga xos xususiyatlar nimalardan iborat?

A. Hozirgi zamon davom fe’lning *-djatir* qo‘shimchasi bilan yasalishi.

V. A va G javoblar.

G.Juft unlilarning mavjudligi, qaratqich-tushum kelishigi qo‘shimchalarida n/d/t tovushlarining almashinishi, y undoshining dj undoshiga o‘tishi.

D.Ettita kelishikka egaligi.

№92

O‘zbek tilining qorluq-chigil-uyg‘ur lahjasining Farg‘ona guruhi necha dialektdan iborat?

A. Andijon, Namangan, Farg‘ona, Samarqand dialektlari.

V.Namangan, Andijon-Shahrixon, O‘sh-O‘zgan, Marg‘ilon-Qo‘qon dialekt-lari.

G.Samarqand, Surxondaryo, Nukus dialektlari.

D.Navoiy, Xorazm, Urganch, Xiva dialektlari.

№93

O‘zbek tilining qorluq-chigil-uyg‘ur lahjasiga xos xususiyatlar nimalardan iborat?

A.To‘liq assimlyatsiya va umlautlashish hodisalari bo‘ladi.

V.Ch//T, L//N, H//X undoshlari almashinib qo‘llanadi.

G.Qaratqich-tushum qo‘shimchalarida n/d/t tovushlarining almashinib turishi kuzatiladi.

D. A, V va G javoblar.

№94

V.V.Reshetov tasnifida o‘zbek shevalari necha lahjaga bo‘lingan?

A.Qorluq-chigil-uyg‘ur lahjasi.

V.Qipchoq va o‘g‘uz lahjalari.

G.Chigil lahjasi.

D. A va V javoblar.

№95

A. K.Borovkov o‘zbek shevalarini necha dialektga bo‘lgan?

A.O‘rta o‘zbek dialekti.

V.Shayboniy-o‘zbek dialekti.

G.Janubiy Xorazm dialekti.

D. Barcha javoblar to‘g‘ri .

№96

E.D.Polivanov tasnifida asosan nimaga e‘tibor berilgan?

A.Unlilarning ta‘siriga.

V.Undoshlarning ta‘siriga.

G.Eronlashmagan va eronlashgan shevalarga.

D.Eronlashgan shevalarga.

№97

I.I.Zarubin tasnifida shevalarimiz necha guruhga bo‘lingan?

A.Xiva, Qarshi, Nukus, Andijon.

V.Xiva, Urganch, Oqqo‘rg‘on, Samarqand.

G. V va G javoblar.

D. Xiva, Farg‘ona, Toshkent, Samarqand-Buxoro.

№98

E.D.Polivanov tasnifida nimalarga e‘tibor berilgan?

A.Unlilarning ishtirokiga.

V.Undoshlarning ishtirokiga.

G.Metisatsiya hodisasiga.

D. G va D javoblar.

№99

O‘zbek xalq shevalarining shakllanishi va taraqqiyotida turkiy bo‘lmagan tillarning ta‘siri bormi, yo‘qmi?

A. Turkiy bo‘lmagan tillarning ta‘siri yo‘q.

V. Turkiy bo‘lmagan tillarning ta‘siri sezilmaydi.

G. Turkiy bo‘lmagan tillarning ta‘siri seziladi.

D. A va G javoblar.

№100

O‘zbek tilining boshqa turkiy tillardan qanday farqi bor?

A. Unlilarning kam qo‘llanishi bilan.

V. Singarmonizm hodisasining zaifligi bilan.

G. Qo‘shimchalarning ko‘p qo‘llanishi bilan.

D. O‘zaklarning ko‘p ishlatilishi bilan.

“O‘zbek dialektologiyasi” fanidan amaliy mashg‘ulotlarni tashkil qilish uchun mashqlar majmui

Bu fanni yaxshi o‘zlashtirishda ma’ruzalar bilan birga amaliy mashg‘ulot darslarining ahamiyati juda ham katta hisoblanadi. Biz “O‘zbek dialektologiyasi” fanining 6ta bo‘limi yuzasidan amaliy mashg‘ulotlar uchun namunaviy mashqlarni tayyorladik, dars jarayonida qo‘llashni o‘rinli deb bilamiz. Albatta, bu mashqlar ham darslar davomida va kelajakda yana ham mukammallashib, sayqallashib boradi.

1. Transkripsiya bo‘yicha mashqlar

1.1-mashq.

Transkripsiyada yozishni o‘zingiz mashq qiling.

1.2-mashq.

Transkripsiyada o‘nta sozni shevadan yozing.

1.3-mashq.

Transkripsiyada o‘nta gap yozing va o‘qing.

Namuna: *Пешинь бу гәпъ ед-йурттъ джә қъйнәп қойьнтъ.*

1.4-mashq.

Transkripsiyada o‘nta maqol yozib, izohlang.

Namuna: *Baxt topilmaydi, yaratildi.*

1.5-mashq.

Transkripsiya o'nta gap yozing va o'qing.

Namuna:

Козънь эчън йумсэ аркнъ ъчьдэ турунтъ. Шу бьээн аркнъ ъчьдэ йурэ бердъ.

1.6-mashq.

Transkripsiya o'nta gap yozib, izohlab bering.

1.7-mashq.

Transkripsiya o'nta maqol yozib, tushuntiring.

Namuna:

Гәпнъ гәпър укқәнгә, жәнъ-дъэънъ суққәнгә.

1.8-mashq.

Transkripsiya o'ntadan frazeologizm hamda maqol yozib, tushuntiring.

Namuna: *Yuragi yorildin* (qo'rqdi).

1.9-mashq.

Transkripsiya o'ntadan yor-yor hamda frazeologizm yozib, o'qing.

Namuna: *Йьээмә қъз, .йьээмә,*

Той сенькъ, йэр- йэр.

Әстәнәсъ тьэәдән,

Уй сенькъ, уэр- йэр.

1.10-mashq.

Transkripsiya shevaga xos o'ntadan qarg'ish yozib, tushuntiring.

Namuna: *Diling qəraligini bilishsin.*

1.11-mashq.

Transkripsiya shevaga oid o'ntadan maqto'v, alqovli gaplar yozib, izohlang.

Namuna: *Baraka tər.*

1.12-mashq.

Transkripsiya o'ntadan vylgarizm(qo'pol so'z)larni yozib, tushuntiring.

1.13-mashq.

Transkripsiya o'z ismingiz, familiyangizni, do'stlaringizning ismi, sharifini yozib bering.

1.14-mashq.

Transkripsiya xalq qo'shiqlaridan o'nta misol yozing.

Namuna: *Гьръм койнә: кьймәймән йоқәсънъ өйдърън,*

Дангәсәгә теймәймән, йурәк бәгръм қон қъэън.

1.15-mashq.

Transkripsiya xalq qo'shiqlaridan allaga o'nta misol yozib, izohlang.

Namuna: *Узәнгиси тәқимәик,*

Әвәзәри йәқимәик.

Мизги, хәрәв, йәк қитти,

Әзә, бәчәм, әқиәәик.

1.16-mashq.

Transkripsiyada topishmoqlarga o‘nta misol yozib, izohlang.

1.17-mashq.

Transkripsiyada xalq maqollariga o‘nta misol yozib, izohlang.

2.Fonetika bo‘yicha mashqlar

2.1-mashq.

Unlilarga izoh bering.

Namuna: ə - orqa qator lablanmagan a tipidagi ochiq unli tovush, a unlisidan taraqqiy etib, bu tovush o‘lovchi o‘zbek shevalarida keng tarqalgan. Masalan, *Toshk. Marg‘ . 633ə // Qo‘qon. b ə l ə* kabi.

2.2-mashq.

Undoshlarga izoh bering.

Namuna: v — lab-lab v. Lab-tish v undoshi uchrasa, alohida izohlash zarur.

2.3-mashq.

Shevangizdagi unlilarni izohlang.

Namuna: Shevamizda a, ə unlilari farqlanadi.

2.4-mashq.

Shevangizdagi undoshlarni talqin qiling.

Namuna: Shevamizda v, v’ undoshlari farqlab aytiladi, yoziladi.

2.5-mashq.

Shevangizdagi nutq tovushlariga izoh bering.

2.6-mashq.

Shevangizdagi nutq tovushlari qatnashgan so‘zlarni yozib, izoh bering.

2.7-mashq.

Shevangizdagi maqollarni yozib (15tadan gapi bo‘lsin), u(lar)dagi unli, undoshlarni izohlang.

2.8-mashq.

Shevangizdagi frazeologizmlarni yozib (15tadan gapi bo‘lsin), u(lar)dagi unli, undoshlarni izohlang.

2.9-mashq.

Shevangizdagi suhbatlarni yozib (20tadan gapi bo‘lsin), u(lar)dagi unli, undoshlarni izohlang.

2.10-mashq.

Shevangizdagi yor-yorlarni transkripsiyada yozib (25tadan gapi bo‘lsin), u(lar)dagi unli, undoshlarni izohlang.

2.11-mashq.

Shevangizdagi qo‘shiqlarni transkripsiyada yozib (30tadan gapi bo‘lsin), u(lar)dagi unli, undoshlarni izohlang.

2.12-mashq.

Shevangizdagi frazeologizm va maqollarni transkripsiyada yozib (20ta gapi bo'lsin), u(lar)dagi unli, undoshlarni izohlang, fonetik hodisalarni ko'rsating.

2.13-mashq.

Shevangizdagi yor-yorlar hamda suhbatlarni transkripsiyada yozib (20ta gapi bo'lsin), u(lar)dagi unli, undoshlarni izohlang. Ulardagi fonetik hodisalarni ko'rsating.

2.14-mashq.

Shevangizdagi qo'shiqlardan matnlarni transkripsiyada yozib (25tadan gapi bo'lsin), u(lar)dagi unli, undoshlarni izohlang. Ulardagi fonetik hodisalarni ko'rsatib o'ting.

2.15-mashq.

Shevangizdagi eng yaxshi matnlarni transkripsiyada yozib (30tadan gapi bo'lsin), u(lar)dagi unli, undoshlarni izohlang. Ulardagi fonetik hodisalarni ko'rsatib izohlang.

3.Leksikologiya bo'yicha mashqlar

3.1-mashq.

Shevangizga oid dialektal so'zlar(15ta)ni transkripsiyada yozing.

Namuna: ena (ona), g'ilvindъ (somsaning bir turi).

3.2-mashq.

Shevangizga oid dialektal so'zlar(15ta)ni transkripsiyada yozib, izohlab bering.

Namuna: эджу (хажв), э й с т э (аста).

3.3-mashq.

Shevangizda qo'llanadigan ovqat nomlariga oid so'zlar(20ta)ni transkripsiyada yozib, izohlang.

Namuna: piyэvэ (suyuq ovqat), g'ilvindъ (somsaning bir turi).

3.4-mashq.

Shevangizda qo'llanadigan kiyim nomlariga oid so'zlar(20ta)ni transkripsiyada yozib, tushuntiring.

Namuna: gupichэ (kiyim turi), мэдэзъ (шохи беэбоғ).

3.5-mashq.

Shevangizda qo'llanadigan dehqonchilikka oid so'zlar(25ta)ni transkripsiyada yozing.

Namuna: makka (makkajuxori), bo'day (bo'g'dэy).

3.6-mashq.

Shevangizda qo'llanadigan uy jihozlari nomlariga oid so'zlar(25ta)ni transkripsiyada yozib bering.

Namuna: pəddə (parda), təmbə (eshik).

3.7-mashq.

Shevangizda qo‘llanadigan qarindosh-urug‘nomlariga oid so‘zlar(30ta)ni transkripsiyada yozib, o‘qib bering.

Namuna: джъздэ (почча), qayni (qayin uka).

3.8-mashq.

Shevangizda qo‘llanadigan sinonimlarga oid so‘zlar(30ta)ni transkripsiyada yozib, tushuntiring.

3.9-mashq.

Shevangizda qo‘llanadigan antonimlarga oid so‘zlar(35ta)ni transkripsiyada yozib, izohlang.

3.10-mashq.

Shevangizda qo‘llanadigan paronimlarga oid so‘zlar(35ta)ni transkripsiyada yozib oling.

3.11-mashq.

Shevangizda qo‘llanadigan omonimlarga oid so‘zlar(40ta)ni transkripsiyada yozib, tushuntiring.

3.12-mashq.

Shevangizda qo‘llanadigan hunarmandchilikka oid so‘zlar(40ta)ni transkripsiyada yozib, izohlab bering.

3.13-mashq.

Shevangizda qo‘llanadigan chorvadorchilikka oid so‘zlar(45ta)ni transkripsiyada yozib, izohlang.

Namuna: inək (sigir), eshku (echki).

3.14-mashq.

Shevangizda qo‘llanadigan do‘ppiduzlar qo‘llaydigan so‘zlar(45ta)ni transkripsiyada yozib oling.

3.15-mashq.

Shevangizda qo‘llanadigan o‘yin nomlariga oid so‘zlar(45ta)ni transkripsiyada yozib, izohlab ko‘rsating.

Namuna: chillik, həppək.

3.16-mashq.

Shevangizda qo‘llanadigan kelinlar uyi bezagi nomlariga oid so‘zlar(45ta)ni transkripsiyada yozib, izohlang.

3.17-mashq.

Shevangizda qo‘llanadigan oziq-ovqat nomlariga oid so‘zlar(45ta)ni transkripsiyada yozib, tushuntiring.

Namuna: bədding (bodring), ч ө р ə к (нон).

4.Soz yasalishi bo‘yicha mashqlar

4.1-mashq.

So‘z yasalishi nima, unga bir necha misollar keltiring.

So‘z yasalishi – bu so‘zga qo‘shimcha va so‘z qo‘shish bilan yangi so‘z yasash.

Namuna: nina-chi, қ ы с ы м -м а (хафа бўзма, тортинма).

4.2-mashq.

So‘z yasalishiga shevadan misollar toping.

Namuna: б ь э б ь э -г о : (буэбуэигўё), э н д а м -э ы (яхши).

4.3-mashq.

So‘z yasalishiga shevangizdan misollar sharhlang.

4.4-mashq.

So‘z yasalishiga shevalardan misollar topib, yasovchi qo‘shimchalarni izohlang.

4.5-mashq.

So‘z yasalishiga turli shevadan misollarni tushuntiring.

4.6-mashq.

So‘z yasalishiga shahar shevalaridan misollar topib ko‘rsating.

4.7-mashq.

So‘z yasalishiga qipchoq shevalaridan misollar keltiring.

4.8-mashq.

So‘z yasalishiga o‘g‘uz shevalaridan misollar toping.

4.9-mashq.

So‘z yasalishiga Farg‘ona shevalaridan misollar topib, izohlang.

4.10-mashq.

So‘z yasalishiga Qarshi shevasidan misollarni topib, sharhlang.

4.11-mashq.

So‘z yasalishiga Xorazm shevalaridan misollarni tushuntiring.

4.12-mashq.

So‘z yasalishiga Shimoliy o‘zbek shevalaridan misollar toping.

4.13-mashq.

Matn yozib, undagi so‘z yasalishini ko‘rsating.

4.14-mashq.

Matnlar yozib, ulardagi so‘z yasalishini misollar bilan izohlang.

4.15-mashq.

Kishilar suhbatini matn qilib yozib, so‘z yasalishiga undan misollar keltiring.

5.Morfologiya bo‘yicha mashqlar

5.1-mashq.

Shevangizga oid egalik qo‘shimchalariga misolni so‘zlarda qo‘llab transkripsiyada yozib, izohlang.

Namuna: *йэ. Жиззах.* б ь э э й ь м , б ь э э й ь н г , б ь э э й ь , б ь э э й ь м ь з , б ь э э й ь з , б ь э э й ь .

5.2-mashq.

Shevaga oid kelishik qo‘shimchalariga misolni so‘zlarda qo‘llab transkripsiyada yozing.

Namuna: balam, әкәт, balamдың, әкәтдинг, balamды, әкәтды, balama, әкәтә, balamda, әкәтдә, balamнан, әкәтнән

5.3-mashq.

Shevangizga oid kelishik va egalik qo'shimchalariga misolni so'zlarda qo'llab transkripsiyada yozib, izohlab bering.

5.4-mashq.

Shevangizga oid hozirgi zamon qo'shimchalarini so'zlarda qo'llab transkripsiyada yozib, izohlang.

5.5-mashq.

Shevangizga oid kelasi zamon qo'shimchalarini so'zlarda qo'llab transkripsiyada yozing.

5.6-mashq.

Shevangizga oid o'tgan zamon qo'shimchalarini so'zlarda qo'llab transkripsiyada yozib, izohlanb ko'rsating.

5.7-mashq.

Shevangizga oid hozirgi va o'tgan zamon qo'shimchalarini so'zlarda qo'llab transkripsiyada yozib, izohlang.

5.8-mashq.

Shevangizga oid o'tgan, hozirgi va kelasi zamon qo'shimchalarini so'zlarda qo'llab transkripsiyada yozib qo'ying.

5.9-mashq.

Shevangizga oid egalik, o'tgan, hozirgi va kelasi zamon qo'shimchalarini so'zlarda qo'llab transkripsiyada yozing.

5.10-mashq.

Shevangizga oid egalik, kelishik, shuningdek, o'tgan, hozirgi va kelasi zamon qo'shimchalarini so'zlarda qo'llab transkripsiyada yozib, izohlang.

5.11-mashq.

Shevangizga oid asliy sifatlarga misollarni transkripsiyada yozib, ko'rsatib bering.

5.12-mashq.

Shevangizga oid atoqli ot(kishi ismi, toponim,etnonim)larga misollarni transkripsiyada yozib, o'qing.

5.13-mashq.

Shevangizdagi taqlid va sonlarga oid misollarni transkripsiyada yozib, izohlang.

5.14-mashq.

Shevangizga oid undov, bog'lovchilarga misollarni transkripsiyada yozib, belgilang.

5.15-mashq.

Shevangizga oid ravish, olmosh va sifatlarga misollarni transkripsiyada yozib, ko'rsating.

6.Sintaksis bo'yicha mashqlar

6.1-mashq.

Shevalarga oid so'z birikmalariga misollarni transkripsiyada yozib, tushuntiring.

Namuna: yəxshi bələ.

6.2-mashq.

Shevalarga oid so'z birikmalari va gaplarga misollarni transkripsiyada yozib, izohlang.

Namuna: qurbaqaning gəshi. Вѣр вѣрѣкѣн, бѣр уоѣкѣн, бѣр зѣмѣндѣ бѣр рѣshshѣ bogѣnѣkѣn. U shunѣqѣnggѣ zѣlѣmѣkѣngkѣ hѣr qѣnѣqѣ nѣmѣqulgѣrchlѣylѣrrѣ qѣlѣvurѣrѣkѣn¹.

6.3-mashq.

Shevalarga oid sodda gaplarga misollarni transkripsiyada yozib, miqdorini sanang, sharhlang.

6.4-mashq.

Shevalarga oid sodda gapning bir sostavli turlariga misollarni transkripsiyada yozib, izohlang.

6.5-mashq.

Shevalarga oid sodda gapning darak, so'roq, buyruq turlariga misollarni transkripsiyada yozib, tushuntiring.

6.6-mashq.

Shevalarga oid qo'shma gapning darak, so'roq, buyruq turlariga misollarni transkripsiyada yozing.

6.7-mashq.

Shevalarga oid qo'shma gapning bog'langan va bog'lovchisiz turlariga misollarni transkripsiyada yozib, izohlang.

6.8-mashq.

Shevangizga oid sodda gapning bir sostavli turlariga misollarni transkripsiyada yozib, tushuntiring.

6.9-mashq.

Shevangizga oid sodda gapning darak, so'roq, buyruq turlariga misollarni transkripsiyada yozib, izohlang.

6.10-mashq.

Shevangizga oid qo'shma gapning darak, so'roq, buyruq turlariga misollarni transkripsiyada yozing.

6.11-mashq.

Shevangizga oid qo'shma gapning bog'langan va bog'lovchisiz turlariga misollarni transkripsiyada yozib, izohlang.

6.12-mashq.

¹ Juda kam o'rinlarda namuna berdik. Sababi, mashqlar talabi ancha tushunarli.

Shevangizga oid matn(lar)ni yozib, undagi sodda va qo'shma gapning bog'langan va bog'lovchisiz turlariga misollarni transkripsiya qilib, o'qib bering.

6.13-mashq.

Shevangizga oid matn(lar)ni yozib, undagi sodda va qo'shma gapning bog'langan va bog'lovchisiz turlarining sonini aniqlab, misollarni transkripsiyada yozing.

6.14-mashq.

Shevalarga oid matn(lar)ni yozib, undagi sodda va qo'shma gapning bog'langan va bog'lovchisiz turlarining sonini aniqlab, misollarni transkripsiyada yozing.

6.15-mashq.

Shevalarga oid matn(lar)ni yozib, undagi sodda va qo'shma gapning bog'langan va bog'lovchisiz turlarining sonini aniqlab, misollarni transkripsiyada yozing va ularning kamligini tushuntiring.

“O‘zbek dialektologiyasi” fanidan amaliyot

Kirish

Har bir fanning nazariy hamda amaliy kurslari - qismlari mavjud. Agar fan faqat nazariyadan iborat bo'lganda bugungi fan-texnika taraqqiyoti yuzaga kelmagan bo'lardi. Fanning uzluksiz rivojlanib borishi nazariya va amaliyot (praktika)ning o'zaro mutanosib bo'lishini talab etadi. Albatta, nazariya amaliyotda o'z natijasini topmas ekan, u quruq gapdan bo'lak narsa emas. Shuning uchun ham qadim-qadimdan kishilar aytilgan har bir narsaning hayotdagi izini, o'rnini, qo'llanishini izlab, qidirib topishgan hamda kuzatishganki, natijada fan, texnika va madaniyat rivojlangan.

Oddiylikdan murakkablik sari borish tufayli kishilik jamiyatida o'sishi o'zgarish bo'lgan. Bunday o'zgarish, albatta, yangilikning eskilik ustidan g'alabasi bilangina yuzaga kelganligini hamma biladi. Shu sababli ham oliy va o'rta-maxsus ta'lim tizimida pedagogik, o'quv, ishlab chiqarish, dialektologik va uzluksiz amaliyot keng qo'llanib kelinmoqda.

Yuqorida qayd qilib o'tilgan amaliyotlardan biri “O‘zbek dialektologiyasi” fani bo'yicha joylarda o'tkaziladigan amaliyotdir. Ushbu amaliyotga talabalarni olib borish Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti (oldingi ToshDU)da XX asrning oltmishinchi yillaridan boshlab o'tkazila boshlangan bo'lib, hozirgacha amaldadir. Unga ko'ra har yili kunduzgi bo'limning ikkinchi kurs talabalari rejalashtirilgan ma'lum bir hududning shevasini o'rganib, u asosida shevaga oid materiallarni yig'ib kelishadi. Talabalar sheva vakillari bilan suhbatlashib, nazariy ma'lum otlarni amaliy ma'lum otlar bilan muqoyasa qilishlarining natijasi ijobiy bo'lishi aniq. Talabalar o'zlarining shevalaridan boshqa bir shevani eshitib, ma'lum bir

dastur asosida o'rganishsa, bilingki, u sevgan kasbini yana ham mukammal o'rganishga kirishadi.

O'zbek shevalarini o'rganish bo'yicha bugungi kungacha bir qancha metodik qo'llanmalar nashr qilingan: "O'zbek sheva lahjalarini tekshirishga doir savol-javoblar" (A.K.Barovkov, 1944.), "Buxoro oblastidagi o'zbek shevalarini o'rganish uchun anketa" (M.Mirzayev, 1955.), "O'zbek tilining Namangan dialekti bo'yicha material to'plovchilar uchun anketa" (A.Aliyev, 1964.), "O'zbek tilining mahalliy shevalari bo'yicha material to'plovchilar uchun anketa" (A.Yu.Aliyev, K.N.Nazarov, 1976.) va boshqalar. Ammo bu metodik qo'llanma hamda anketalarning maqsad va vazifalari o'zgacha bo'lib, dialektologik amaliyot uchun to'liq foydalanish mumkin emas. Chunki ular asosan, ilmiy-amaliy tadqiqot ishlarini o'tkazish uchun tuzilgan metodik qo'llanmalar hisoblanib, birortasi "O'zbek dialektologiyasi" fanidan to'liq amaliyot o'tkazishni o'zida qamray olmaydi. Sababi, ular bir-biridan quyidagicha farqlanadi:

1.Oldin tuzilgan anketalar alohida tadqiqotchilar uchun tuzilgan. Shuning uchun uni bir kishi to'ldirishi maqsadga muvofiq.

2.Ushbu ishdagi amaliyot o'tkazish uchun ko'rsatmalar esa butun bir kurs talabalari ayni bir vaqtda sheva vakillari nutqini kuzatish uchun tuzilgan.

Shunday ekan, o'zbek filologiyasi fakulteti talabalari uchun "O'zbek dialektologiyasi" fanidan amaliyot o'tkazishda ma'lum bir yo'nalishlar beradigan metodik ishning bo'lishi zarurdir. Mazkur qo'llanma qo'llanma xuddi ana shu maqsadda yaratildi. U yuqorida birma-bir qayd qilingan metodik ishlarga suya-nilgan holda va respublikamizdagi dilektologik olimlarning fikr-mulohazalari ham-da tajribalariga, bir necha yillardan buyon o'tkazilib kelinayotgan dialektologik amaliyotdan orttirilgan amaliy tajribalarga asoslanib ish olib borilgan holda yaratildi.

Mazkur o'quv qo'llanma dialektologik amaliyotning maqsad va vazifalari, bu amaliyotga tayyorgarlik ko'rish, shevalarni o'rganish va shevalarga oid dalillarni yig'ish usullariga doir yo'llanmalar berilgan. Bular bilan bir qatorda dialekt va shevalardan dalillar yig'ish dasturi, amaliyot tugagandan so'ng o'tkazilgan amaliyot yuzasidan hisobot yozish va yo'l-yo'riqlari haqida ham to'xtalib o'tilgan.

Bugungi kunda har bir mutaxassis o'zi tanlagan sohasini mukammal egallagan bo'lishi davr talabi sanaladi. Shuning uchun ham har doim o'tkaziladigan pedagogik amaliyot kabi "O'zbek dialektologiyasi" fanida bo'ladigan amaliyotni muvaffaqiyatli yakunlash har tomonlama mohir va yetuk filolog bo'lmoqchi bo'lgan barcha talabalar oldidagi bajarilishi lozim bo'lgan asosiy vazifalardan biri hisoblanadi.

“O‘zbek dialektologiyasi” fani amaliyotining maqsad va vazifalari

Ushbu amaliyot o‘quv amaliyotlaridan biri hisoblanib, uning vazifasi ham shunga qaratilgan. Talabalar o‘qish davrida o‘tilgan nazariy mashg‘ulotlarning amaliy qismini bu amaliyotda o‘z ko‘zlari bilan ko‘rishadi. Natijada, nazariya bilan amaliyotning doimiy uzviyligi, birligi zarurligini his qilishadi - tushunishadi. Hammaga ma‘lumki, belgilab olingan dialekt va shevalardan ma‘lum dastur asosida yig‘ilgan dalillarni har tomonlama tadqiq etish bilan zarur ilmiy xulosalarga kelish mumkin. Sababi, ular o‘zbek tarixini, tarixiy fanlarni kerakli dalillar bilan ta‘minlaydi. Ba‘zan bir shevada shunday noyob dalillar uchraydiki, ular hech bir tarixiy manbalarda ham, hech bir tarixiy yodgorliklarda ham uchramaydi.

Bunday fakt-dalillar orqali tilimizning boyligini va qadimiyligini asoslash yana ham ishonchli bo‘ladi. Shuning uchun ham kundan-kunga adabiy til ta‘sirida turli xil o‘zgarishlarga uchrab bir-biriga singishib borayotgan yoki yo‘qolib borayotgan o‘zbek shevalarini tezlik bilan o‘rganib chiqish hamda ularning materiallarini jamlash hozirgi kundagi o‘zbek tilshunosligining, shuningdek, o‘zbek shevashunosligining muhim ilmiy muammolaridan biri hisoblanadi. Bunda “O‘zbek dialektologiyasi” fanidan bo‘ladigan har yilgi rejali amaliyotlar hamda dialektologik ekspeditsiya(safar)lar katta ta‘limiy hamda tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

XX asrning boshlaridanoq “O‘zbek dialektologiyasi” o‘zining o‘rganish va tadqiqot olib borish ob‘ektlariga ega bo‘lgan fanlardan biri sifatida shakllandi. Uning shakllanishida rus turkologolimlarining xizmatlari bebahodir. Sababi, ularning bu sohadagi amalga oshirilgan birinchi ilmiy va amaliy izlanishlari natijasida shevalarimiz haqida ilk materillar - dalillar to‘plandi. Rus turkologolimlarining o‘zbek shevalarini ma‘lum bir dasturlar asosida, rejali tartibda o‘rganib chiqishmagan bo‘lsalarda, lekin ularning nazariy hamda amaliy fikrlari va to‘plab ulgurgan materiallari bugungi kunda ham o‘zining ilmiy, amaliy ahamiyatini – qimmatini yo‘qotgani yo‘q.

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Tilshunoslik institutining dialektologiya bo‘limi xodimlari XX asrning 50-80-yillaridan har yili o‘zbek shevalaridan materiallar yig‘ish uchun dialektologik safar (ekspeditsiya)lar uyushtirib kelishdi. Natijada, katta ilmiy-amaliy qimmatga ega bo‘lgan manbalar hisoblanadigan dialektologik materiallar to‘plandi.

Bu sohada V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov, F.Abdullayev, S.Ibrohimov, M.Mirzayev, A.Shermatov, X.Doniyorov, B.Jo‘rayev, A.Aliyev, N.Rajabov, A.Ishayev, Q.Muhammadjonov, SH.Nosirov, T.Sodiqov, D.Abdurahmonov, M.Turobova, Yo.G‘ulomov, A.Jo‘rayev, K.Nazarov, X.Jo‘rayev, I.Farmonov, N.S.G‘ofurova, T.Turg‘unov, M.Sh.Shoinoyatova, M.Valiyev, A.Mamatov kabi dialektolog olimlar o‘zbek shevalari bo‘yicha ancha ilmiy-amaliy kuzatishlar olib borishgan va bu kuzatishlar davom ettirilmogda. Ular o‘zlari to‘plagan shevaga oid materiallarni, albatta,

dialektologik ekspeditsiyaga chiqish bilan to'plashgan. Bu olimlar to'plagan shevaga oid materiallarning bir qismigina monografiya va maqolalar sifatida nashr qilindi, qolganlari ustida ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, respublikamizdagi ko'plab qishloq, shahar va tumanlarning shevalari bo'yicha materiallar to'plangan. Biroq hali kam tadqiq etilgan yohud mutlaqo o'rganilmagan o'zbek shevalari mavjud. Bunday shevalarni topib o'rganish juda zarur va muhimdir. Mana shu shevalarni tadqiq etadigan tadqiqotchilar, albatta, bugungi talabalarimizdan chiqadi. Shu sababli talabalarga "O'zbek dialektologiyasi" fanidan amaliyot o'tkazish katta ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Chunki ularga dialektologik amaliyot bir umrga kerak bo'ladi - o'qituvchi bo'lganda o'quvchilarning xatolarini kamaytirishda, jurnalist bo'lishganda xalq tiliga mos iboralar qo'llay bilishda, ijodkor bo'lganda esa xalq ommasiga tushunarli fikr-mulohazalarni matbuot sahifalarida berishda, qayd etishda, so'zsiz, dialektologik amaliyot vaqtida ko'rilgan va kuzatilgan holatlar yordam berishi aniq.

"O'zbek dialektologiyasi" fanidan bo'ladigan amaliyot pedagogik amaliyot kabi talaba yoshlarni bo'lg'usi kasbiga mehr-muhabbat ruhida tarbiyalashga, xalq tiliga hurmat hissini uyg'otishga, sheva vakillari bilan muomala qila olishiga yordam beradi, ya'ni tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Shuningdek, talabalar bu amaliyot vaqtida xalq hayoti bilan, ona yurtning tabiat go'zalliklari bilan yaqindan tanishishadi. Bu esa talabalarda ona vatanga, ona tabiatga mehr uyg'otadi. Xalq tarixiyu taqdiri, ona vatan tarixi, xalqimizning urfi-odatlariga va an'alariga nisbatan qiziqishini kuchaytiradi. Ushbu amaliyotning ilmiy-amaliy tomonlari ham mavjud. Chunki talabalar tomonidan yig'ilgan sheva materiallarini alohida ilmiy to'plam sifatida nashr qilish, talabalarga ilmiy ma'ruza, kurs ishi, ma'lum bir sheva materiallari bitiruv malakaviy ish(lar)iga asos sifatida berilishi mumkin. Bulardan ko'rinib turibdiki, "O'zbek dialektologiyasi" fanining o'quv amaliyotdan ko'zda tutilgan asosiy maqsadlar quyidagilar:

1) ajratib olingan ma'lum bir shevaning o'ziga xos barcha lingvistik xusu-siyatlari haqida mumkin qadar ko'p va sifatli dalillar yig'ish; 2) milliy tilga hurmat tuyg'usini uyg'otish; 3) xalq tili, xalq tarixi va uning hayoti bilan yaqindan tanishish; 4) amaliyotda yig'ilgan dalillar tilshunosligimizni boyitishga hissa qo'shishini his qilish; 5) ona-Vatanga, el-yurtga muhabbat tuyg'usini uyg'otish; yurt tabiatidan estetik zavq olish; 6) kuzatishlar natijasida ma'lum xulosalar chiqara olish kabi ko'nikma va malakalarni hosil qilish. Bular o'z navbatida talabalarning kelajakdagi ta'limiy, tarbiyaviy va ma'rifiy faoliyatlarini belgilashda ham yordam beradi.

Demak, "O'zbek dialektologiyasi" fanidan bo'ladigan o'quv amaliyotning vazifalari jumlasiga quyidagilar ham kiradi:

1. Soha bo'yicha egallangan nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash.
2. Shevalarni adabiy til bilan qiyos qilgan holda o'rganib, ilmiy hamda amaliy jihatdan tadqiq etish.

3. Talabalar dialektologik amaliyot vaqtida egallashgan ko'nikma hamda malakalarni keyinchalik o'qituvchilik kasbida qo'llashlari uchun doimiy ko'nik-malar hosil qilish.

4. Amaliyot vaqtida aytilgan talablar asosida to'liq va xatosiz holda tayyorlangan talabalarning dialektologik amaliyoti materiallaridan kelajakda tuzilishi tabiiy hol va ma'naviy ehtiyoj bo'lgan ko'p tomli "O'zbek xalqi shevalari lug'a-ti" uchun so'zliklarni tanlab yig'ib olish.

Amaliyotning texnika xavfsizligi qoidalari

"O'zbek dialektologiyasi" fanidan amaliyotga borish uchun talabalar bilish kerak bo'lgan texnika xavfsizligi qoidalari quyidagilardan iborat:

1. Ko'chada yurganda yo'l transport qoidalariga amal qilish.
2. Elektr jihozlariga tegmaslik.
3. Elektr asboblarni ruxsatsiz ishlatmaslik.
4. Gaz asboblardan ehtiyotkorlik bilan foydalanish .
5. Taqiqlangan joylarda cho'milmaslik.
6. Ariqdagi suvdan foydalanmaslik.
7. Taqiqlangan joylarda yurmaslik.
8. Begona odamlar bilan ortiqcha suhbatlashmaslik.
9. Rahbarning ruxsatisiz kunlik amaliyotga chiqmaslik.
10. Ruxsatsiz yakka o'zi amaliyotga chiqib ketmaslik.
11. Jamoat tartibini buzmaslik, jamoani hurmat qilish.
12. Sheva vakillari nutqini hurmat qilish.
13. Noo'rin gapirish va qo'pol holatlarda yurishdan saqlanish.

"O'zbek dialektologiyasi" fani amaliyotiga tayyorgarlik ko'rish

Ushbu fanidan amaliyot folklor fanidan bo'ladigan amaliyot bilan birgalikda (ba'zan alohida holda) bir oy ichida o'tkaziladi. Unga tayyorgarlik ko'rish, o'tkazish va yakunlash reja asosida olib boriladi. Ushbu amaliyotga tayyorgarlik ko'rishni bir oz oldindan boshlash kerak, ma'ruza va amaliy ishlar olib borish davrida yozgi dialektologik amaliyotning maqsad hamda vazifalari tushuntirib boriladi, yo'l-yo'lakay amaliyotga doir bo'lgan ayrim metodik va tashkiliy ko'rsatmalar ham berib boriladi.

Mazkur amaliyotdan ko'zlangan maqsadni amalga oshirish uchun eng avval talabalar bunga tayyor bo'lishlari kerak. Dialektologik amaliyotga qatnashish va uni samarali o'tkazish uchun talabalardan quyidagilar talab qilinadi:

1. Soha doirasida puxta ilmiy-nazariy va amaliy bilimga ega bo'lish.
2. Transkripsion yozuv tizimini yaxshi o'zlashtirish va uni amaliyot davrida qo'llay bilish.
3. Yozuvning zamonaviy texnikasini yaxshi egallash va unga amal qilish.

Shevalardan materiallar yig'ish usullari:

1. Shevani o'rganish uchun reja, dastur va so'roqlikka ega bo'lish.
2. Magnitofon va fotoapparatdan o'z vaqtida o'rinli foydalana olish.
3. Tashqi qiyofasi hamda kishilar o'rtasida o'zini tuta bilishi bilan o'rnak bo'lishlari shart.
4. Joylarda kishilar bilan sodda, samimiy, ma'naviy va madaniy munosabatda bo'lish.
5. Shevasi o'rganilayotgan hududning madaniy-iqtisodiy ahvoli, etnolingvistik xususiyatlari va geografik o'rinlashuvidan ma'lum darajada xabardor bo'lishi tabiiy holdir.

Bu amaliyotga tayyorgarlik ko'rishning birinchi bosqichi o'qituvchi tomonidan talabalar davrasida bajariladi. O'qituvchi yoxud guruh rahbari talabalarni to'plab, mazkur amaliyotning maqsad va vazifalari, uni o'tkazish tartiblari, amaliyot uchun kerak bo'ladigan barcha narsalar haqida tushuncha beradi. Aytilgan narsalar talabalarda amaliyotga chiqish davrigacha tayyor bo'lishi lozimligi uqtiri-ladi. Shuningdek, fakultet dekanati va kafedra bilan kelishilgan holda dia-lektologik amaliyotga bag'ishlangan kichik anjuman o'tkaziladi. Ushbu anju-manda avval o'tkazilgan amaliyotlarning yutuq va kamchiliklari hamda bo'lajak amaliyotning maqsadi, yo'nalishlari kabi masalalar yoritib beriladi.

Shundan so'ng rahbar amaliyot o'tkazilishi lozim bo'lgan tuman haqida axborot beradi. Bunda mazkur tuman hududidagi qishloqlar va har bir qishloq aholisining qaysi lahja va shevaga oid ekanligini, amaliyot davrida talabalar, asosan, qanday narsalarga o'z e'tiborlarini qaratishi lozimligi to'g'risida ko'rsatmalar, tavsiyalar beradi. Talabalarga magnitofon, fotoapparatlardan foydalanish haqida ko'rsatmalar berilib, ular bilan amaliy ishlar bajarilishi ham o'rinlidir.

Fakultet dekanati dialektologik amaliyotga tayyorgarlik ko'rish davrida:

1. Shu sohaga oid fakultativ kurs va ushbu amaliyotga bag'ishlangan anjuman o'tkazishga imkoniyat topadi.
2. Dialektologik amaliyot o'tkazilishi lozim bo'lgan tuman va tashkilotlar bilan aloqa bog'laydi.
3. Amaliyot davrida esa uning borishini vaqti-vaqti bilan nazorat qilib boradi.

Mazkur amaliyotga tayyorgarlik ko'rish, o'tkazishga oid barcha tashkiliy va metodik-uslubiy ishlarni amalga oshirishda kafedra bosh-qosh bo'ladi. Avvalo, kafedra dialektologik amaliyot o'tkazilishi lozim bo'lgan obektlarni belgilaydi va rejalashtiradi, amaliyot rahbarlarini aniqlaydi. Talabalarni guruhlarga ajratadi va har bir guruhga bitta rahbar tayinlaydi. Har bir guruhning bajarilishi lozim bo'lgan vazifalar aniq belgilab beriladi.

Guruh rahbarlari amaliyot boshlanishidan avvalroq belgilangan hududlarga borib, o'sha hududdagi tuman, tashkilot, xo'jalik rahbarlari bilan

uchrashadilar va talabalarining yotish joylari, ovqatlanish manbalari haqida kelishib oladilar.

Dialektologik amaliyotga tayyorgarlik ko‘rish davrida yana quyidagi ishlarni amalga oshirish ham maqsadga muvofiqdir:

1. Dialektologik amaliyot o‘tadigan hududdagi mahalliy tashkilotlarga universitet yoki institut ma‘muriyati tomonidan rasmiy xat yozish.
2. Kuzatilishi lozim bo‘lgan hududni aniq belgilab olish.
3. Obyektgacha boradigan transport vositalarini aniqlash. Agar universitet yoxud institut tomonidan transport bilan ta‘minlansa, uning xujjatlarini rasmiylashtirish.
4. Magnitofon, uning lentasini, fotoapparat hamda plyonkalarini tayyorlash.
5. Talabalarga amaliyotga borish uchun ajratiladigan mablag‘ hisob-kitobini amalga oshirish.
6. Talabalarining rahbarlariga xizmat safari hujjatlarini rasmiylashtirish. Talabalar joylashishi lozim bo‘lgan obyekt va undagi ovqatlanish manbalarini aniqlash.
7. Har bir talaba o‘zi uchun ko‘rpa-to‘shak anjomlarini tayyorlashi.
8. Har bir talabalar guruhida meditsina aptechkasining bo‘lishi shart yoxud zarur dorilar bilan ta‘minlash lozim.
9. Talabalar dialektologik amaliyot davrida kerakli bo‘lgan barcha o‘quv qurollari va vositalarni tayyorlash lozim. Bunda quyidagilarga alohida e‘tibor berish kerak: amaliyot oxirigacha etadigan daftar yoki qog‘oz, qalam va ruchka, magnitofon, fotoapparat (imkoniyati borlarga), sheva va uning ko‘rinishlari bo‘yicha materiallar yig‘ish uchun so‘roqlik va dastur, kerakli adabiyotlar.

“O‘zbek dialektologiyasi” fani amaliyotini tashkil qilish va o‘tkazish

Ushbu amaliyotning samaradorligi, tartibli o‘tishi uning rejali tashkil qilinishiga ko‘p tomonlama bog‘liq. Uning o‘tkazilishi tartibi o‘rni va o‘rganish ob‘ektlari oldindan rejalashtirilib, kafedra majlisida tasdiqlangan bo‘ladi. Ushbu rejada amaliyotning boshlanishidan yakunlanishigacha bo‘lgan vaqt ichida qilinadigan ishlar o‘z ifodasini topgan bo‘ladi. Amaliyotning tashkiliy qismi rahbar zimmasiga anchagina ma‘suliyat yuklaydi. Talabalarining belgilangan manzilga yetkazishda rahbar bosh-qosh bo‘ladi.

Belgilangan tumanga kelgan guruh rahbari quyidagilarni amalga oshiradi:

1. Tuman hokimligiga uchrab, dialektologik amaliyot o‘tkazish uchun etib kelishganini ma‘lum qilish.
2. Tuman hokimligidan amaliyotni samarali o‘tkazish uchun ma‘naviy va amaliy yordam so‘rash.
3. Amaliyot o‘tkazish uchun belgilangan hududga etib kelgan talabalarining guruhlarini bilan umumiy yig‘ilish o‘tkazadi va amaliyot davridagi ishlarning bajarilishi to‘g‘risida hisobot berish.

4. Har bir guruhning yotish va ovqatlanish joyini aniqlash. Hamma talabani bir yerga joylashtirish imkoni bo'lsa, ularning ovqatlantirish manbalarini tashkillashtirish.

5. Har bir guruhning o'rganish hududini aniq va ravshan qilib belgilash. Talabalarning har biriga aniq topshiriqlar berish.

Rahbar har bir guruhning o'rganish obektiga borib, talabalarning ish sharoiti bilan tanishib chiqadi hamda zarur uslubiy tavsiyalarni beradi. Talabalar belgilangan tartib-intizomga amaliyotning oxirigacha qat'iy amal qilishlari shart.

Amaliyot vaqtida talabalar o'zlari yashayotgan va o'rganayotgan hududning aholisi bilan yaqindan do'stona aloqalar o'rnatishadi. Ular bo'sh vaqtlarida hamda dam olish kunlarida o'sha yerdagi tashkilotlarning qishloq xo'jalik ishlariga yordamlashsalar, foydadan holi bo'lmaydi. Buning evaziga xo'jalik talabalarni qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan ta'minlashi mumkin.

Talabalar ushbu amaliyot davomida shevaga oid materiallar yig'ish bilan birga, shu hududning diqqatga sazovor joylari, tarixiy obidalari, muhim voqealari haqida ma'lum otlar to'playdi, tarixiy joylarning fotonusxasini oladilar. Uyushtirilgan kecha, suhbat va jamoat ishlari suratga tushirib boriladi. Har bir talaba amaliyot yakunida bular asosida albom tuzib, amaliyotga oid hisobot bilan birga kafedraga topshiriladi.

Rahbar vaqti-vaqti bilan talabalarning ishlari bilan tanishib, kerakli uslubiy tavsiyalarni berib boradi. Talabalar ham yo'l-yo'lakay tug'ilgan savollar hamda muammolari bilan rahbarlariga murojaat qilib turadilar. Shu o'rinda talabalar bilan suhbatlashishgan har bir kishining pasportiga (ya'ni u haqidagi ma'lum otlarga) e'tibor berishni yana bir bor ta'kidlash lozim.

Ba'zan materiallar talabalarning o'zi tushunadigan holatda yozilishi mumkin, biroq uni keyinchalik tartibga solib, qayta yozib olishlari kerak bo'ladi. Amaliyot yakunida yig'ilgan shevaga oid materiallar tartibga solinib, kamchiliklari to'g'irlanadi. Materiallar rahbarning umumiy hisoboti bilan birga kafedraga topshiriladi.

Shevalarni o'rganish va materiallar to'plash usullari

Dialekt va shevalarni o'rganish tajribasi shuni ko'rsatadiki, har qanday tilning shevalarini o'rganishda, birinchi navbatda, shu shevani o'rganish uchun mukammal dasturga ega bo'lishi lozim. Bu dastur milliy til tarkibidagi barcha dialektlarning lingvistik xususiyatlarini o'zida qamrab olishi va tadqiqotlarga yo'llanma beruvchi vosita bo'lishi shart. Dasturlar mavzular bo'yicha tuzilib, tilshunoslikning barcha qismlari alohida-alohida holda o'z ifodasini topishi maqsadga muvofiqdir. Sababi, puxta va pishiq tayyorlangan holda shevalarni o'rganish amaliyotning har tomonlama samarali chiqishiga ko'mak beradi.

Shevalarni o'rganish xarakteri, o'rganish obekti tanlash hamda uni kuzatish uslubiyati dialektologning oldiga qo'ygan vazifalaridan kelib chiqadi. Chunki dialektolog ajratib olingan shevani bir tomonlama yoki har tomonlama

tekshirishi mumkin. Shuning uchun ham uning kuzatish va o'rganish usullari turlicha bo'ladi. O'zbek dialektolog olimlarining tajribasiga suyangan holda ma'lum bir shevalarga oid lingvistik qimmatga ega bo'lgan faktlarni quyidagi usullar yordamida to'plashni talabalarga tavsiya qilishimiz mumkin:

1. Eshitish va xotirada saqlash orqali. Sheva vakili yoki vakillari bilan suhbatlashib bo'lgandan so'ng suhbatni xotirada qayta tiklash bilan qayta yozib olish mumkin bo'ladi. Bu ancha murakkab usul.

2. Bog'liqli materiallarni, zarur hisoblangan alohida jummalarning yozib olish orqali. Agar bu yozib olish usuli so'zlayotgan kishi o'z nutqiga e'tibor bermayotgan bo'lsa, u ancha samarali bo'ladi. Chunki so'zlovchi o'zining nutqiga kimdir e'tibor berayotganini, ayniqsa, yozib olinayotganini sezsa, uni yaxshilashga, tuzatishga, ko'proq adabiy tilda gapirishga harakat qiladi. Bu hol ma'lum bir shevaga xos xususiyatlarni to'laligicha aks ettirishga to'sqinlik qiladi.

Shevalarga oid materiallarni qo'lda yozish talabadan katta mehnat talab qiladi, ya'ni talaba matnni, nutqni xatosiz va tez, to'lig'icha aniq yozish uchun transkripsion yozuv tizimini yaxshi o'zlashtirgan bo'lishi hamda tez yozish texnikasini o'zlashtirgan holda amalda qo'llay oladigan bo'lishi lozim. Aks holda, qolib ketgan jumla yoki so'zlar, noto'g'ri yozib olingan lingvistik faktlar sheva to'g'risida noto'g'ri xulosalarga kelishga sabab bo'ladi.

So'zlovchi nutqini yozib olishda talaba uning barcha xususiyatlariga e'tibor bera olmasligi mumkin. Chunki ularda ma'lum ko'nikma va tajribalar kam. Bunday hollarda talabaning hali malakali dialektolog emasligini hisobga olib, o'qituvchi ularning ishini osonlashtirishi, aniqlashtirishi mumkin. Bu hol bir necha yo'l bilan amalga oshiriladi. Birinchidan, guruhdagi har bir talabaga alohida-alohida topshiriqlar berish mumkin. Masalan, bir talaba o'rganish obektini faqat fonetik tomondan o'rgansa, ikkinchi talaba uning morfologik tomonlariga alohida e'tibor beradi. Shuningdek, leksik va sintaktik xususiyatlar ham alohida o'rganiladi. Bunday hol talabaning ishlarini ma'lum darajada osonlashtiradi va aniqlashtiradi. Ikkinchidan, magnitofon lentasiga sheva vakili nutqining yozib olinishi orqali. Bu holatda o'rganiladigan shevaning barcha xususiyatlari aks etadi, albatta. Magnita-fon(lentasi)ga yozib olingan materiallardan esa shevaning xohlagan lingvistik xususiyatlarini ajratib olish mumkin. Talaba shevaga oid materiallarni daftarga yozib borgani ma'quldir. Shunday holda olingan material to'liq saqlanadi.

Uchinchidan, amaliyot o'tkazish dasturi bo'yicha, shuningdek, maxsus tuzilgan so'roqlardagi savollar bo'yicha so'rash orqali. Bunda har bir savol qarshisiga uning javobi yozib qo'yiladi. Agar ko'p bo'lsa, alohida varaqdan yozish mumkin. Dialektlarni o'rganish tajribasi shuni ko'rsatadiki, bu usul shevalarning xususiyatlarini o'rganishdagina yaxshi samara berishi mumkin. Demak, har qanday holatda ham shevaga oid lingvistik, lingvogeografik xususiyatlarni o'zida ifodalovchi materiallarni yig'ish talabalarining ilmiy-nazariy bilimiga, mahoratiga va tayyorgarligiga bog'liq. Chunki talaba

amaliyotda nimalarga e'tibor berishi, nimalarni yozib olishi kerakligini yaxshi bilishi va ob'ektning iloji boricha ko'proq turli mavzulardagi suhbatlarga tortib bilishi lozim.

Talaba ob'ektning vakilini suhbatga tortishi uchun quyidagi mavzularda so'z ochishi maqsadga muvofiq bo'ladi:

1. Qishloqda yashovchilarning qaysi o'zbek shevasiga mansubligi.
2. Ushbu hudud tarixi to'g'risida.
3. Mazkur hududning nomining kelib chiqishi va ma'nolarini imkoniyat doirasida izohlash.
4. Qishloq vakillarining o'ziga xos urf-odatlarini.
5. O'zbek xalqi tarixidagi muhim voqealar shu yerlik aholi nutqi misolida izohlab ko'rsatish.
6. Sheva vakillariga xos bolalar o'yinlarini yozib, qanday borishini izohlash.
7. Sheva vakillariga xos o'yinlarning nomi va ularning boshlanishi, tugashini talqin etish.
8. Sheva vakillariga xos kasb-hunarlarining nomini yozib, ularni sharhlash.
9. Xalqaro ahvolga sheva vakillarining munosabatini qayd etish.
10. Bu hudud aholisi nutqida uchrovchi xalq qo'shiqlari, ertak, doston va termalari.
11. Tabiat hodisalarini izohlash.
12. Dehqonchilik va chorvachilik muammolarini yozib olish.
13. Qishloq vakillari shug'ullanadigan kasb-hunarlar haqida ma'lum otlar yig'ish.
14. Bu hududda yashovchilarning milliy qadriyatlarini sanab, izohlash.
15. Ushbu hududdagi to'y-tomoshalar va ularning o'tkazilishini izohlab bering.
16. Kunning muhim voqealariga sheva vakillarining munosabatini bilib olish.
17. Sheva vakilining tarjimai holini hamda kasbini so'rash.

Talaba ob'ekt - sheva vakilining nutqini o'rganish uchun tanlashda quyidagilarga e'tibor bermog'i kerak: sheva bo'yicha materiallar yig'ish uchun shu shevaning maxsus ma'lum o'tga ega bo'lgan, nafaqaga chiqqan yoki umuman savodi bo'lmagan vakillarini (ularning yoshi 50-60 va undan yuqori bo'lishi maqsadga muvofiq) tanlash maqsadga muvofiq. Bunday kishilar nutqi adabiy til ta'siriga kuchli berilmagan bo'lib, unda shevaning aniq xususiyatlari saqlanib qolgan bo'ladi. Bu hol shevaning fonetik, morfologik va sintaktik xususiyatlarini mukammal aks ettirishda juda yaxshi samara beradi. Leksik xususiyatlarni esa shevaning yuqoridagi vakillaridan ham so'rab-surishtirib olish mumkin.

Talaba sheva vakilidan material to'plar ekan, materialning pasportini, ya'ni asosiy hujjatini to'ldirishi shart. Agar sheva vakilining gaplari

magnitofonga yozilsa, unda ham aks etmog'i lozim. Aks holda, to'plangan materialning obyekt - egasi noaniq bo'lib qoladi. Material uchun pasport to'ldirish sharoitga qarab olib borilsa, yaxshi bo'ladi, chunki ba'zi kishilar bor, u haqida o'zidan biron narsa so'rasangiz jim bo'lib qoladi. Boshqa bir odamlar borki, u haqida biror narsa so'rasangiz, bemalol gapirib beraveradi.

Har bir olingan materialning pasportida quyidagilar aks etgan bo'lishi maq-sadga muvofiq hisobalanadi:

Pasportning tartib raqami (masalan, 1-pasport)

1. Viloyati.
2. Tumani.
3. Qishloq kengashi nomi.
4. Qishloq, shahar yoxud posyolkasi.
5. Sheva vakilining ismi-sharifi.
6. Tug'ilgan yili.
7. Ma'lum oti, qayerlarda o'qigani, ishlagani.
8. Qaysi yozuvni bilishi
9. Ishlamagan bo'lsa, sababi.
10. Kasbi hamda ish joyi.
11. Materialni yig'ib olgan shaxsning ismi-sharifi.
12. Material yozib olingan kun, oy va yil.

Bitta kishidan bir necha material olish mumkin, shuning uchun bitta pasport to'ldirilsa bo'ladi. Boshqa sheva vakillaridan material yozib olinganda esa, albatta, yangi tartib raqamli hujjatni, ya'ni pasportni to'ldirilishi shart.

Sheva vakilidan yozib olingan materialning pasporti to'ldirilgach, o'rganilayotgan obekt haqida ma'lum ot berilishi lozim. Yoki oldin sheva haqida ma'lumot berilib, so'ngra bu asosiy hujjat to'ldirilsa bo'ladi. Bunda material yig'ilayotgan joyning eski va yangi nomlari, qishloq nomining kelib chiqishi haqidagi rivoyat va farazlar, o'rganilayotgan obekt tuman markazidan va shahardan, temiryo'ldan qanchalik masofada joylashgani, shu hududdagi sheva vakillaridan boshqa yana qaysi millat vakillari yashashi, sheva vakillari qaysi o'zbek urug'iga mansubligi, bu shevaning qaysi lahjaga oidligi, material olinayotgan joyning madaniy va iqtisodiy hayoti, urf-odatlar va hokazolar qisqacha o'z ifodasini topadi. Bular o'rganilayotgan sheva haqida to'liqroq tasavvur hosil qilishimizga yordam beradi. Yuqorida qayd etib o'tilgan tashkiliy ishlar amalga oshirilgach, sheva bo'yicha materiallari to'planib, transkripsiya asosida yoziladi.

Sheva materiallarini transkripsiyada yozish ko'nikmalari to'g'risida

Talaba butun amaliyot davomida material to'plash jarayonida transkripsion yozuv tizimidan foydalanadi. Transkripsiya bilan yozilgan materiallar shevaning takrorlanmas xususiyatlarini ko'rsata oladi. Shuning

uchun ham transkripsion yozuv uchun zarur bo'lgan harflarni va shartli belgilarni qayd qilib o'tishni lozim deb topdik. Talaba amaliyot vaqtida bundan bema'lol foydalanish mumkin. Transkripsiya bilan yozish uchun quyidagi transkripsion belgilar ishlatiladi:

Unlilar:

Unli tovushlarni ifodalash uchun quyidagi transkripsion belgilar olingan:

а – umumturkiy orqa qator, lablanmagan [a] unlisi. Qipchoq guruhidagi ohangdosh shevalarning hammasida uchraydi: *vaqt, ata, hamъt*.

ə – old qator, lablanmagan keng unli. U o'zbek xalq shevalarining deyarli hammasida uchraydi: *əkə, kəttə (Toshkent), əkə, kəttə (Qo'qon), .*

ɔ – orqa qator, lablanmagan ochiq unli tovush. U ko'pincha shahar va shahar atrofidagi shevalarda uchraydi: *dɔn, nɔn, ɔtə, bɔlə, mɔshɔn*.

e (ye) – til old qator, lablanmagan tor unli bʻlib, shahar va shahar tipli shevalarda uchraydi: *kel, bedə, terək, yenə, yechkə, teskə, kerək*.

e – til old qator, lablanmagan, ochiq [e] unlisi. Bu fonema ohangdoshlik xususiyatiga ega bo'lgan shevalarda qo'llaniladi: *eshik, echki, elək, mergən*.

ɛ – old qator unli, lablanmagan [e] unlisining ochiq varianti. Bu esa [e] va [ə] o'rtasidagi bir tovush bo'lib, Xorazmda *gel, get, gerək*, Namanganda *neməsə, beli/* tarzida aytiladi.

i – til oldi unli. U odatdagi turkiy so'zlarda uchraydigan lablanmagan tovushdir. Ohangdosh shevalarda mustaqil fonema hisoblanadi: *Tish, kiyim, ilgari, bittə, kitəp*.

ɨ – lablanmagan unli. U turg'un tovush [i] va [ɨ] tovushlarining birlashishi natijasida kelib chiqqan. ɨ fonemasi shahar va ularga yaqin shevalarda qo'llaniladi: *Kɨshɨ, ɨkkɨ, bɨz, kɨm, kɨr, kɨrɨm, chɨvɨn*.

ɤ – lablanmagan unli. U turg'un tovush bo'lib, i unlisiga yaqin talaffuz etiladi va chuqur til orqa tovushlaridan bo'lgan *q, g', x* tovushlari bilan yonma-yon keladi. ɤ – unlisi shahar va shahar atrofi shevalarida uchraydi. *Qɤrɤq, qɤsh, qɤzyɤq, mɤx, /ɤsh(/ɤshɤt)*.

u – orqa qator, lablangan unli. Turkiy tillarda mustaqil fonema sanaladi. Bu unli o'zbek xalq shevalarining hammasida ishlatiladi: *tumshuq, ulug', quyuq, murun*.

y – til oldi qator, lablangan unli. U ohangdoshlik qonuni saqlangan o'zbek xalq shevalarida uchraydi: *Kyil, gyi, ychyn, ych, pyl*.

o – til orqa qator, lablangan unli fonema. Barcha shevalarda mustaqil holatda qo'llaniladi: *oraq, qolɔnɔ, qoɔyɔp, bir ming yuz on somga qoy ɔldɔ*.

ɵ – til old qator, lablangan unli. Bu ham ohangdosh o'zbek shevalarida ishlatiladi. *Kɵl, bɵlə, bɵlim, kɵr, kɵz, gɵr, kɵtɵr*.

ɔ – lablangan tovush. Bu unli [o] bilan [ɵ] oralig'idagi tovush bo'lib, shahar va shahar atrofidagi shevalarda uchraydi. Shunday qilib, unlilarni ifodalash uchun yuqorida qayd etilgan singari 14 ta belgi ishlatiladi.

Undoshlar

Ilmiy yozuv (transkripsiya)da b, d, z, m, n, p, r, s, t, sh undoshlari o‘zicha ishlatiladi. Qolgan belgilar esa quyidagilardir:

v – lab-lab ; [v] lab-tish undoshi uchrab qolsa, uni alohida izohlash kerak.
Vəh, əvqat.

y - ruscha [y] tovushiga nisbatan torroq talaffuz qilinadigan tovush:
yəvən, əyə, pəyshəmə.

g‘ - chuqur til orqa, sirg‘aluvchi tovush: *quləg‘, əg‘aynə, g‘əm.*

g - sayoz til orqa, portlovchi tovush: *gəz, gul.*

j - sirg‘aluvchi undosh: *ajdar, jurnal.*

ж yoki **dj** - qorishiq undosh: *əçol* yoki *djol.*

q - chuqur til orqa , portlovchi tovush: *qoy, qaychı.*

k - sayoz til orqa, portlovchi tovush: *kərm, kəch.*

l - til orqa: *altın, lələ.*

l- til oldi, yumshoq: *kyl, kel.*

h - til orqa, burun tovushi: *ishiñ, məñə qara.*

f - lab-lab va lab-tish: *tuf, puf.*

ch - qorishiq tovush: *chəy, ʃchək.*

x - chuqur til orqa, sirg‘ aluvchi tovush: *xatır, Xəlmət.*

h - bo‘g‘iz tovushi: *hamma, əvhəl.*

Diakritik belgilar va boshqa shartli belgilar

. (nuqta) , : (ikki nuqta) va ... (ko‘p nuqta) belgidan keyin qo‘yilib , unlilarning cho‘ziqligini ifodalaydi.

, - lenis , g‘ ning yoniga qo‘y ilib (g‘ь) talaffuzda portlashni ifodalaydi.

ь – asper, g ning yoniga qo‘y ilib (gь), spirantizatsiyani, ya’ni shu tovushning sirg‘ aluvchi ekanligini ifodalaydi.

/ - akut, belgining o‘ng tomoniga qo‘yilib, (l/), palatalazatsiya (yumshalishini) ko‘rsatadi.

> belgisi – o‘tish hodisasini bildiradi.

< belgisi – o‘zgarish hodisasini ko‘rsatadi.

// belgisi – tovushlarning almashinishi va ikki faktning parallel qo‘llanishini ko‘rsatadi.

() qavs – shart bo‘lmagan , tushib qoladigan elementni ko‘rsatadi.

[] o‘rta qavs – umumiy matndan transkripsiya qilingan so‘zlarni ajratib ko‘rsatish uchun ishlatiladi.

~ - turli darajadagi qisqarish va kuchsizlanishlarni ifodalaydigan belgilardan biri sanaladi.

Shevalarni o'rganish dasturi

Yuqorida qayd etib o'tilganidek, har bir shevaning o'ziga xos xususiyatlarini aniq ochish uchun amaliyotga borgan talabalar qo'lida maxsus shevani o'rganishga mo'ljallangan dastur bo'lishi zarur. Bu dastur esa ma'lum bir hududdagi sheva vakillari uchun xos bo'lgan dialektal birliklar tizimini tashkil etuvchi barcha xusu-siyatlarini o'zida aks ettirishi kerak. Albatta, dastur bo'yicha yig'ilgan materiallar hamma vaqt ham shevani har tomonlama aks ettira olmaydi. Lekin o'rganuvchilarni ma'lum bir sistema - tizimda ishlashini ta'minlaydi, ma'lum bir maqsadga qarab yo'nalishini ko'rsatib turadi.

Biz o'zbek dialektologiyasida qo'llanib kelingan dasturlar, so'roqliklar, metodik tavsiyalarga tayangan holda tuzilgan quyidagi dasturni shevalardan material to'plash uchun talabalarga tavsiya qilamiz.

Dasturda tilshunoslikning har bir bo'limiga oid bo'lgan savol va topshiriqlar alohida-alohida tarzda beriladi.

Fonetika bo'yicha materiallar to'plash

O'zbek shevalarining fonetik xususiyatlarini o'rganishda talablar(lar)dan jiddiy va mashaqqatli mehnat talab qilinadi. Chunki u sheva vakillarining nutqini har tomonlama sinchiklab o'rganishi, buning uchun esa shevaning fonemalar tuzi-lishini belgilashi, har xil sharoitlarda bo'ladigan fonemalarning fakultativ va kombi-nator-pozitsion variantlarini aniqlashi va ularning tarixiy taraqqiyot bosqichlarida mavjud bo'lgan tarixiy-fonetik evolyutsiyani kuzatish talab qilinadi.

Dasturdagi har bir punkt tushunarli bo'lishi uchun, shu masalaga oid misollar namunasi ham berildi.

Amaliyot davomida talabalar shu punktlarning har biriga javob topa olsalar, o'rganilayotgan shevaning asosiy fonetik xususiyatlari ma'lum darajada yoritilgan bo'ladi. Shevalar fonetikasi bo'yicha materiallar to'plash uchun savollar:

1. o-lashish va a-lashishning tarqalishi:

a) bir bo'g'inli o'zaklarda: *ot//at, oz//az, bosh//bash* kabi;

b) ikki bo'g'inli o'zaklarda: *bola//bala, ota//ata, bozor//bozar//bazor//bazar* singari.

v) ko'p bo'g'inli so'zlarning keyingi bo'g'inlarida: *qaldo'rg'och // qaldo'rg'ach, yaxsho'roq // yaxsho'raq* kabi.

2. Birinchi darajali cho'ziq unililarning mavjud yoki mavjud emasligi: *at//a:d, yaz//ya:z, ot//o:t//o:d* singari.

3. Ikkinchi darajali cho'ziqlik - ultra cho'ziqlik borligi: *shahar//sha::r* kabi.

4. Lab garmoniyasining mavjud yoki mavjud emasligi:

a) *konglum//kongulum//kongilim//ko'inglʊm* singari;

- b) *turuptu//turuptь//turьptь* kabi;
v) *ustude//utide//ustde* singari.
5. Kontrast juft unilarning mavjudligi yoki mavjud emasligi: /a o, u o‘, ь, i, ь/. Masalan, *bol/bo‘l, qol/qo‘l* kabi.
6. Cho‘ziq hamda qisqa unilarning mavjud yoki mavjud emasligi.
7. So‘z boshida o‘rta-tor va o‘rta-keng unilarning diftonglashuvi /ie, uo, uo‘/: a) *ie – iechki // ieshki* kabi;
b) *uo – uon // von, uoli* singari;
v) *uo‘ - uo‘rdak // uo‘rdek // uo‘rday* kabi.
8. So‘z boshida dj/j/i hodisasining tarqalishi: /*djoq-joq-yoq/*, /*djol-jol/yol/* singari.
9. Yumshoq va qattiq unilarning mavjudligi. Ular so‘zlarni farqlashda ishlatiladimi?
10. A//E mosligi uchraydimi? /*ayel-ayol, abir-obro‘i, majoz-mijoz, palenchi-palonchi/* kabi.
11. O‘//E mosligi uchraydimi? /*o‘tuk-etik, o‘chki-echki/* singari.
12. O‘ unlisi U unlisi bilan almashadimi?
13. E // U mosligi uchraydimi? /*duvona-duvol/devol/* kabi.
14. *Tursun, turg‘un, kunduz, chumchuq* kabi so‘zlardagi ikkinchi bo‘g‘indagi unli qanday talaffuz qilinadi?
1. U va A tovushlarining almashinishi: *djavop-djuvop, yevosh-yuvosh-djuvosh* kabi.
2. E//I hodisasi uchraydimi? /*ergash-irgash, endi-indi/* singari.
3. E//U hodisasi mavjudmi? /*devor-devol-duvol/* kabi.
4. U//O‘ hodisasi uchraydimi? /*uy-o‘y, kuylak-ko‘y lak/* singari.
5. E//O‘, O hodisasi mavjudmi? /*echki-o‘chku-ochku, etik-o‘tuk/* kabi.
6. So‘z boshida y undoshiining tushish hodisasi: /*yьrьk-ьrьk, yьgьrma-ьgьgma-egьrma, yьl-ьl* singari.
7. X va h mavjudmi? /*hamma-xamma, mehnat-mexnat/* kabi.
8. F tovushining mavjud yoki mavjud emasligini aniqlash.
9. Tor unilardan so‘ng til orqa undoshlarining mavjudligi yoki tushishi: /*sarьq-sarь, kichik-kichi/* kabi.
10. So‘z boshida /k-g/ va /t-d/ hodisalarining mavjud yoki mavjud emasligi: /*koz-goz, kun-gun, tush-dush, tovush-dovush, tutun-dutun/* singari.
11. /g‘ -v/ hodisasi: /*tog‘-tov, og‘iz-oviz/* kabi.
12. /p-v/ hodisasi: /*top-topaman-tovaman/* singari.
13. /b-p/ hodisasi: /*butun-putun/* kabi.
14. /d-t/ hodisasi: /*zavod-zavut, baland-balant/* singari.
15. /b-m/ hodisasi: /*burun-murun, bunday-munday/* kabi.
16. /y-g//g‘ hodisasi yoki /g-y/ hodisasi bormi? /*mayiz-megьz, kigiz-kiyiz/* singari.
17. /k/q-y, g/g‘ -y/ hodisasi: /*tegdi-tegьь, tiydi-tьyьь, yьg‘ьn-djьyьn/* kabi.

- 18./ng-y/ hodisasi: /atangʷz-etengʷz-atayʷz-oteyʷz/ singari.
- 19./t-ch/ hodisasi: /chʷsh-tʷsh, chusht-tusht/ kabi.
- 20./i-e/ hodisasi: /xil-xel, tigʻ-tegʻ, mix-mex/ singari.
- 21./i-u/ hodisasi: /altin-altun, xotin-xotun, temir-temur, borsin-borsun/ kabi.
- 22./gʻ /ning sirgʻalish hodisasi: /agʻ-ak, ax-ox, koʻk-kok/ singari.
- 23./q-gʻ /x/ hodisasi: /toqsan-toxsan, chʷqtʷ-chʷgʻʷ, aqʷ-agʻʷ/ kabi.
- 24./x-q/ hodisasi: /xotin-qatʷn-xatʷn/ singari.
- 25./k-v/ hodisasi: /olʷk-olduv, kettʷk-kettuv, tuzuk-tuzuv/ kabi.
- 26./k-y/ hodisasi: /terek-terey, bilek-biley/ singari.
- 27.Soʻz boshida /h/ tovushining orttirilish: /ayvan-hayvan, arra-harra/ kabi.
- 28./k-g/ hodisasi: /ekin-egin, ekip-egib/ singari.
- 29.Soʻzlarga egalik affiksi qoʻshilganda /p-b/ hodisasining hosil boʻlishi: /qap-qapʷ-qapʷm/ (qop) kabi.
- 30.Soʻz oxirida tor unlilardan keyin /q, k/ tovushlarining oʻzgarishi: /sarʷq-sarʷ-saru-saruv-saru:/ singari.
- 31.Toʻliq progressiv assimiliyatsiya hodisasining mavjud yoki mavjud emasligi hodisasi: /qoʻshnʷ-qoʻsh shʷ, bizni-bizzi-bʷzʷ, temʷrnʷ-temʷrrʷ, ketʷ-kettʷ/ kabi.
- 32.Toʻliq regressiv assimilyatsiyaning mavjud yoki mavjud emasligi hodi-sasi: /ornʷm-onnʷm, etles-elles, borʷm-bodʷm/ singari.
- 33./ld-ll/ tovushlarining oʻzgarishi: /boʻldʷ-boʻllʷ, keldʷ-kellʷ, oldʷ-ollʷ/ kabi.
- 34.Metateza hodisasi: /deyre-daryo, aylene-y-aylanay/ singari.
- 35.Soʻz orasida /n/ ortishi yoki ortmasligi: /ichide-ichinde, tushide-dushinde, qolʷde-qolʷnde/ kabi.
- 36.Soʻz boshida /q-k/ hodisasi: /qalampʷr-kelempʷr, kant-kent, qelem-kelem/ singari.
- 37./b-m/ hodisasi: /buni-muni, kesbi-kasbi/ kabi.
- 38./s-ch/ hodisasi: /soch-choch, sochʷq-chochʷq-chachoq-sechoq/ singari.
- 39./v/ tovushining tushishi natijasida ikkinchi darajali choʻziqlikning vujudga kelishi hodisasi: /ovqet-o:qet, hovlʷ-ho:lʷ/ singari.
- 40.Shevada quyidagi fonetik hodisalardan qaysisi uchraydi? Masalan: /erslon-eslon, herzdor-hezdor, turʷ-tudʷ, kertoshka-kettʷshke, hershʷ-heshshʷ, Tursun-Tussun/ singari.
- 41./bm-pp//mm/ hodisasi: /boribman-borippan-borimman/ kabi.
- 42.Soʻz boshida /v,y/ hodisasi orttirilishi hodisasi: /osma-vosma, otʷr-votʷr, ene-ona-yene / singari.
- 43.Soʻz ichida va oxirida /h/ tovushining tushirilishi hodisasi: /sheher-she:er, gunoh-guno:, ahmet-e:met, nikoh-niko:/ kabi.

44./q, g', k/ tovushlarining tushishi natijasida ikkinchi darajali cho'zliqning vujudga kelish hodisasi: /qʷshloqlik-qʷshlo:lik, bog'ʷq-bo:ʷq, ochoq-ocho:/ singari.

45./f-p/ hodisasi: /falonchʷ-pelonchʷ, febrʷke-pebrʷke, fotʷme-potʷme, oftob-optob/ kabi.

46./x-g' / hodisasi: /xoroz-g'oroz, xotik-g'otik, xəznə-g'aznə/ singari.

47./t-h/ hodisasi: /əhləs-ətləs, əhlə-xətlə/ kabi.

48.So'z o'zagida ayrim tovushlarning takror kelishi uchraydimi? /tepə-teppə, həqʷm-həqqʷm / kabilar.

Yuqoridagilardan tashqari shevaning o'ziga xos bo'lgan har qanday fonetik hodisalar uchrasa, ularni alohida misollar bilan qayd etish lozim.

Morfologiya bo'yicha materiallar to'plash

Shevalarga xos xususiyatlar so'z turkumlari va mavjud grammatik kategoryalar bo'yicha o'rganilishi maqsadga muvofiqdir. Bunda ko'proq shevaning morfologik xususiyatlarining adabiy tildan farq qiluvchi tomonlari aks ettirilsa, yaxshiroq bo'ladi. Adabiy tildan farq qilmaydigan formalarni qayd etish esa behuda takroni keltirib chiqaradi. Shuningdek, shevada uchramaydigan morfologik xususiyatlarni mavjud deb ko'rsatish ham katta nazariy va amaliy xatoga olib keladi, bu yolg'on fakt - dalillar bu sohada tadqiqot olib boruvchi kishilarni chalg'itishi mumkin. Shuning uchun bunday yolg'on faktli ma'lumotlar keraksiz hisoblanadi.

Shevalarning morfologiyasiga oid bu dastur so'z turkumalari va morfologik kategoryalar bo'yicha tuzildi. Agar ulardan tashqari holatlar uchrasa, alohida qayd qilish lozim. Shevalar morfologiya bo'yicha materiallar to'plash uchun savollar:

1.Qaratqich /-ning/ va tushum kelishigi /-ni/ qo'shimchalarining farqlanishi yoxud farqlanmasligi.

2.Shevangizda qaratqich kelishigi qo'shimchasining qanday variantlari mavjud? /-ning, -nʷng, -bʷng, -ding, -tʷng, -ting, -bʷn, -tʷn/.

3.Tushum kelishigi affiksining variantlari: /-ni, -nʷ, -bʷ, -tʷ, -ʷ, -i.

4.Jo'nalish(-ga) va o'rin-payt(-da) kelishiklari qo'shimchalarining farqlanishi yoki farqlanmasligi.

5.Shevada qanday qo'shma otlar uchraydi? *Zarpechak, tolgul, bilaguzuk, ko'r sichqon, laylakqor, yo'lpashsha, tog'chumchuq, sixkabob* kabi.

6.Shevada -turuk/-duruk/-dirik/-tirik qo'shimchalari orqali ot yasaladimi? /bo'yinturuq, umulduruq, umildiriq, shumulturuq, papultiriq/ kabi.

7.Jo'nalish kelishigi qo'shimchasining variantlari: /-ga, -gə, -kə, -qa, -ga, -a, -ə, -ya, -yə/.

8.O'rin-payt kelishigi qo'shimchasining qanday variantlari ishlatiladi? /-da, -də, -ta, -tə/.

9. Chiqish kelishigi qo‘shimchasining qanday variantlari shevangizda mavjud? /-dan, -dän, -tan, -tän, -din, -eän, -tin, -tän/.

10. Ko‘plik qo‘shimchasi (-lar) ning qanday variantlari bormi? /-lar, -lär, -lə, -när, -nar, -är, -ar/.

11. -lär yoki -lə qo‘shimchalari hurmat ma‘nosida yakka shaxslarga nisbatan ham ishlatiladimi? /dädämlə, əkəmlə/ kabi.

12. Shevada egalik affikslarining qanday variantlari mavjud? /mektebəmız, mektepəmız, mektapövuz, uyəmız, oyövuz/ kabilar.

13. Shevada *əpəmlə-əpəmgələ, əyümlə-əyümgələ, buvəmlə-buvəmgələ* formalari mavjudmi?

14. ”Ko‘k” sifatining orttirma darajasining qanday variantlari uchraydi? /ko‘m-ko‘k, kom-kov, kum-kuv, kokmek/ kabi.

15. -rəq qo‘shimchasining qanday variantlari bor? /-rek, -rək, -rəq, -rog‘, -ro:, -lav, -tav/ kabi.

16. -g‘ən, -əng‘əch, -ək kabi sifat yasovchilarning qaysi biri shevada mavjud?

17. Tartib son yasovchi qo‘shimchalarning qanday variantlari bor? /-ləmchə, -lənchə, -(ə)nchə, -(ə)ndjə, -(u)ndjə, -(i)nchi/ kabilar.

18. Birdan o‘ngacha sonlar va o‘nlik, yuzlik, minglik sonlar qanday talaffuz etiladi? Sheva vakiliga ularni sanatib, yozib oling.

19. Shaxs va ko‘rsatish olmoshlarining quyidagi ko‘rinishlaridan qaysilari shevada ishlatiladi? Masalan: *men-mən, sen-sən, u-ul-ol-vol, bəz-bəzlər-bəzər-bəzə, bu, shu, sho, oshe, shə, həylə-həyləhə, ənə-ənə, mənə-mənə, mənə bu-mənvu-mənəv-mənəv, ana u-ənəv* kabilar.

20. So‘roq olmoshlarining qanday variantlari uchraydi?

21. Jo‘nalish kelishigidagi shaxs va ko‘rsatish olmoshlarining ifodalanishi: /məngə-məngə-mag‘ an, senga- sangə-səngəe-səg‘ an/ kabi.

22. Chegara ma‘nosini bildiruvchi qo‘shimchalarning qanday variantlari bor? /-gachə, -kəchə, -qacha, -devur, -chəvur, -chavur, -dəng/ kabi.

23. Aniq hozirgi zamon fe‘llarining ifodalanishi: -vət, -vut, -yap, -yəp, -ut, -əp, -yatər, -djatər/ kabilar.

24. Shevada kelasi zamon fe‘lning ifodalanishi: -djek, -djaq, -chek, -chaq, -adəgən, -adəgan, -miz, -vuz, -vuzə: /bardjaqman, geldjekman, barchaq, bəzəbə-gənmən, keləbəgənmən, bəzəməz, bəzəvuz, bəzəvuzə/ kabi.

25. Kelasi zamon fe‘lning *ketarmishman, ketarmishsan, ketarmish* kabi formalari mavjudmi?

26. O‘tgan zamon fe‘llarining shevalarda turlicha shakllarda ifodalanishi: -dik, -duk, -duv, -dig /borəbək, bordug, borduv, keldig/, -vuz, -vuzə, -əyübz, -məsh, -gan, -kən, -miz /bərduvuz, bərduvuzə, bərəməsh, barg‘amməz, bərüvkəmməz, bərəməz/ kabilar.

27. Shevada buyruq-istak maylining qanday variantlari mavjud? -g‘alə, -geli, -alə, -elə, -eyluk, ilyluy: /baralə, bəreylik, bəreyluy/ kabi.

28. Shevada *bərsak, bərsəv, bərsəvuuz, bərsəməz, bərsəngəz, bərsəyəz, bərsəle* kabi shart mayli ko‘plik qo‘shimchalarining qaysi bir varianti ishlatiladi?

29. *-maqchi, -məxchi, -məqchi, -mə:chi, -mag‘chi, -maxchi* qo‘shimchalarining qaysi biri shevada ko‘p qo‘llanadi?

30. *-gudek, -g‘udek* yordamida tuzilgan fe‘l formalari mavjudmi?

31. *ətərdi, yutvərdi, ketvərdük, aytvur-etvur, sətəvəldi, əpqəvəldi, əbətəraman, əpke-əpke tipidagi* qo‘shma fe‘llar uchraydimi?

32. Fe‘lning orttirma daraja formalaridan (*-t, -at, -it, -giz, -kəz, -g‘əz, -gəz, -gaz, -kaz, -qaz, -g‘az, -i, -az, -tir, -dir, -ir*) qaysi biri faolroq ishlatiladi?

33. *Bəərb edi – baribəərb – barivedi - bəruərb* so‘zlarining qaysi biri o‘rganilayotgan ushbu shevada mavjud?

34. *-(a)r, -mas* affikslari qatnashgan so‘zlar qo‘llanadimi?

35. Sifatdosh yasovchi qo‘shimchalarning dialektal-shevagagina xos bo‘lgan variantlari uchraydimi, qayd qil ing.

36. Shevada ravishdosh yasovchi qo‘shimchalarning qanday variantlari mavjud?

37. O‘rganilayotgan shevada *munda, uyəg‘də, buyəg‘də, shuyəg‘də, bəyəg‘də, əg‘də, bəg‘də, əqqə, bəqqə, shəqqə, shəg‘də, o‘ttə, ətə, bo‘ttə, sho‘ttə, uyerdə, sherdə, shettə, uyən, buyən, shuyən, bəz, bə, yənə, yənəb, tag‘ən, tag‘a, tag‘əndə, song, son, sog‘ ən, bəryolə* kayubi ravishga oid so‘zlarning qaysi xillari uchraydi?

38. Fe‘lning birgalik daraja formalari: *boləler keləsheərb, kətob o‘qəshədə* kabi aytiladimi yoki *bolələr keleşler, kətob oqəydələr* formasida *-sh, -ish* qo‘shimchalari almashmasdan talaffuz qilinadimi?

39. To‘liqsiz fe‘lning quyidagi formalaridan qaysi biri ishlatiladi: *edi (di), ekan (kan, akan), emish (emush, mush, mish)*?

40. Bilan ko‘makchisining tarqalishi: *kim bəlen, kim minan, kəm tənən, kimmən, kummən* kabilar.

41. Lekin ko‘makchisining qanday dialektal variantlari uchraydi? */lekin, nekən, ləkən, əmmə-ləkən/* kabilar.

42. *-mə// -mi// -ma// -mə// -nə* so‘roq yuklamalarining tarqalishini aniqlang: *bərm// bərma// barna// kelədəmə// keləmə* kabilar. Misollarni shevaga oid matnlar asosida keltiring.

43. Adabiy tildagidan farq qiluvchi so‘z yasovchi qo‘shimchalar yoki shevaning o‘zigagina xos bo‘lgan yasovchilar mavjudmi? Bo‘lsa, ularga matn asosida misollar keltiring.

44. Shevada qanday emotsional so‘zlar qo‘llanadi? */əh, əh-əh, vəh-vəh, bay-bay, pəh-pəh, astəpril, yə pirimay, ibiy/* kabilar.

45. Tovushga taqlid so‘zlarning qanday turlari mavjud? */vish-vish, pisir-pisir, tasir-tusir, hiq-hiq, pix-pix/* kabilar.

46. Shevadagina ham kam uchraydigan qo‘shimchalar haqida to‘xtal ing va misollar keltiring.

Leksika bo'yicha materiallar to'plash

O'zbek shevalarining leksik xususiyatlarini o'rganish shevaning boshqa bo'limlarini-qismlarini o'rganishga nisbatan biroz osonroq bo'ladi. Chunki bunda talabalar leksika bo'yicha tuzilgan so'roqlikdan foydalanib yozib olishi mumkin bo'ladi. Shuningdek, narsa va predmetlarni ko'rsatib, ularning nomlarini so'rab olishi ham mumkin. Ko'p ma'noli so'zlarning har birining ma'nolarini ochib berish uchun esa ularni matnning ichida berish lozim. Hozirgi kunda sheva hayotiga kirib kelayotgan yangi so'zlarga ham alohida e'tibor berish kerak.

Shevalarni o'rganganda shunday so'zlari uchrashi mumkinki, ularning bar-chasini oldindan bilishi qiyin. Shuning uchun talabalar shevadagi har bir yangi so'zga jiddiy e'tibor berishi, uchragan yangi so'zni matn ichida yozib borishi kerak. Ana shundagina o'rganiladigan shevaning lug'at tarkibi ma'lum darajada to'liq aks ettirilishi mumkin va talabalar ushbu amaliyotdan ancha narsalarni o'rga-nishlari aniq bo'ladi. Quyidagilarga talaba o'rganayotgan shevasi materiallari asosida har biriga 20 (yigirmata) dan misollarni javoblarida yozishlari lozim:

Qipchoq shevasiga xos bo'lgan *kəvənək // kəbənək // kəpən* .1. k (chakmon), egi II.V k // *etruk* / (yolg'on), *qalpaq // qalpəq* (do'ppi), *urg // uvurt // ovurt* (lunj), *manglay* (peshona), *хəqən-qəən // qan* (xən), *ne // n» // ni* (nima), *vusma* "osma" (o'sma) singari so'zlardan Navoiy asarlaryda ham keng foydalanilgan.

Yoki boshqa misollarni ham keltirish mumkin: *qalampir* (adabiy tilda), *gərməərb* (toshkent shevasida), *qalamfur* (Samarqand, Buxoro shevalarida); *xomak* (adabiy tilda), *sapcha* (Toshkent shevasida): *mzlamaq, istaməq, qidirməq* ma'no dosh so'zlari shevalar nuqtai nazaridan quyidagicha: *əstəməq* (Farg'ona va O'sh shevalarida), *qəbərmməq* (Toshkent shevasida), *mzlamaq, qmdmrməq, istəmaq* (qipchoq va o'g'uz lahjalariga xos shevalarda).

Shevalar eng qadimiy bo'lib, odamzot tilga kirgandan boshlab, iste'molda bo'lib kelmoqda. Bunday o'ziga xoslikni hozirgi vaqtda osonlik bilan farqlash mumkin: *bineyi* (tuzuk), *pisip* (yashirinib), *talli* (shirinlik), *tag'in* (yana), *qmlam-mq* (yupqa), *qnchap* (tez), *hzydə* (yur), *bavmr* (jigar) singarilar qipchoq lahjasi shevalarida; *zəp* (juda, vaqtida), *peqqos* (butunlay), *pəchchə* (aka, amaki), *uneməq* (ko'nmoq), *mehovat // vey'mr* (mubolag'a), *diltan bo'lməq* (xafa bo'l-moq) singarilar qorluq-chigil-uyg'ur lahjasidagi shevalarda; *atnz* (paykal), *morchə* (chumoli), *dovdm* (beparvo), *pəlpis* (iflos), *arna* (anhor), *yap* (katta ariq), *pətik* (ship), *təyək* (bolaxona), *məyin* (miya), *kurt* (bura) va boshqalar o'g'uz guruhi shevalarila uchaydi. Shevalar leksika bo'yicha materiallar to'plash uchun savollar:

1. Shevadagi antonimlarni qayd eting.
2. Shevada uchrovchi omonimlarni to'liq yozib olishga harakat qiling.
3. Mazkur shevada uchragan sinonimlarni birma-bir yozib oling.

4. Sheva hududidagi joy nomlari - toponimlarni yozib oling va uning tarkibidagi dialektizmlarni izohlang.
5. Sheva hududida uchrovchi gidronimlarni qayd qiling va uning tarkibidagi dialektizmlarni sharhlang.
6. Sheva vakillari yashayotgan hududga xos tarixiy inshoot va binolarning, machitlarning nomlarini yozib, izohlab tushuntiring.
7. Sheva vakillari nutqiga xos qabriston nomlarini yozing va uning tarkibidagi dialektizmlarni sharhlang.
8. Sheva mavjud bo'lgan hududda uchrovchi etnografik nomlarni birma-bir yozib oling va uning tarkibidagi dialektizmlarni izohlash.
9. Shevada uchrovchi qarindosh-urug'chilik atamalarini qayd eting va uning tarkibidagi dialektizmlarni sharhlashga harakat qiling.
10. Sheva vakillari nutqidagi uy-ro'zg'or buyumlarining nomlarini yozib oling, izohlang.
11. Shevaga xos kuyov salomlarni yozing va va uning tarkibidagi dialektizmlarni sharhlang.
12. Shevaga oid kelin salomlarni yozib oling va uning tarkibidagi dialektizmlarni izohlab bering.
13. Shevadagi tez aytishlarni yozib olish va uning tarkibidagi dialektizmlarni sharhlang.
14. Shevada qo'llanuvchi oziq-ovqat nomlarini yozib oling va uning tarkibi-dagi dialektizmlarni izohlashga harakat qiling.
15. Shevada qo'llanuvchi kiyim-kechak nomlarini qayd eting va uning tarkibi-dagi dialektizmlarni sharhlash.
16. Shevada qo'llanuvchi ish-qurollarining nomlarini yozib oling va uning tarkibidagi dialektizmlarni izohlash.
17. Shevada qo'llanuvchi zeb-ziynat, taqinchoqlarning nomlarini yozib oling va uning tarkibidagi dialektizmlarni sharhlash.
18. Shevada qo'llanuvchi parranda nomlarini yozib oling va uning tarkibi-dagi dialektizmlarni izohlashga harakat qiling..
19. Sheva vakillari asrovchi uy hayvonlarining nomlarini yozib oling.
20. Shevada qo'llanuvchi yovvoyi hamda yirtqich hayvonlarning nomlarini birma-bir yozib oling.
21. Sheva vakillari ishlatuvchi ovchilik va baliqchilik atamalarini birma-bir qayd eting.
22. Sheva vakillari aloqador bo'lgan urug' va qabilalarning nomlarini to'liq yozib olishga harakat qiling.
23. Shevada "supurgi" so'zi qanday aytiladi?
24. To'y bilan bog'liq so'zlarni yozib, ularni to'y qo'shiqlari bilan izohlang.
25. /Zag'izg'on, həkə, alashaqshaq /so'zlaridan qaysi biri bu shevada bor ekan?

26./*Chug'urchuq, qəɾəyəlɛq, yəlɛq*/ so'zlarining qaysi birlari o'rganilayotgan shevaga xos?

27.Shevada /*temene, juvoldɛz, yo'g'on igna*/ so'zlarining qaysi biri qo'llanadi va qaysi ma'noda?

28.*Satil, paqir, chelak* so'zlarining qaysi biri qo'llanadi?

29.*Palos* vazifasini bajaruvchi qanday so'zlar shevada bor?

30.O'limga oid sheva so'zlarini yozing va ularni gaplar, marsiyalar bilan izohlang.

31.Shevada erkalash ma'nosini ifodalovchi qanday so'zlar ishlatiladi?

32.O'rganilayotgan shevada qarg'ishni (haqoratni) anglatadigan qanday so'zlar tez-tez qo'llanadi?

33.Quyidagi leksik dubletlardan qaysi biri shevada faol qo'llanadi? Masalan: /*nervɛn, shɛɾɛ, zengɛ, nɛɾbɛn, otɛr, kelɛ, so:qɛ, goshəngə, chɛmɛldɛq, goshəyənə, chimildɛq, duxɛbə, baxmal, barqɛt, chəchvɛn, chashprant, chɛmmet, chimmet, non-par, chəkɛch*/ kabilar.

34.Shunday qilib iborasining shevada boshqa variantlari mavjud bo'lsa, qayd eting.

35.Shevada "*bo'yniga ɛlmadi*", "*rad etdi*", "*munkir keldi*" iboralarning qaysi biri ishlatiladi?

36.Shevada "*dedi, didi, eyttɛ, ettɛ*" so'zlaridan qaysi biri ishlatiladi? yəlɛq

37.Shevada "*piyava shorva//shorba, qore shorve//qora shorva, pɛyova, vag'lama*" so'zlaridan qay biri uchraydi va qanday ma'noda ishlatiladi?

38.Quyidagi iboralarning qaysi biri o'rganilayotgan shevaga xos?

A) *kuchuk tishladi* yoki *qɛpdi*;

B) *sigir suzdi* yoki *shɛxladi*.

39.*Chɛrɛylɛ, kohɛk//kohlu, korkem, suluv* so'zlarining qaysi biri shevada faol (aktiv) qo'llanadi?

40.Tasdiq ma'nosini ifodalovchi "*ha*" so'zining qanday variantlari mavjud?

41.Adabiy tildagi "*qidirmɛq*" so'zining qanday variantlari bormi?

42."*Suvda suzmɛq*" iborasi shevada qanday qo'llanadi?

43.Yil fasllari shevada qanday nomlangan?

44.Shevada hunarmandchilikka oid qanday atamalar qo'llanadi?

45.Shevada "etik" so'zining boshqa variantlari bormi?

46.Shevada "kalit" so'zining boshqa variantlarini bilasizmi?

47.Shevada "childirma" so'zining boshqa variantlari uchraydimi?

48.Shevada palovni suzadigan idish qanday ataladi?

49.Kir yuvadigan tog'oraning shevada qanday nomlari bor?

50.Shevada "arqɛn" so'zining boshqa variantlarini bilasizmi?

51.Shevada qozonning qopqog'i qanday nomlanadi?

52.Adabiy tildagi "g'isht" so'zining qanday variantlari mavjud?

53."*Bɛlta, ɛybɛlta, tever//teber*" so'zlarining qaysi biri shevada uchraydi?

54. Shevada “do‘ppi” so‘zining boshqa variantlari bormi?
55. Sheva vakillari qo‘llaydigan pichoq turlarini yozing, izohlang.
56. Adabiy tilda qo‘llanuvchi “tza” so‘zi bu o‘rganilayotgan shevada qanday ma‘no nozikliklari bilan uchraydi?
57. Shevada “yangi” so‘zining boshqa variantlari bormi?
58. “Marza, pəl, taxta” so‘zlari bormi, ular qanday ma‘nolarda ishlatiladi?
59. “Pushta, jo‘yak, chel, tirgak” so‘zlari bormi, ular qanday ma‘nolarda ishlatiladi?
60. “Tashlama, zaykash, zaxkash, solma, zovur//zavr” so‘zlari bormi, ular qanday ma‘nolarda ishlatiladi?
61. Adabiy tildagi “sharshara” so‘zining qanday variantlari shevada uchraydi?
62. “To‘g‘n” so‘zi shevada ham qo‘llanadimi yoki boshqa so‘zlar shu ma‘-noda ishlatiladimi?
63. Uy hayvonlarini chaqiradigan so‘zlar shevada uchraydimi?
64. Uy hayvonlarini haydaydigan so‘zlar ham shevada bormi?
65. Shevada “echki, uloq” so‘zlarining yana qanday variantlari uchraydi?
66. Shevada erkaklar qo‘llaydigan qo‘pol so‘zlarni yozish.
67. Shevada ayollar qo‘llaydigan qo‘pol so‘zlarni qayd eting.
68. Shevada o‘g‘il bolalar qo‘llaydigan qo‘pol so‘zlarni yozib oling.
69. Shevada qizlar qo‘llaydigan qo‘pol so‘zlarni qayd eting.
70. Shevada momolar qo‘llaydigan qarg‘ishlarni yozib boring.
71. Shevada ayollar qo‘llaydigan qarg‘ishlarni yozib qo‘ying.
72. Shevada eshakning bolasini qanday so‘zlar bilan atashadi?
73. Adabiy tildagi “ari” so‘zining bu shevada variantlari bormi? Bo‘lsa, bir-ma-bir qayd qiling.
74. Qo‘y va echkilarga qiron keltiradigan yirtqich hayvonning shevadagi no-mi nima?
75. Shevada “it, mushuk” so‘zlarining qanday variantlari bor?
76. Adabiy tildagi “chittak” so‘zining bu shevada variantlari bormi? Bo‘lsa, birma-bir qayd qiling.
77. “Chuməli” so‘zi shevada qanday so‘zlar bilan ataladi?
78. Adabiy tildagi “ninachi” so‘zining bu shevada variantlari bormi?
79. “shqəvəq” so‘zi o‘rganilayotgan shevada qanday variantlarda uchraydi?
80. “Orək, g‘olən, zərdəlb” so‘zlaridan qaysi biri shevaga xos?
81. “Yəlpəz, pədənə//pidənə, həlvə” so‘zlaridan qaysi biri shevaga oid?
82. Shevada “murch va qalampir” so‘zlari ma‘no jihatdan farq qilinadimi?
83. Adabiy tildagi “nən” so‘zining shevada qanday variantlari mavjud?
84. “Rəvəch//ravəch, chukur” so‘zlaridan qaysi biri shevaga xos?
85. “Dəvuchə, davuchcha, davcha, duvchə, dəvcho, qə ra” so‘zlaridan qaysi biri shevaga oid?

- 86."Ishkֶm, vֶyish, so'ri" so'zlaridan qaysi biri shevaga ishlatiladi?
- 87.Adabiy tildagi "בֶּלֶא" so'zining qanday variantlari ushbu shevada mavjud?
- 88."Mo'yֶלֶv" so'zining qanday ko'rinishlari mavjud?
- 89.Adabiy tildagi "chaqalֶq" so'zining qanday variantlari bor?
- 90.O'rganilayotgan shevada kishi a'zolari qanday nomlar bilan ataladi?
- 91."חֶפֶת, xasis" kabi kishi xarakteridagi kamchilik-nuqsonni bildiruvchi so'zlar shevada qo'llanadimi? Qo'llansa, misollar yozing.
- 92.Tegirmonchilikka oid atamalar bu shevalarda qo'llanadimi?
- 93.Etikdo'zlikka oid atamalar bu shevalarda ishlatiladimi?
- 94.Temirchilikka oid atamalar bu shevalarda qo'llanadimi?
- 95.Shevada qanday og'irlik o'lchovlari ishlatiladi?
- 96.Shevada hunarmandchilik atamalari bormi? Bo'lsa, yozib izohlang.
- 97.Ushbu shevada tovuq, xo'rozlarning turlari qanday nomlar bilan aytiladi?
- 98.Shevada vaqt o'lchovlarini anglatuvchi so'zlar qanday variantlarda uchraydi?
- 99."Djֶger, bag'ֶr, bֶvur" so'zlarining qaysi biri shevaga xos?
- 100."Kiprik, kirpik, mujgֶn" so'zlaridan qaysi biri shevada aktiv ishlatiladi?
- 101."Bֶsh va kalla" so'zlari shevada qanday ma'nolarda qo'llanadi va ularning qanday variantlari mavjud?
- 102."Peshֶnֶ, mֶnglֶy" so'zlari shevada qanday ma'nolarda qo'llanadi va ularning qanday variantlari bor?
- 103./Dost//dos, ortoq, djora//djoro//djoֶrjon, esh, yoldֶsh, ֶg'ֶyֶnֶ, boֶyֶnsֶ, ֶshnֶ/ so'zlarining qaysi biri o'rganilayotgan shevada mavjud?
- 104.Shevada "qo'shni" so'zining qanday variantlari bor?
- 105."Xֶla" so'zi shevada ishlatiladimi?
- 106.Shevada xolaning bolasini qanday so'zlar bilan atashadi?
- 107."Pֶchcha" so'zi shevada qanday variantlarda ishlatiladi va ular qanday kishilarga nisbatan qo'llaniladi?
- 108.Sheva kishilari akasining xotinini qanday chaqiradilar va uning yana qanday variantlari mavjud?
- 109."Bֶldiz, kundֶsh, ֶvsin, beka, bekach, ֶyim, aya, qayin, qayinsingil, qayinֶg'a" so'zlaridan qaysi biri ko'p ishlatiladi va qanday ma'noda qo'llanadi?
- 110.Bolalarning yosh jihatdan farqlanishi shevada qanday holatda?
- 111.Shevada adabiy tildagi "ֶna" so'zining qanday variantlari bor va ulardan qaysi biri faolroq qo'llanib ketmoqda?
- 112.Imorat va uning qurilishiga oid shevaga xos bo'lgan so'zlarning hammasini birma-bir qayd qilib chiqing.
- 113.Chevarchilikka oid atamalarni yozib olish.
- 114.Kashtachilikka xos atamalarni qayd etish.

115. Shevada qanday gul nomlari tez-tez ishlatiladi?
116. Bug‘doy navlari sheva vakillari nutqida qo‘llanadimi?
117. Qovun navlari shevada qanday variantlarda saqlanib qolgan?
118. Tarvuz navlari ushbu shevada qanday ko‘rinishlarda va nega shu holatlarda ishlatiladi?
119. Shevangizga oid urug‘-qabila nomlarini qayd etish.
120. Uzum navlarini yozing.
121. Shevada qush oviga oid qanday so‘zlar ishlatiladi?
122. Arava va aravaso‘zlikka oid qanday so‘zlar bu shevada tez-tez qo‘llanadi?
123. Uy bezatishga oid qanday so‘zlar shevada mavjud?
124. Dam olishga xos bo‘lgan qanday so‘zlar shevada ishlatiladi?
125. Sheva vakillari nutqida qanday xalq o‘yinlarining nomlari saqlanib qolgan?
126. To‘y nomlaridan qaysi birlari shevada ko‘proq qo‘llanadi?
127. Beshik to‘yi qanday o‘tkaziladi?
128. O‘qil to‘y qanday holda bo‘ladi?
129. Qiz to‘yi qanday o‘tkazilmoqda?
130. Shevada “ақллъ, ɛdɛblɛ” so‘zlarining qanday variantlari ishlatiladi hamda ular qanday ma‘nolarda bo‘ladi?
131. “O‘qituvchi, muallim” so‘zlari shevada yana qanday variantlarda aytiladi?
132. Shevada “yɛstiq, bolish, lo‘la, lo‘lva, takya” so‘zlarining qaysi biri qo‘llanadi hamda qanday ma‘noda ishlatiladi?
133. O‘rganilayotgan shevada eskicha pul sanog‘i mavjudmi?
134. Uy-ro‘zg‘or nomlarini yozing.
135. Harakat nomlarini birima-bir qayd qilish.
136. Ovqat nomlarini yozish.
137. Shevangizga oid sutli ovqatlarning nomi yozib, izohlab ko‘ring.
138. Shevangizga xos yog‘li ovqatlarning nomlarini yozib, ularni izohlang.
139. Shevaga oid “Yɛr-yɛr”larni yozib, ulardagi dialektal so‘zlarning tagiga chizing.
140. Shevaga oid “Kuyɛv sɛlm”larni yozib, dialektal so‘zlarini belgilang.
141. (Qiz) “Chɛrlɛr” qanday o‘tkaziladi?
142. Marhumlar uchun qanday urf-odatlar o‘tkazilib turadi?
143. Shevangizga oid kiyim nomlarini yozing, izohlab ko‘ring.
144. Shevangizga xos erkaklarning qishki va yozgi kiyimlarining nomini yozing va izohlang.
145. Shevangizga xos ayollarning qishki hamda yozgi kiyimlarining nomlarini yozib oling va sharhlang.
146. Shevangizga xos bolalar kiyimlarining nomlarini yozib, ularni izohlang.

147. Shevangiz vakillariga xos qadimdan davom etib kelayotgan urf-odatlarining nomini yozib, izohlashga harakat qiling.
148. Bezak nomlarini qayd etish.
149. Sheva vakillari nutqida qo‘llanadigan toponimlarni qayd etish.
150. Shevangizga oid hikmatli so‘zlarni yozing.
151. Shevangizga xos frazeologizmlarni qayd etib, ma‘nolarini yozish.
152. Shevangizga oid bo‘lgan maqollarni yozib, ularni tushuntirib bering.
153. Sheva vakillari izohlagan toponimlarni yozib olish.
154. ”Məhmədənə, ezmə” so‘zlarining qanday variantlari mavjud va ular qanday ma‘nolarnda qo‘llanadi?

Sintaksis bo‘yicha materiallar to‘plash

Shevalarning sintaksisini o‘rganish ham dialektologik amaliyotning ajralmas bir qismi hisoblanadi. O‘zbek shevalari bo‘yicha qilingan ko‘pgina ilmiy tadqiqotlarda sintaktik xususiyatlar umumiy obzor tariqasida o‘rganilgan. Chunki F.Abdullayev, Yu.Jumanazarov va M.Turovalarning shevalar sintaksisi haqidagi monografiyalari ma‘lum bir ajratib olingan hududlarning shevalariga bag‘ishlan-gandir. Haligacha o‘zbek shevalari sintaksis nuqtayi nazardan mukammal o‘rganilmagan.

Shevalarning sintaktik xususiyatlarini o‘rganish uzoq muddatli kuzatishlar natijasida to‘plangan dialektal nutq(lar)ning daliliy materiallari asosida yoritib berishni talab qiladi.

O‘zbek tilining shevalar sintaksisi o‘ziga xos konstuktsiyalar va oborotlarga egaki, bularni o‘rganish va tahlil qilish o‘zbek tili tarixi uchun ham, hozirgi o‘zbek tili uchun ham qimmatli ilmiy-nazariy xulosalarga kelishga imkoniyat yaratib beradi. Amaliyotga chiqqan talabalar o‘zlari o‘rganayotgan shevaning barcha sintaktik xususiyatlarini to‘liq aks ettira olmasalar-da, ayrim sintaktik hodisalarni qayd qilib o‘tishlari lozim.

Talabalar iloji boricha, o‘rganilayotgan shevaning o‘ziga xos ayrim sintaktik xususiyatlariga e‘tiborini qaratishlari o‘rinlidir. Ular shevalar sintaksisini o‘rga-nishda quyidagi topshiriqlarga e‘tibor qaratishlari maqsadga muvofiq:

1. Shevaga xos so‘z birikmalarini qayd etish.
2. Shevaga xos sodda gaplarni yozing.
3. Gap tuzilishida bo‘ladigan alohida holatlarni qayd qilish.
4. Sodda gaplarning turlarini qayd etish.
5. Bir sostavli gaplarning alohida turlari uchrasa, ularni yozib olish.
6. Gap bo‘laklarining shevaga xos joylashish xususiyatlarini aniqlash.
7. Sheva vakillarigagina xos so‘z birikmalari bormi?
8. Shevada *tarafi* *בבבב*, *buluti* *בבב*, *guli* *רבבב*, *מבבב* *kalבב* kabi izofiali so‘z birikmalari mavjudmi?

9. Tobe soʻz koʻmakchi bilan bogʻlangan holda keladimi? (*Bolasi uchun opti-bolasi uchun opti* kabilar).

10. Qoʻshma gapning shevaga xos xususiyatlariga eʼtibor berish va ularni yozib olish. Qoʻshma gapning shevaga xos qanday turlari uchradi?

11. Shevadagi gaplarda gap boʻlaklarining belgisi qoʻllanishiga misollar keltiring.

12. Shevadagi gaplarda gap boʻlaklarining belgisiz ishlatilishiga namunalari bering.

13. Shevangizda sodda gapdan koʻp foydalanadimi, nega?

14. Shevangizda qoʻshma gapdan koʻp foydalanadimi? Nega shunday deb oʻylaysiz?

15. Shevangizdagi gaplarda kiritma boʻlaklar ham qoʻllanadimi? Misollar keltiring.

16. Oʻzga gapning alohida turlari uchrasa, ularni qayd qilish.

17. Shevada bir soʻzdan iborat gaplar uchradimi?

18. Shevangizda ajratilgan gap boʻlaklari ham ishlatiladimi, misollar keltiring.

19. Shevaga xos boʻlgan har qanday oborot va konstruktsiyalarni yozib olish.

20. Murakkab konstruktsiyali gap(matn)lar uchrasa, ularni alohida qayd etish lozim. Chunki ular ham qiziq, ham ishonchli dalillar hisoblanadi.

21. Talabalar shevani oʻrganish jarayonida oʻzi toʻliq tahlil qila olmaydigan sintaktik hodisalarga duch kelishi ham mumkin. Bunday holatda ularni toʻliq yozib olib, rahbar(oʻqituvchi)ga koʻrsatish lozim.

22. Sheva vakillari aytgan, istalgan bir necha matnni yozib, undagi gaplarni hisoblang.

Sheva materiallari yigʻiladigan hudud va amaliyotning muddati toʻgʻrisida

Shu sheva aholisi oʻzbek tilining qaysi lahja yohud shevalar guruhiga man-sub ekanligi.

Keyingi davrda shu shevada roʻy bergan ayrim fonetik va leksik oʻzgarishlar.

Sheva vakillarining tuman hamda shahar markazidan qanchalik uzoqlikda joylashganligi.

Bu hududda oʻrganilayotgan sheva vakillari bilan yana qanday millat, elat vakillari istiqomat qilishlari.

Shevaning shu guruh shevalaridan oʻzigagina xos xususiyatlari.

Sheva vakillari nutqida boshqa tillarning taʼsiri bor yoki yoʻqligi aniqlanadi. Boʻlsa misollar keltiriladi.

Bu sheva oldin biror bir olim tomonidan oʻrganilganmi?

Sheva agar olimlar tomonidan oldin o'rganilgan bo'lsa, uning qaysi xususiyatlari e'tibordan chetda qolganligi haqida gapiring.

Amaliyot davrida shevaga xos xarakterli xususiyatlar haqida tug'ilgan fikr-mulohazalar yozib boriladi.

Bu amaliyot vaqtida paydo bo'lgan turli xil muammolar ham ko'rsatiladi.

Mazkur amaliyotni tashkil etish hamda uni o'tkazish yuzasidan bildiriladigan taklif va istaklar ham iloji bo'lsa yozib boriladi.

Yozilgan hisobot amaliyot davrida sheva materiallari yozish uchun tutilgan daftar (bu daftar shevaga oid matnlar va amaliyot dasturi asosida to'ldirilgan bo'ladi) hamda talabaning kunlik ish daftari bilan birgalikda amaliyot rahbariga topshiriladi. Rahbar ularni ko'rib chiqib, zarur ro'yxat asosida qabul qiladi: har bir daftar, magnitafon kassetasi va boshqa yig'ilgan materiallar ro'yxat qilinib kafed-raga topshiriladi.

Har bir qabul qilingan materialga, hisobotning to'g'ri va aniq yozilganligiga, ayniqsa, shevaga oid materiallarning pasportlari chalkashib ketmasligiga alohida e'tibor beriladi. To'plangan shevaga oid materiallar ma'lum bir tizimga solinib, alohida-alohida belgilanadi.

Talabalar hisobot bilan birga ushbu amaliyot davomida qilingan ishlar, to'plangan shevaga oid materiallar, yangi topilmalar, tabiat manzaralari, ommaviyosiy ishlar va madaniy dam olishlar aks ettirilgan foto albomlarni ham tuzib topshirishadi. Amaliyot davrida qilingan ishlar va tassurotlar yuzasidan albom tuzish har bir talaba uchun maroqli.

Dialektologik amaliyotning yakuni sentabr oyida anjuman sifatida o'tkaziladi. Chunki yangi o'quv yili boshlangach, o'qituvchilar jamoasi va talabalar bilan birgalikda amaliyot to'g'risida majlisda gaplashib olish maqsadga muvofiq. Bunda amaliyot rahbarlari hamda talabalar bajarilgan ishlar yuzasidan o'z fikr-mulohazalarini aytib o'tishadi. Mana shu hol talabaning amaliyotdan olgan ko'nikmalarini tanqidiy ravishda jiddiy qarab chiqishlariga turtki bo'ladi. Talabalar "quyidagi ishlarni bajardim", deb sheva materiallarini to'plab, yozgan daftarlarini baho olish uchun ro'yxat bilan rahbarlarga topshirishadi. Amaliyotning yutuq va kamchiliklari to'g'risida ham talabalar o'z fikrlarini aytishadi. Shundan so'ng ama-liyot rahbari kafedra, dekanat va universitet (institut)ning o'quv ishlari bo'limiga yozma hisobot topshirishadi. O'tkazilgan dialektologik amaliyotning yakuni kafed-ra yig'ilishida hamda fakultet ilmiy kengashida ham ko'rib chiqiladi va kelgusi yilgi bo'ladigan dialektologik amaliyotda qilinadigan ishlar rejalashtiriladi.

“O'zbek dialektologiyasi” fani amaliyotining bajarilishi to'g'risida hisobot

Ushbu amaliyotni yakunlash va u haqida hisobot topshirish ham amaliyotning asosiy va ma'suliyatli qismlaridan biri hisoblanadi. Bu hisobot talabalarning o'quv amaliyoti davomida amalga oshirgan barcha faoliyatining

ko'zguvidir. Shuning uchun ham talabalarning mazkur amaliyotdagi ishlarini baholash ham mana shu hisobot asosida bo'ladi. Buning uchun talabalar yuqorida aks etgan reja bilan shevalarni o'rganishda kerak bo'ladigan maxsus dialektologik dastur asosida hisobot yozib topshiradilar.

Talaba bu amaliyotdan juda ko'p narsalarni o'rganishi, ayrim qarama-qarshiliklarga duch kelishi, ayrim yutuqlarni qo'lga kiritishi va mustaqil fikrlar bilan chiqishi mumkin. Mana shu narsalar uning hisobotida o'z aksini topadi. Amaliyot tugagach, uning o'tishi haqida hisobot talab qilish talabalarning o'z ishiga mas'uliyat bilan qarashlarini, samarali ishlashlarini hamda har bir ishga ijodiy yondashishni o'rgatadi. Yuqorida so'ralgan savollarga birma-bir javob berishi talabaning amaliyotga nisbatan mas'uliyatini ko'rsatadi. Shu sababli hisobotda nimalar aks etishini avvaldan rejalashtirib, uni talabalarga yetkazib qo'yish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Amaliyot yakunida talaba o'z o'rgangan sheva vakillari o'rtasida olib borgan ishlari, amaliyotdan orttirgan ko'nikma va malakasi, duch kelgan turli xil muam-molari, o'zida tug'ilgan ayrim fikr-mulohazalari haqida to'liq hisobot yozadi. Ushbu hisobotda bajarilgan ishlar mazmuni o'z ifodasini topishi shart.

“O'zbek dialektologiyasi” fanidan yozma ishlarni baholash mezonlari

6.2.1. A'lo baholanadi, qachon (86-100):

- variant savollarining barchasiga atroflicha, aniq va to'g'ri javoblar berilsa (yozilgan bo'lsa);
- talaba berilgan masalalar bo'yicha qo'shimcha ma'lum otlardan xabardor bo'lsa;
- qonun-qoidalar, nazariya va taxminlar, tushunchalar va tasavvurlar to'g'ri va aniq aytilsa (yozilgan bo'lsa);
- bayonda ilmiy xatoliklarga yo'l qo'yilmay, material mazmunining ilmiy va mantiqiyliqi saqlangan (puxta yozilgan) bo'lsa;
- bayonda transkripsion, orfografik va grammatik xatoliklar uchramasa.

6.2.2. Yaxshi baholanadi, qachon (71-85):

- variant savoliga berilgan (yozilgan) javoblar to'g'ri, ammo faqatgina o'quv dasturi talablari doirasi bilan cheklanib qolgan;
- javoblarda ilmiylik buzilmagan;
- bayon mazmunida mantiq saqlangan;
- qonun-qoidalar, nazariya va taxminlar, tushuncha va tasavvurlar bayonida xatoliklar uchramasa;
- bayonda transkripsion, orfografik va grammatik xatolar uchramasa;
- berilgan savollarning (topshiriqlarning) bittasiga to'liq javob yozilmagan bo'lsa) berilmasa.

6.2.3. Qoniqarli baholanadi, agar (55-70):

- savollarga to'liq javoblar berilmagan (yozilmagan) bo'lsa;

- variant savollariga berilgan (yozilgan) javoblar yuzaki. Ba’zi bir mantiqiy ketma ketligiga ta’sir ko’rsatmaydigan grammatik xatolar mavjud;
 - bayonda ba’zi mantiqiy chalkashliklar qayd etilsa;
 - Qonun qoida , nazariya va taxminlar, tushunchalar va tasavvurlarda ba’zi bir noaniqliklarga yo‘l qo‘yilgan bo‘lsa;
 - bayon transkripsion, orfografik va grammatik tomondan noto‘g‘ri.
- 6.2.4. Qoniqarsiz baholanadi, qachon (0-54):
- variant savollarining 1-3 tasida kamchiligi bo‘lsa yoki umuman javob berilmagan (yozilmagan) bo‘lsa;
 - variant savollariga berilgan (yozilgan) javoblar noto‘g‘ri yoki aniq berilmagan (yozilmagan) bo‘lsa;
 - javoblarda noaniqlik va mantiqiy chalkashliklar qayd etilsa;
 - bayon matnida transkripsion, orfografik va grammatik jihatidan xatolar ko‘p bo‘lsa.

Dialektologik amaliyot vaqtida to‘plangan materiallardan namunalari:

1.Xalq qo‘shiqlari:

Jezdenin hasratlari¹

*Qəynətə jurt həvəsən
Məydələp qar jəvəsə.
Jurətdən ketgən kuyəvdən
Achchi pьyəz dəvəsə.
Qəynilerdən tavəg‘ə,
Tulkəlarge jem bolə.
Jezde meymən bog‘əndə
Meymən siyi kəm bolə.
Dəstrxəndə jəzdylər,
Kəl pələvdə əsdylər.
Keyən təyyar əvqətg‘ə
Achchə pьyəz bəstələr.
Tətchə jəvun sel boməs,
Vonəmən jer xol boməs.
Von jьl sьyləb bəxsənəm
Kuyov degən el boməs.*

2.Xalq maqollari:

*Їntəlganga təle jo‘r .
Yomonə bьr qəlg‘ə ətтуq.*

¹ Nasriddin Nazarovning o‘z shevasiga oid to‘plagan materiallaridan parcha olindi.

3.Xalq iboralari:

Qo'shning barm deb, kozga qarasmalik.

damning labzi halil, goshi haram.

Qirtinga qitta nzn m q.

4.Sheva so'zliklari lug'ati:

4.1.Sof leksik-dialektal so'zlar lug'atiga misollar:

epda - bobo (Tosh., Namangan v.Chortoq t.)

layxorak - chuvalchang (Namangan v.Chortoq t.)

og'ur - havoncha (Namangan v.Chortoq tumani)

4.2. Etnografik-dialektal so'zlar lug'atiga misollar:

tayiq ushlar - yaqin kishi o'lganda yig'lashda va jasad qabrga qo'yilgach, tayoqlarni ham go'r boshida qoldirish odati (Jiz., Shah.)

xudayi // quday - o'lgan kishiga atab xudoyi qilish (Yakkabog' t.)

qyiq - o'lganining 37 yoki 39 kuni qilinadigan yig'in nomi (Sur.,Qash)

jyl - o'lganiga bir yil bo'lganda qilinadigan odat (Sam.,Jiz.)

4.3. Leksik-fonetik dialektal so'zlar lug'atiga misollar:

shahar > sha:ar > sha::r (Shah.)

assalomu alaykum > salam alaykum > salamlaykum

evuz - og'uz (Nurota)

vut, vusma - o't, o'sma (Nurota)

4.4. Leksik-firazeologik dialektal so'zlar lug'atiga misollar:

kozay achmaday - doimo minnat qildi, haqoratladı (Sur.,?ash)

bashy qattay – sog'lig'i yaxshi (Sam.,Jiz.)

bash baylavly - qizning unashtirilishini anglatadi (Yak., Sam.,Jiz.)

suuyiq dyiq - yomon odam, qadam tashlashi bejo bo'lgan kishi (Qash.)

4.5. Leksik-derivatsion dialektal so'zlar lug'atiga misollar:

burtlas kishi - sermo'ylov kishi

djyrchy > djyr - (janjal) -chy (Xorazim) (o'g'uz) - janjalkash;

g'achchaq > g'ach - (qo'chqor) -chaq (QQASSR-o'zb.) - mard, botir, dovyurak.

bergi > ber -gi (Mang'it) - qarz

echqich > ech - qich (kalit) (Namangan)

chapqy > chap -qy - poygaga qatnashadigan ot (Sur.)

yur -mel (QQASSR-o'zb.) - tez yuradigan, yurag'on

quyash - lama - oftobro'ya;

qavyr-yshta - ziyofat.

chege -len (QQASSR- o'zb.)- qumoq

murt -las - mo'y lovdor (chege, murt so'zlari DLda alohida sof leksik-dialektal so'zlar sifatida beriladi)

chushirindъ > chushur –indi <tushir - (kelin) tushiri (moq) indi (Farqona)-nikoh to‘yi.

4.6. Morfiologik-dialektal so‘zlar lug‘atiga misollar:

apəngələ - opanglar (Tosh., Sam.)

ətəlunъ //ətəluyъ - otalari (Jiz., Sam.)

həmmələysъ - hammalari (Tosh., Qarshi, Namangan)

4.7. Frazzeologik-dialektal iboralar lug‘atiga misollar:

urъ tamaq - qo‘li egri, yashirincha ovqat yeydigan kishi (Jiz.)

qıttınga qıtta nən əlməq - xasislik ma‘nosida (Shah.)

salqı adam - ishni orqaga tashlaydigan, quntsiz odam (Jiz.,Sam.)

dardi bedavəga yo‘liqmoq - ishi yurishmaganga duch kelmoq (Tosh.,Shah.).

5.Hikmatli so‘zlar: *qayraqəch qalən bolsa, yəmg‘ır otməs, əg‘əbnъ tətuv bolsə, xorlək yətməs* (Qayrag‘och qalin bo‘lsa, yomg‘ir o‘tmas, og‘a ini totuv bo‘lsa, xo‘rlik yetmas).

əz gəpərgən əz yəngləshər - oz gapirgan oz yanglishar) (Tosh., Sam.)

tuqqan tuqqan bələn təpəshər - Tuqqan tuqqan bilan topishar (Jiz.)

yətga balə yəpəshər - Yotga balo yopishar (Jiz.)

Shu tarzda talabalarimiz amaliyot vaqtida sheva vakillari nutqidan yuqorida-gilarga mos holda kamida ellikdan kam bo‘lmagan so‘zlarni yozib olishadi va izohlashadi. Shuningdek, kelin salom, kuyov (*kuyəv*) salom, yor-yor (*yər-yər*), ay-timlig‘ (*aytımlyg‘*), ya‘ni marsiyalar yozib olinadi. Sheva vakillaridan so‘ral-ganda aytilgan savol-javoblar o‘sha payitda biror talaba tomonidan yozilgan matn-larni keyin transkripsiya qilish maqsadga muvofiqdir.

ILOVALAR

1-ILOVA

Shevalar lug‘atiga kiritiladigan so‘zlar¹

Shevalar lug‘atiga (agar u umumo‘zbek shevalarining katta hajmidagi ko‘p jildli lug‘ati bo‘lsa) qorluq, o‘g‘uz lahjalariga oid leksik materiallardan olinadi, dialektal lug‘at (DL) tuzish printsiplariga to‘la javob beradigan dialektal so‘zlar kiritiladi.Odatda, shevalar leksikasi uchun materiallarning ko‘pchilik qismi adabiy til leksikasiga qiyoslangan holda to‘planadi va ulardan DL uchun so‘z tanlash prin-siplariga mos kelganlarigagina DLga kiritiladi.

Dialektal so‘zlarning bir qancha tasnifiy turlari mavjud, biroq ularning ayrimlari o‘zbek dialektologiyasida va hatto, rus dialektologiyasida ham

¹ Ahmad Ishayev.Shevalar lug‘atiga kiritiladigan so‘zlar. O‘zbek tili va adabiyoti. 1988 yil. 2-soni.37-42-betlar.

uzilkesil tarzda aniq hal etilmagan. Shunga ko'ra, DLga kiradigan dialektal so'zlarning turlari haqida qisqacha ma'lumot berishga harakat qilamiz.

1.Sof leksik-dialektal so'zlar. Sheva, dialektlarda qo'llanadigan, faqat ularga xos leksikani adabiy til, xususan sheva va adabiy til uchun mushtarak leksikadan farqlash maqsadida ularni sof leksik-dialektal so'zlar deb atagan ma'qul.

Adabiy tilda qo'llanmaydigan bunday so'z, termin va iboralar Dllar uchun birinchi darajali muhim ahamiyatga ega, chunki A.G'ulomov juda to'g'ri ko'rsatganidek, "Tuzilayotgan dialekt lug'atlari differentsial printsipdagi lug'atlardir: unda dialektal so'zlargina, shu dialektni xarakterlovchi, ajratib ko'rsatuvchi so'zlargina beriladi". Haqiqatdan ham o'zbek shevalariga oid dialektal-adabiy tipdagi differentsial lug'atlarda, dastavval, sof leksik-dialektal so'zlar - sodda so'zlar ham, komponentlarning adabiy tilda qo'llanilishi, qo'llanilmasligidan qat'iy nazar, adabiy tilda uchramaydigan qo'shma, juft va takroriy so'zlar ham o'z aksini topmog'i shart.

Sof leksik-dialektal so'zlarga shevalardagi etnografizmlar juda yaqin. Biroq ularni DLga kiritish masalasi munozaralidir. Shunga ko'ra, etnografik-dialektal so'zlarga alohida to'xtalamiz.

2.Etnografik-dialektal so'zlar. O'zbek adabiy tilida ham, shevalarimizda ham xalqimizning asrlar davomidan shakllangan juda qadimgi turmush tarzi, urf-odatlar, moddiy va ma'naviy madaniyati bilan aloqador ko'pgina so'z, terminlar mavjud. Lekin bu xil so'zlar - adabiy tildagi etnografizmlar ham, adabiy til va shevalar uchun mushtarak bo'lgan adabiy-dialektal etnografizmlar ham, faqat she-va, dialektlarga xos etnografik so'zlar ham bir-birlaridan farqlangan holda tadqiq etilmagan. Hattoki, rus dialektologiyasida ham shevalardagi etnografik so'zlar DLga kiritilishi yoki kiritil-masligi masalasi uzilkesil hal etilgan emas. Masalan, F.P.Filin "Rus xalq shevalari lug'ati"ga etnografik terminologiyani kiritish maqbul emas, chunki, birinchidan, bu xil terminologiya tematik lug'atlarning obyektidir, ikkinchidan, nihoyatda ko'p, katta hajmdagi "xalq etnografik terminologiyasi"ni lug'atga kiritish "Rus xalq shevalari lug'ati"ni yaratish imkoniyatini yo'qqa chiqaradi", - deb ko'rsatgan.

V.A.Senkivich esa dialektlardagi etnografik so'zlar dialektal so'zlarning leksik tiplaridan birortasini taaluqli bo'lib, o'zi alohida tip bo'la olmaydi, - deydi. Biroq boshqa ko'pchilik leksikologik-dialektologiya shevalaridagi etnografizm-larni leksik dialektal so'zlarning alohida bir turi, deb qayd etadilar va ayrimlari, masalan, O.P.Belyaeva, etnografizmlarning barchasini, hatto, adabiy tilda qo'llana-yotganlarini ham ular biror shevalarga xos so'zlar sifatida DLga kiritmoq kerak, deb hisoblaydi.

Biroq adabiy tilda qo'llanadigan *sadr* - azada ovoz chiqarib, jazavasi tutib, qattiq yig'lash; chilla - bola tug'ilgandan boshlab keyingi qirq kunlik davr; azaymxon, beshik kabi so'zlar shevalarda xuddi shu shaklda, shu ma'noda uchrasa ham, ularni adabiy tilda mavjud bo'lgani uchun DLga kiritmaslik kerak,

chunki DL adabiy tildagi soʻzlarning transkripsiya bilan beriladigan lugʻati emas, u oʻz nomi bilan shevalar lugʻatidir.

Maʼlumki, adabiy til lugʻatlarini (shu jumladan, termonologik lugʻatlarni) tuzuvchilar faqat adabiy tilda mavjud etnografizmlarni lugʻatlarga kiritadilar. Ular dialektologlardek qishloqma-qishloq yurib dialektal soʻzlarni toʻplamaydilar. Shunga koʻra, etnografik terminlarning shevalar lugʻatiga kiritmaslik kerak, degan fikrga qoʻshilib boʻlmaydi. Bu oʻrinda turkologlarning 1984-yil 10-oktabrda Cheboksari shahrida boʻlib oʻtgan oʻninchi yalpi yigʻilishda qabul qilingan re-zolyutsiyada etnografizmlarga diqqat-eʼtibor berish, ularni toʻplab, rus tiliga tarjima qilgan holda katta DLlarga kiritish alohida taʼkidlab oʻtilganligini qonuniy koʻrsatma tarzida qabul qilmoq lozim.

Xullas, DLga faqat shevalardagina qoʻllanadigan etnografizmlar kiritiladi va ular qanchalik koʻp boʻlsa, DLning qimmatini shunchalik ortadi.

3. Leksik-semantik dialektal soʻzlar. Sheva, dialektlardagi soʻzlar adabiy til-dagi, shuningdek boshqa biror sheva, dialektidagi xuddi oʻsha xil soʻzlardan maʼnosiga koʻra farqlanadigan boʻlsa, ular leksik-semantik dialektlar soʻzlar guruhini tashkil etadi. Masalan adabiy til va shevalarda mavjud boʻlgan aka soʻzi ayrim shevalarda “ota” va hatto “pochcha” maʼnolarini qoʻllanadi. Yoki adabiy tildagi va shevalardagi dars (urok) soʻzi Xorazm va Qoraqalpogʻistondagi oʻzbek shevalarida “mahalliy oʻgʻit, goʻng” maʼnosida uchraydi. Koʻpchilik hollarda bu xildagi soʻzlarning har ikkalasi ham sheva vakillari tomonidan qoʻllanadi va ularning maʼnolari nutq jarayonida tushinarli boʻladi. Qiyoslang, peshe (Sayram, Chimkent, Forish, Andijon) ~ peshshe (Xorazm-qipch., QQAR-oʻzb., Buxoro, Fargʻona) ~ peshshe (Xorazm-oʻgʻuz) ~ pe:she (Iqon) - chivin (комар), chibin (Xorazm-qipch., QQAR - oʻzb.) ~ chivin (Xorazm-oʻgʻuz) ~ chopon // chovon (Buxoro) ~ chi:vin (Qoramurt) ~ chu:n (Shahrisabz) - pashsha (мыха). Sh.Rahmatullayev “dialektizm-maʼno” deb atagan bu xil soʻzlar leksik-semantik dialektal soʻzlar sifatida DLga kiritiladi.

Baʼzi sheva, dialektlarida soʻzlar adabiy til va shevalarda mavjud boʻlgan maʼnosi bilan bir qatorda yana boshqa xil qoʻshimcha manoga (maʼnolarga) ega boʻlishi mumkin. Masalan, qoloq (отстающий, не успевающий; отстаѣй) soʻzi adabiy tilda ham, shevalarda ham bor. Biroq shevalarda, masalan, QQARdagi oʻzbek shevalarida, bu soʻzning yuqoridagi maʼnosidan tashqari “podadan qolib ketadigan mol”; “choʻmilayotganda bir bolaning boshqa bolalarni quvib, birortasining boshiga qoʻl tekizib, quvish navbatini unga berib ketadigan oʻyin”; “qorigʻich; kurakcha; kichik oʻqlogʻ; andava; katta eshak” kabi maʼnolari borki, ular hammasi DLda toʻla aks ettirilmogʻi kerak.

Adabiy tilda ham, shevalarda ham shakli va maʼnosi bir xil boʻlgan soʻzlar shevalarda yana boshqa xil maʼnoga ega boʻlsa, ularning adabiy tildagi maʼnosi DLda beriladimi? Oʻzbek va boshqa koʻpchilik turkiy tillarning shevalari boʻyicha tuzilgan DLlardan bu xildagi soʻzlarning adabiy tildagi maʼnosi, odatda, koʻrsatilmaydi. Biroq L.T.Maxmutova hamda Sh.Sh.Saribovlar bunday soʻzlarning semantikasi haqida toʻla tasavvur hosil qilish uchun

ularning shevalardagi va adabiy tildagi ma'nolarini berish kerak, deb hisoblaydilar. Haqiqatan ham shevalardagi bu xil so'zlarning ma'nosi bilan bir qatorda adabiy tildagi (shuningdek shevalardagi) ma'nosini ham (shevalarda adabiy tilidagi ma'nosi yo'q ekan, degan tasavvur hosil bo'lmasligi uchun) muxtasar tarzda qayd qilmoq maqsadga muvofiqdir: qilyich 1.(То'rtko'l, Beruniy, Mangit) yag'rin, hayvonlar yag'ri (спина животных); 2.(Hozarasp) karj (ДОМОТЬ, ОМТИК (ДЫНИ)); 3.ad.t.qilich (сабэя, меч).

O'zbek shevalarida qo'llanadigan turli xil sanash sistemalariga oid hisoblashlar ham leksik-semantik dialektal so'zlardir, chunki bu hisoblarda ishtirok qiladigan son bildiruvchi so'zlar adabiy tilda bor: besh u'gme (Namangan) - yuz (сто); omb'yr yuz - bir ming bir yuz. Bular, albatta, DLdan o'z o'rinlarini olishlari shart.

4.Leksik-fonetik dialektal so'zlar. Ma'lumki, adabiy tildagi ko'pchilik so'z-lar o'zbek shevalarida xilma-xil fonetik o'zgarishlarga uchraydi. Masalan, so'z boshida qo'llanadigan adabiy tildagi y undoshi o'rniga qipchoq lahjasiga oid dj-lashgan sheva vakillari, ko'pincha, dj undoshini talaffuz etadilar: djaman-yomon, djoq-yo'q; o'sha shevalarda ayrim unlilar so'z boshida difonglashadi; tariq, sariq kabi so'zlar oxiridagi q undoshi talaffuz etilmaydi; ayrim undoshlar tushurilib talaffuz etilgani tufayli ikkinchi darajali cho'ziq unlilar vujudga keladi. Bu xildagi fonetik o'zgarishlarga uchragan so'zlar bo'yicha yuzlab, minglab misollar keltirish mumkin. Agar ular DLga kiritiladigan bo'lsa, o'zbek shevalari bo'yicha 20-30 jilddan iborat DLLar tuzsa bo'ladi. Biroq, hozircha, kamroq hamda sistemali ravishda fonetik o'zgarishga uchragan so'zlarni DLga kiritmay turgan ma'qul.

F.A.Abdullayev "...fonetik o'zgalik ma'nodagi o'zgalik bilan bog'liq bo'lsa, bunday so'zlar lug'atga kiritilishi kerak", - deydi. Ayrim dialektologlarimiz esa DLda "fonetik o'zgarishli, ammo ma'no o'zgaligiga ega bo'lmagan so'zlar mustaqil so'z sifatida berilmaydi",- deyishadi. Bu fikrga qo'shilish qiyin, chunki shevalarimizda mavjud bo'lgan xilma-xil fonetik hodisalar sababli adabiy tildagi ba'zi so'zlar shu qadar o'zgarib ketadiki, hatto ularning qanday so'z ekanligini izohsiz aniqlab bo'lmaydi:

a) Qashqadaryo, Surxondaryo va boshqa shevalarda *jdav* so'zi bor. Bu so'z y->dj- hamda -g' >-v tovushlari o'tishi tufayli sodir bo'lgan adabiy tildagi yoq so'zining aynan o'zidir;

b) Oshobo shevasida *burgulte*, *olta* kabi so'zlar mavjud. Aslida ular *-tl // -lt-* metatezasi va so'zlar oxiridagi -r undoshining tushishi natijasida sodir bo'lgan, ma'noda farqlanmaydigan burgutlar, o'tlar (травы) so'zlaridir. Xo'sh, *djav*, *olta* singari fonetik o'zgarishga uchragan so'zlarni DLga kiritmaslik kerakmi? Bu xil so'zlar DLLarda berilmasa, qaysi xildagi lug'atlarda beriladi?

Umuman, shevalardagi tovushlar almashishi, ortishi, tushishi, so'zlarning torayishi, xususan metateza kabi xilma-xil fonetik hodisalar tufayli

shaklan kuchli o'zgarishlarga uchragan quyidagi tipdagi so'zlarni DLga kiritmoq lozim¹:

1) fonetik o'zgarishlar natijasida adabiy tilda va shevalarda mavjud bo'lgan so'zlarga o'xshab qolgan dialektal so'zlar: hovuz (Qoramurt) – og' iz suti, ilk sut (molozivo), hayvon; (Qarnoq) - ayvon;

2) metateza hodisasi tufayli kuchli fonetik o'zgarishga uchragan so'zlar: gindjelek (Uychi) - jingalak; evere (Andijon) - arava; hayda-hadya; erves-obrez;

3) so'zlarning torayishi (qisqarishi) sababli izoh berilmasa, tushunish qiyin bo'lgan so'zlar: kesh (Namangan) - kalish; e:de (Uycha) - ana u yerda; kochche - katta achabuvi; балы - boyo'g'li (qush);

4) o'g'uz lahjasidagi birlamchi cho'ziq unlilar va boshqa fonetik o'zgarishlar natijasida adabiy tildagi hamda qorluq, qipchoq lahjalaridagi so'zlardan farqlanadigan bu:z - muz; di:v - tup (kust, osnovanie rastaniya) singari so'zlar;

5) Namangan tip umlautli shevalarga xos bosh-boshum; oq - еқър // еқър (протекав), chon - chochi (sochi) kabi so'zlar DLga kiritilmaydi. Lekin umlaut hodisasiga aloqador hozur - hozir; chogun - chovgun; setъsh - sotish (прадажа) kabi so'zlarni DLda berish kerak;

6) adabiy tilda qo'llangani uchun shevalardagi savчы//sovchъ - sovchi etnografizmi DLga kiritilmaydi. Lekin uning shevalarda uchraydigan djavчы//djovchъ//djovchъ; zavdjъ//zevcho//yevchъ kabi fonetik variantlarini (bitta so'z boshida s//dj//z//y undoshlari mosligidek muhim fonetik xususiyatga egaligini, bu sistematik hodisa emasligini hisobga olib) DLga kiritish lozim (rus tili shevalarida bittita fonetik yoki urg'usi o'zgargan so'zlar DLlarga kiritiladi);

7) o'zbek lahjalari, sheva, dialektlari tasnifi uchun asos hisoblanadigan fo-netik belgilarga ega bo'lgan so'zlar: dag' (o'g'uz) ~ tav (qipchoq) – tog'; sollemek (o'g'uz) ~ soylemek (qipch.) - so'zlamog; a:djы (o'g'.) ~ achчы (qipch.) - achchiq (горъкий). Umuman shevalarimizdagi karyә - qariya, koyeg-kuyov kabi fonetik qiyofasi o'zgargan so'zlar hamda lарыда - rapida, zәlәl - zarar singari dialektizmlar DLdan o'rin olmog'i lozim.

5. Leksik-derivatsion dialektal so'zlar. Adabiy tilda yoki faqat shevalarda mavjud bo'lgan xilma-xil so'z yasovchi affikslar shevalardagi so'zlarga yoki adabiy til va shevalar uchun mushtarak so'zlarga qo'shilishi natijasida sheva, dialektlarda adabiy tilda uchramaydigan dialektal so'zlar vujudga keladiki, ularni "leksik-derivatsion dialektal so'zlar" deb atagan ma'qul.

O'zbek shevalarida leksik-derivatsion dialektal so'zlarning asosan quyidagidek to'rtta xili mavjud:

1. Adabiy tilda uchramaydigan shevalarga xos so'zlarga adabiy tildagi affikslarni qo'shish orqali hosil bo'lgan dialektal so'zlar: djырчы < djыр - (janjal) -чы (Xorazim) (o'g'.) - janjalkash; qachchag' < qach - (qo'chqor) - chaq (QQAR-o'zb.) - mard, botir, dovyurak (yigit).

¹ Ta'kidlash ma'nosida har bir bandni alohida qatordan berildi.

2. Adabiy tilda ham, shevalarda ham soʻz oʻzagi va yasovchi affikslar mavjud boʻlsa-da, shevalardagi soʻz yasalishining oʻziga xos xususiyatlar sababli adabiy tilda uchraydigan soʻzlar: *bergi* < *ber -gi* (Mangʻ it) - qarz; *chapqı* < *chap -qı* - poygaga qatnashadigan ot.

3. Adabiy tilda (shevalarda ham) mavjud soʻz oʻzagiga shevalar uchun xarakterli affikslarni qoʻshish orqali hosil boʻlgan dialektal soʻzlar: *yur-mel* (QQAR-oʻgʻ.) - tez yuradigan, yuragʻon; *quyash - lama* - ofitobroʻya; *qavır - ıshma* - ziyofat.

4. Dialektal soʻz - dialektal affiks: *chege-len* (QQAR- oʻzb.)- qumoq; *murt -las* - moʻylovdor (chege, murt soʻzlari DLda alohida sof leksik-dialektal soʻzlar sifatida beriladi); *chushirindi* < *chushur -indi* < *tushir - (kelin) tushiri* (moq) - *indi* (Fargʻona) - nikoh toʻyi. Bu xildagi leksik-derivatsion dialektal soʻzlar DLda berilishi va, imkon boricha, izohlar bilan taʼminlanishi kerak.

6. Morfologik-dialektal soʻzlar. Adabiy til va shevalardagi soʻz oʻzaklariga forma yasovchi affikslarni qoʻshish orqali vujudga kelgan morfologik-dialektal soʻzlar turli xil boʻlib, ular, odatda, forma yasovchi affikslarning birgalikda qoʻllanishi, turli xil fonetik oʻzgarishlarga uchrashi yoki faqat shevalarga xos forma yasovchi affikslarning qoʻshilishi natijasida shevalarda (adabiy til uchramaydigan) *əpəngələ* - opanglar; *otəluvь //otəluvь* - otalari; *həmmələvıyь* - hammalari singari anchagina morfologik dialektal soʻzlar paydo boʻlgan. Biroq bu xil soʻzlar bevosita leksika bilan aloqador boʻlmaganligi sababli DLlarda berilmaydi.

7. Frazeologik-dialektal iboralar. Oʻzbek sheva, dialektlarida mavjud boʻlgan, adabiy tilda uchramaydigan uchrasa ham maʼnoda farqlanadigan frazeologik iboralar, birikmalar bir butun, yaxlit holdagina biror maʼnoni, odatda, qoʻshimcha koʻchma maʼnoni anglatadiki, ularni DLda qay tarzda bermoq kerak? qozoq, boshqird, qoraqalpoq tili shevalariga oʻzi reestr soʻz sifatida berilgan. Tatar, yoqut shevalariga oid lugʻatlarda esa ular bir butun qolda berilmay, odatda, undagi birinchi soʻz tariqasida berilgandan keyin frazeologik iboraning oʻzi qayd etilgan¹.

Demak, ushbu lugʻatlarda koʻrsatilganidek, shevalardagidek frazeologik dialektal iboralarni DLda ikki xil koʻrinishda berish mumkin: 1) yipsiz baylamoq, (QQAR-oʻzb.) koʻtarib qoʻymoq; 2) *yip*: *yiasiz baylamoq ...* DLda bulardan qaysisi bergan maʼqul? Ortiqcha qaytariqlar boʻlmasligi, tejamkorlik boʻlishini nazarda tutib, ularni bir butun, yaxlit holda DLga kirtigan maʼqul.

Xullas, oʻzbek sheva, dialektlardagi sof leksik, leksik-semantik, etnografik, leksik-fonetak (shuningdek, fonematik), leksik-derivatsion soʻz, terminlarni va frazeologik dialektal iboralarni DLlarda, imkoni boricha, toʻla aks ettirmoq lozim.

Quyidagi soʻzlar, terminlar esa DLga kiritilmaydi:

¹ Ahmad Ishayev Til va adabiyot institutida qariyb 50 yil ishlab, oʻzbek shevalarining tadqiqi boʻyicha eng koʻp, eng salmoqli taqiqotlarni olib borgan. Bu esa olimning shevashunoslik boʻyicha qimmatli fikrlarni aytishga imkoniyati boʻlganligini asoslaydi.

- 1) adabiy tilda, keng doirada qo'llanadigan so'zlar;
- 2) og'zaki so'zlashuv tiliga oid leksika;
- 3) adabiy tildagi formasiga nisbatan kam fonetik o'zgarishga uchragan so'zlar;
- 4) dialektologik tekshirish obektiga taalluqli bo'lmagan, boshqa joylardan kelgan, boshqa shevalarni vakillari nutqiga oid so'zlar;
- 5) kitobiy uslubiy xos so'z, terminlar;
- 6) adabiy tilda mavjud bo'lgan professionalizmlar va terminologik leksika;
- 7) umumsheva vakillari nutqi uchun xos bo'lmagan, individual xarakterdagi okkazonal (tasodifiy) so'zlar;
- 8) varvarazimlar, parnografik so'zlar;
- 9) ayrim shaxslar guruhi nutqida qo'llanadigan argo va jargonlar;
- 10) yosh bolalar (go'daklar) tiliga oid so'zlar;
- 11) sheva vakillari ma'nosiga tushunmaydigan diniy aqidalarga oid so'z va iboralar.

Xullas, lug'atlar tuzish qiyin, lekin savobli ish. Leksikologiya sohasida qilingan ishlar ba'zan unutilishi mumkin, biroq leksikografiya bo'yicha bajarilgan ishlar - tuzilgan yaxshi lug'atlar hech qachon unutilmaydi. Shunga ko'ra, DL tuzuvchilari oldida turgan eng muhim vazifa shevalarimizdagi mavjud dialektal so'zlarni xalqimiz so'z boyligini o'ziga xos xazinasini bo'lgan DLlarda qayd etib, kelgusi avlodlar uchun saqlab qolishdan iborat.

2-ILOVA

Shevalar lug'ati - dolzarb masala

O'zbek xalqi til jihatidan tarixan uchta yirik-qorluq, qipchoq va o'g'uz lahjalaridan (bu lahjalar esa, o'z navbatida, bir qancha sheva, sheva guruhlari, zonalaridan) tashkil topgan bo'lib, ularning har biri umumo'zbek tili uchun mushtarak so'z boyligiga ega bo'lish bilan birga, o'zlariga xos til xususiyatlariga - fonetik, morfologik, xususan, leksik jihat dan farqlanadigan qator lingvistik belgilarga ega.

Shevalardagi ana shu rang-barang til xususiyatlarini o'rganib, ularni yozib qoldirilmasa, vaqtlar o'tishi bilan u o'zgaradi, xalqimiz tarixi, uning ma'naviy va moddiy madaniyatining ajralmas bir qismi sifatida fan uchun, kelajak avlod uchun izsiz yo'qolib ketadi. Ulug' bobomiz Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asari orqali bundan qariyb ming yillik ota-bobolarimiz tilidan bahramand bo'lishimiz buning yaqqol dalilidir.

O'zbek xalqining so'z boyligi xalqning o'tmishi, hozirgi kuni, umuman bu-tun borlig'ini o'zida mujassamlashtirgan. Shevalarimizdagi ana shu boylikni to'p-lash, ularni yozib olib, lug'atlar tuzish o'zbek dialektologlari oldida turgan birin-chi darajali vazifadir.

O‘zbek sheva, lahjalari bo‘yicha tuziladigan bunday lug‘atlar faqat o‘zbek adabiy tili uchungina emas, balki o‘zbek tili tarixi, shuningdek, qardosh turkiy til-larni qiyosiy o‘rganish hamda o‘quvchilar, ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining og‘zaki va yozma nutqida uchraydigan sheva xatolarini bartaraf etish borasida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu tipdagi lug‘atlar yana o‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi munosabati bilan o‘zbek tilining fonetik, morfologik va lek-sik normalarini, o‘zbek atamalarini tartibga solishda, o‘zbekcha-ruscha, o‘zbek tilining mukammal izohli lug‘atlarini yaratishda bebaho manba bo‘lishi shak-shub-hasizdir¹.

3-ILOVA

”Badiiy adabiyot va vaqtli matbuot tilidagi dialektizmlar, o‘zbek shevalarining lug‘at boyligi to‘la yig‘ib olinmaguncha, ayniqsa, o‘zbek shevalari lug‘ati sostavidagi leksik qatlamlarning qonuniyatlari, bu qatlamlarning aniq chegarasi, o‘zaro miqdoriy munosabatlari va bir-biriga munosabatlari aniqlanmaguncha ayni bir tushunchani ifodalovchi shevalararo so‘zlarning adabiy tilga munosabatini chuqur ilmiy asosda aniq belgilash mumkin emas”².

4-ILOVA

“O‘zbek tili dialektologik atlasini quyidagi vazifa-maqсадlarni ko‘zda tutadi:

1. Hozirgi zamon o‘zbek adabiy tili ma‘lum shevalarga tayanadi. U o‘zining imlo va talaffuz normalarini, shuningdek, fonetik sistemasi, grammatik tuzilishi, leksik sostavili normalashtirishda, asosan, Toshkent-Farg‘ona tip shevalariga asos-lansa ham, ayrim hollarda bu shevalar materiali adabiy til normalariga mos kel-maydi. Dialektologik atlasning ob‘ektiv natijalari (xulosalari) bu masalaga to‘liq aniqlik kiritadi. Haqiqatan ham, shevalarga xos dialektal xususiyatlarning butun o‘zbek tili territoriyasida tarqalishi va uning chegaralarini faqat dialektologik atlas zaminidagina muvaffaqiyatli hal qilish mumkin.

2. Dialektologik atlas materiallari o‘zbek shevalarining mavjud tasniflarini to‘ldirish, mukammallashtirishga, ularga aniqlik kiritishga yordam beradi. Shu-ningdek, o‘zbek shevalarining paydo bo‘lishida qatnashgan turkiy va turkiy bo‘l-magan etnik gruppalarining o‘zaro aloqalari natijasida ro‘y bergan juda murakkab etnolingvistik taraqqiyot protsessini ham belgilab beradi.

¹Nosirov Sh. Shevalar lug‘ati - dolzarb masala // O‘TA.T.,Fan,1991.58-60-betlar. Bunda muallif yuqoriroqda keltirilgan A.Ishayevning fikrlarining mazmunini ilgari surmoqda (Muallif A.Ishayev bilan birga ishlagan olim).

² Abdurahmonov D.O‘zbek shevalari leksikasining taraqqiyot manbalari va ulardagi leksik farqlar // O‘zbek shevalari leksikasi.T.,Fan,1991.12-85-betlar.

3. Adabiy til va tayanch shahar shevalarining kundalik ta'siri o'zbek xalq shevalarida til faktlarining aralashuvi va tekislasha borish jarayonini tezlashtirdi. Chunki o'zbek xalqining ekonomikasi va madaniyati mislsiz darajada yuksalishi bilan o'zbek adabiy tiliyning qo'llanish doirasi kengaydi. Adabiy tilning barcha o'zbek shevalari aro normalasha borishi asta-sekin dialektal nutqni qisib, og'zaki - so'zlashuv nutq doirasiga ham kirib bordi.

O'tmishda genetik jihatdan turlicha bo'lgan o'zbek xalq shevalarining bir-lashishi uchun xalqning ekonomik va madaniy qoloqligi to'sqinlik qilar edi. Xon-liklar va ularning territorial chegaralanganligi shevalararo farqlarning keskin saqlanib qolishiga sabab bo'ldi. Ayrim til faktlarining qisman aralashuviga ular orasidagi o'zaro farqning tekislasha borishi butun uzbek tili tarqalgan territoriyada bo'lmay, balki bir-biriga yaqin, qo'shni shevalarning o'zaro munosabati natijasidagina sodir bo'lgan edi. Hozir dialektal xususiyatlarning aralashuvi va osha borishi - tekislashib borish protsessi faqat yondosh shevalarning o'zaro munosabati natijasidagina emas, balki maktab, vaqtli matbuot, radio va boshqalar orqali adabiy tilning kundalik va atroflicha ta'siri orqasida ham ro'y bermoqda. Masalan, qipchoq shevalari o'ziga xos ba'zi bir dialektal xususiyatlarini yo'qotib, yangi xususiyatlar - adabiy til normasiga mos keladigan til xususiyatlariga ega bo'ldi. Ayrim shevalarda (Gurlan va Bog'ot shevalari) so'z boshida uchraydigan [dj] o'rnini [i] egallaydi [dj>y]. Shuningdek, qipchoq shevalarida [q] o'rnida sporadic holda uchraydigan [x] tovushi ham [q a t i n // x a t i n kabi] adabiy til ta'siri natijasidir. Bundan tashqari, qipchoq shevalarida «o» lash hodisasi borgan sari kengayib bormoqda. Bu hodisani Toshkent oblastidagi qurama, Samarqand oblastidagi qozoq-nayman shevalarida, Qashqadaryodagi Koson, Namangan oblastidagi Yangi-qo'rg'on qipchoq, shevalarida ko'rish mumkin. Shuni aytish kerakki, qipchoq shevalarida «o» lash hodisasi shu shevalar materiali zaminida, tilning fonetik rivojlanish qonunlari asosida hamda qo'shni «o» lovchi shevalar ta'sirida vujudga kelmoqda va adabiy til ta'sirida mustahkamlanib bormoqda. [a > e] protsessi «a» lovchi shevalarda ham to'xtovsiz davom etmoqda. Bu tovush, shubhasiz, yaqin kelajakda qo'shni «o» lovchi shevalar va adabiy til ta'sirida «a» lovchi shevalar vokalizmidan ham mustahkam o'rin oladi. [f,ts,j] kabi bir qator o'zbek jonli tilida yo'q tovushlarning talaffuzi o'zlashayotganida ham, singarmo-nizmning buzilib borayotganida ham adabiy tilning progressiv ta'siri bor. Adabiy til ta'siri bugungi kunda shevalarning morfologik tuzilishi va so'z sostaviga ham ta'sir etmoqda. Farg'ona tip shevalarga va adabiy tilga xos [-yop[affiksi faqat adabiy til ta'sirida 1-vət], [-ut], [-əp] kabi dialektal formalar o'rnini egallab bormoqda. Bu jo'nalish va o'rin-payt kelishigi affikslarini (Buxoro, Samarqand, Qashqadaryo shevalari), qaratqich va tushum kelishigi affikslarini farqlashda (Toshkent va Farg'ona tip shevalar) ko'rinadi. Bu

protsessning asosiy yoʻnalishi va natijalarini dialektologik atlas materiallarisiz butun oʻzbek tili territoriyasida hisobga olish qiyin”¹.

5-ILOVA

“Oʻzbek dialektologiyasi” fanidan tayyorlanib, nashir etilgan darsliklar haqida

Bu fan yuzasidan XX asrning 20-yillaridan to bugungacha bir qancha oʻquv qoʻllanma, metodik qoʻllanma, juda koʻp monografiya va maqolalar nashr qilingani kabi bir necha darsliklar ham tayyorlanib, eʼlon qilingan. Ular (yaʼni darsliklar) toʻgrisida quyida qisqagina maʼlumotlarni qayd etishni oʻrinli deb bilamiz:

1. V. V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov. Oʻzbek dialektologiyasi.T., 1959.

Mualliflari: prof.V.V.Reshetov, filologiya fanlari kandidati Sh.Shoabdurahmonov. Nashr etilgan yili 1959-yil.Tiraji 3500 ta.Hajmi 80 sahifadan iborat.Uning munda-rijasida quyidagilar bor:

I.Uqdirish xati - 3-31-betlar.

I.1.Dialektologiya fani – 3-4-betlar.

I.2. Transkripsiya – 4-11-betlar.

I.3.Oʻzbek xalq shevalarini oʻrganish – 12-16-betlar.

I.4. Oʻzbek xalq shevalarining klassifikatsiyasi – 17-31-betlar.

II.Programma (4ta boʻlimdan iborat) – 32-34-betlar..

III.Adabiyotlar (3ta boʻlim, 247ta) – 35-44-betlar.

IY.Tekst namunalari (22ta) – 45-80-betlar.

2. V. V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov. Oʻzbek dialektologiyasi.T., 1962 (Mazkur ishda shevalarimizning fonetikasi, morfologiyasi, leksikologiyasi boʻyicha shevalarga oid katta hajmli material bor).

3. V. V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov. Oʻzbek dialektologiyasi.T., Oʻqi-tuvchi, 1978 (Bu vaqtda esa mualliflar akademik unvonini olishgan. Unda shevalarimizning fonetikasi, morfologiyasi, leksikologiyasi boʻyicha zarur materiallar shu fanga ajratilgan oʻquv soatiga mos holatda berilgan).

4. N. Rajabov Oʻzbek shevashunosligi.T.,Oʻqituvchi,1996 (Bunda lahja hamda shevalarimizga ham tarixiy, ham sinxron nuqtai nazaridan qaralgan).

5. B. Toʻychiboyev, B. Hasanov Oʻzbek dialektologiyasi. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, T., 2004 (Ushbu darslikda asosan dialektologiya fani, uning maqsadi va vazifalari, lingvistik geografiya metodi, shevalar tasnifi hamda uchta lahjaga xos xarakterli xususiyatlarga eʼtibor qaratilgan).

¹ Qarang: Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. Oʻzbek dialektologiyasi. T., Oʻqituvchi, 1978.18-20-betlar.

“O‘zbek dialektologiyasi” fanidan tavsiya qilinadigan umumiy adabiyotlar ro‘yxati¹

I. O‘zbek tilidagi adabiyotlar (rus-kril yozuvida)

I. 1. O‘zbek tilidagi kitoblar (rus-kril yozuvida)

- I.1.1(1).Abdullayev F. Xorazm shevalari. T.,1960.
- I.1.2(2).Abdullayev F.A. O‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi. T., Fan, 1978.
- I.1.3(3).Aliyev A. O‘zbek tilining Uychi shevasi. KD. T.,1959.
- I.1.4(4).Aliyev A.Namangan dialekti materiallarini to‘plovchilar uchun anketa. Namangan, 1964.
- I.1.5(5).Aliyev A.Yu., Nazarov K.N. O‘zbek tilining mahalliy shevalari bo‘yicha material to‘plovchilar uchun metodik qo‘llanma. T., 1976.
- I.1.6(6).Aliyev A.Yu. O‘zbek dialektologiyasidan materiallar. T., Fan, 1974. 219 bet.
- I.1.7(7).Aliyev A. O‘zbek dialektologiyasidan metodik ko‘rsatma. T., 1980. 8-10-betlar.
- I.1.8(8).Aliyev A.Yu. O‘zbek dialektologiyasidan materiallar.T.,1991.
- I.1.9(9).Afzalov Sh. O‘zbek tilining Parkent shevasi.KD.T.,1952.
- I.1.10(10).Begaliyev.M. Q. O‘zbek tilining Qorabuloq shevasi leksikasi.T., Iqtisod-Moliya, 2007.126 bet.
- I.1.11(11).Borovkov A.K. O‘zbek sheva-lahjalarini tekshirish uchun savol-javoblar.T., 1944.
- I.1.12(12).Buranov M. Qoraqalpog‘iston ASSR o‘zbek shevalaridagi chorvachilik terminlari.KD.T.,1972.
- I.1.13(13).Jumanazarov Yu.Hazorasp shevasining morfologik xususiyatlari.T.,1961.
- I.1.14(14).Jumanazarov Yu. O‘zbek tilining janubiy Xorazm (o‘g‘uz) dialektining sintaktik tuzilishi. T., Fan. 1976. 134 bet.
- I.1.15(15).Jo‘rayev B. O‘zbek adabiy tili va o‘zbek dialektlari.T.,1963.
- I.1.16(16).Jo‘rayev B.Yuqori Qashqadaryo o‘zbek shevalari.T.,Fan,1969.25-31-betlar
- I.1.17(17).Jo‘rayev B. O‘zbek adabiy tili va dialektlari.T.,1963.
- I.1.18(18).Jo‘rayev X.O‘zbek tili turk-kaltatoy shevasining fonetik va leksik xususiyatlari.T.,1981. 120 bet.

¹ Adabiyotlar ro‘yxatini berish uchun uchta holatdan foydalanildi: 1) o‘zbek tilidagi adabiyotlar (rus-krill yozuvi-da); 2) rus tilidagi adabiyotlar; 3) yangi o‘zbek yozuvidagi adabiyotlar. Ular rim raqami bilan I, II, III deb belgi-landi. Har bir holat o‘z ichida yana uchga bo‘lindi: kitoblar – 1, avtoreferatlar – 2, maqolalar – 3. Qavs ichida beryl-gan raqamlar esa adabiyotlarning umumiy sonini bildiradi.Masalan, I.1.16(16) – o‘zbek tilidagi adabiyotlardan kitob va uning raqami o‘n oltinchiligini bildiradi. II.3.13(274) – rus tilidagi adabiyotlardan maqola va uning raqami o‘n uchligini, umumiy soni 274 ekanligini anglatadi.

- I.1.19(19).Doniyorov X.O‘zbek xalqining shajara va shevalari.T., Fan, 1968. 96 bet.
- I.1.20(20).Doniyorov X.Alisher Navoiy va o‘zbek adabiy tili.T.,1972.
- I.1.21(21).Doniyorov X.Eski o‘zbek adabiy tili va qipchoq dialektlari.T.,1976.
- I.1.22(22).Doniyorov X.QipchoQ dialektlarining leksikasi.T.,Fan, 1979.
- I.1.23(23).Ibrohimov S. Farg‘ona shevalarining kasb-hunar leksikasi. T.,I., 1956; II,1959.
- I.1.24(24).Ibrohimov S.I. O‘zbek tilining Andijon shevasi. T., 1967.
- I.1.25(25).Ishayev A.Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek lahjasi.T.,Fan, 1977.
- I.1.26(26).Ishayev A. O‘zbek dialektal leksikografiyasi.T.,Fan, 1990. 140 b.
- I.1.27(27).Ishayev A. Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalari (QQASSRdagi o‘zbek shevalarining qipchoq guruppasidagi turkiy tillarga munosabati. Lug‘at).T.,Fan,1997. 115 bet.
- I.1.28(28).Ismoilov I.A.Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari. T., 1961. 3-kitob.363-373-betlar.
- I.1.29(29).Yo‘ldoshev T. Tojikistondagi o‘zbek shevalari morfologiyasi. T., Fan, 1986. 100 b.
- I.1.30(30).Mamatov A.O‘zbek tili leksikologiyasidan materiallar. Andijon tip shevalarda qarindosh-urug‘ atamalarining qo‘llanishi (qiyosiy-etimologik tarzda).T.,2009.240 b.
- I.1.31(31).Meliyev K. Hozirgi turkiy tillarda harakat nomlari.O‘zbek, uyg‘ur, qozoq, qoraqalpoq tillari materiallari asosida.T.,1969.
- I.1.32(32).Mirzayev M. O‘zbek tilining Buxoro gruppasi shevalari. T., Fan, 1969.
- I.1.33(33).Mirzayev M. Buxoro shevasining ba'zi sintaktik xususiyatlari // O‘zbek tili grammatik gurilishining leksikologiyasi va dialektologiyasi masalalari. S., 1976.7-15-betlar.
- I.1.34(34).Murodova N. O‘zbek adabiy tili va shevalar leksikasining qiyosiy tadqiqi. T.,Fan, 2005.
- I.1.35(35).Muhammadjonov Q. Janubiy Qozog‘istondagi o‘zbek shevalari (qarluq va qipchoq tip sheva materiallari asosida).T.,Fan, 1981. II kitob. 370 bet.
- I.1.36(36).Muhammadjonov Q. Janubiy Qozog‘istondagi o‘zbek shevalari morfologiyasi. T.,Fan, 1983. 166 bet.
- I.1.37(37).Nazarov K., G‘ulomov Yo. O‘zbek dialektologiyasi. T., Universitet, 1993. 62 bet.
- I.1.38(38).Nafasov T. Qashqadaryo o‘zbek xalq so‘zlari.T.,Muharrir, 2011. 466 bet.
- I.1.39(39).Nosirov Sh. O‘zbek tilining Qo‘qon shevasi.T.,1980.
- I.1.40(40).Rajabov N. Dialektologiya kursidan materiallar. S., SamDU, 1972. 80 bet.

- I.1.41(41).Rajabov N. O‘zbek dialektologiyasidan qo‘llanma.S.,1974.135 bet.
- I.1.42(42).Rajabov N., Valiev M. O‘zbek shevalari leksikadan materiallar.S.,SamDU,1976. 71 bet.
- I.1.43(43).Rajabov N. O‘zbek xalq shevalarining adabiy tilga singib borishi.S.,SamDU,1977. 73 bet.
- I.1.44(44).Rajabov N. O‘zbek tilining G‘arbiy Samarqand shevalari. T.,1977.
- I.1.45(45).Rajabov N.O‘zbek tilshunosligining 60 yillik taraqqiyoti tarixidan.S.,1982.
- I.1.46(46).Rajabov N. O‘zbek tilida fe'l shakllarining almashinib qo‘llanilishi. T., 1991.
- I.1.47(47).Rajabov N. O‘zbek shevashunosligi.T.,O‘qituvchi,1996. 304 bet.
- I.1.48(48).Rahimov S.Surxondaryo o‘zbek shevalari lug‘ati.Denov,1993. 122 bet.
- I.1.49(49).Rahimov S. O‘zbek tili Surxondaryo shevalari.T., Fan, 1985. 96 bet.
- I.1.50(50).Reshetov V. V., Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. T., 1959.
- I.1.51(51).Reshetov V. V., Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. T., 1962.
- I.1.52(52).Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. T., O‘qituvchi, 1978.
- I.1.53(53).Saidova M. Namangan shevalaridagi qarindoshlik terminlarining leksik-semantik tahlili. AKD. T.,1995. 23 b.
- I.1.54(54).Saparov M.Xorazm vovasidagi turkiy tillarning o‘zaro munosabati.T.,Fan, 1988. 120 bet.
- I.1.55(55).Tilshunoslik va adabiyotshunoslikka oid tadqiqotlar.T.,Fan, 1965. 556 bet.
- I.1.56(56).Toshkent oblast o‘zbek shevalari.T.,Fan, 1976 bet.
- I.1.57(57).Turopova M. O‘zbek shevalari sintaksisi. T., Fan, 1984.
- I.1.58(58).To‘ychiboev B., Shirinov S., Qashqirli Q. Tuganmas boyliklar bulog‘i. T., O‘qituvchi, 1991. 196 bet.
- I.1.59(59).To‘ychiboev B.O‘zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. T., O‘qituvchi, 1996.
- I.1.60(60).To‘ychiboev B., Hasanov B. O‘zbek dialektologiyasi. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, T., 2004.
- I.1.61(61).To‘ychiboev B., Qashqirli Q. Zomin so‘zligi.T.,2008. 222 bet.
- I.1.62(62).Sheraliev E. Leninobod viloyatidagi o‘zbek shevalarining leksik-semantik xususiyatlari.Xo‘jand,1993. 64 bet.
- I.1.63(63).Shermatov A. Qashqadaryo o‘zbek shevalari atlasining ba'zi masalalari // Yangi tadqiqotlar. T., 1971.

- I.1.64(64).Shermatov A. Quyi Qashqadaryo O‘zbek shevalarini kartalashtirish tajribasidan. O‘TA, 4. T., 1970.
- I.1.65(65).Shermatov A. Qashqadaryo o‘zbek shevalari. T., 1972.
- I.1.66(66).Shermatov A. Quyi Qashqadaryo o‘zbek shevalari. T., 1972.
- I.1.67(67).Shermatov A. O‘zbek xalq shevalaridan materiallar.T.,1975.
- I.1.68(68).Shermatov A. Qashqadaryo oblastidagi o‘zbek xalq shevalari. T.,Fan,1978.
- I.1.69(69).Shermatov A.Qashqadaryo oblastidagi o‘zbek xalq shevalari atlası.T.,Fan,1979.
- I.1.70(70).Shermatov A. Lingvistik geografiya nima? T., Fan, 1980.
- I.1.71(71).Shoabdurahmonov Sh. Sh. O‘zbek adabiy tili va o‘zbek xalq shevalari. T., 1962.
- I.1.72(72).Shoabdurahmonov Sh. Sh. O‘zbek tilining dialektologik atlası. O‘TA, 3.T., 1969.
- I.1.73(73).Shoimova N. Qashqadaryo o‘zbek qipchoq shevalari leksikasi. Qarshi, Nasaf, 2000.140 b.
- I.1.74(74).Egamov V. O‘zbek tilining G‘allaorol shevalari. Samarqand. 1970.
- I.1.75(75).Egamov V.O‘zbek tili so‘zlashuv nutqi sintaksisi masalalari. S.,1973.130 bet.
- I.1.76(76).Enazarov T. O‘zbek dialektologiyasi fanidan amaliyot. T., Universitet, 1996.
- I.1. 77(77).Enazarov T. O‘zbek dialektologiyasi. Ma‘ruza matni.T., 2000.
- I.1.78(78).Ernazarova M.S., Abdullayeva M. Ilg‘or pedagogik texnologiya – mahorat mezonı. Navoiy,2004.56 bet.
- I.1.79(79).O‘zbek shevalari morfologiyasi. T.,1984.
- I.1.80(80).O‘zbek shevalari leksikasi.T.,Fan,1966.
- I.1.81(81).O‘zbek xalq shevalari lug‘ati.T.,Fan,1971. 407 bet.
- I.1.82(82).O‘zbek shevalari leksikasidan materiallar to‘plash uchun so‘roqlik.T.,Fan,1989. 211 bet.
- I.1.83(83).O‘zbek shevalari leksikasi.T.,Fan,1991. 229 bet.
- I.1.84(84).O‘zbek dialektologiyasidan materiallar.1-qism.T.,1957.351 bet.
- I.1.85(85).O‘zbek dialektologiyasidan materiallar. 2-qism.T.,1960. 465 bet.
- I.1.86(86).O‘rinboyev B. O‘zbek tili so‘zlashuv nutqi sintaksisi masalalari. T.,1974.
- I.1.87(87).O‘rinboyev B., Jo‘raev X. O‘zbek tili turk-kaltatoy shevasining grammatik xususiyatlari. T., Fan, 1985. 76 bet.
- I.1.88(88).Qodirov Q.Q. O‘zbek shevalarini o‘rganish va tasnif qilish masalasi. Farg‘ona, 1949.
- I.1.89(89).Qudratov T. O‘zbek tilining oraliq shevalari (Shahrisabz, Yakkabog‘, Chiroqchi va Qamashi rayonlaridagi oraliq sheva materiallari asosida).Filologiya fanlari nomzodi diss.T.,1968.236 bet.

I.1.90(90).G'ozli Olim Yunusov. O'zbek lahjalarining tasnifida bir tajriba. T., 1936.

I.1.91(91).G'ulomov A. G'. O'zbek tilida kelishiklar. SSSR FA O'zbekiston filialining asarlari. 2-seriya, filologiya. T., 1941.

I. 2. O'zbek tilidagi avtoreferatlar (rus-kril yozuvida)

I.2.1(92).Abdiyev M.O'zbek tilida shaxs nomlarining yasovchi affikslar xarakteristikasi.Filol.fanlari nomzodi diss.T.,1990.s.25.

I.2.2(93).Abdullayeva D. O'zbek tili Oshoba shevasining fonetik xususiyatlari. AKD. T., 1999.25 bet.

I.2.3(94).Bobojonov Yu.Janubiy Xorazm etnografik leksikasi. AKD. T.,1997. 23 s.

I.2.4(95).Shoimova N. I. O'rta Qashqadaryo "je" lovchi qipchoq shevalari leksikasi. FFNA. T., 1999. 25 bet.

I.2.5(96).Ibrohimov S. Farg'ona shevalarining kasb-hunar leksikasi. Kulollik, tandirchilik va shuvoqchilikka oid. ADD.T.,1956. 144 b.

I.2.6(97).Pardaev I.O'zbek tilining zargarlik terminologiyasi. Avtoref. diss. kand. filol.n.T.,1994.27 bet.

I. 3. O'zbek tilidagi maqolalar (rus-kril yozuvida)

I.3.1(98).Abdullayev F. A., Safarov M. Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari // O'TA.T.,1978.3-son.80-82-betlar.

I.3.2(99).Abdullayev F. A. Cho'ziq unlilar tabiati to'g'risidagi // O'TAM. 3.T., 1959.

I.3.3(100).Abdurahmonov D. Beshkent shevasi leksikasidan materiallar // Tilshunoslik masalalari.T.,1960. 89-95-betlar.

I.3.4(101).Abdullayev N. Afg'onistondagi o'zbek shevalari leksikasi // YTA.T.,Fan,1980. 1-son.

I.3.5(102).Abdullayev F. A.O'zbek tili leksikasining ba'zi bir masalalariga doir // O'zFA til va adabiyot institutining asarlari.T.,1949.7-8-betlar.

I.3.6(103).Abdullayev F. A. O'zbek tilining qipchoq shevasi // O'zbek dialektologiyasidan materiallar.T.,1957.I qism. 323-344-betlar.

I.3.7(104).Abdullayev F.A. O'zbek tilining qipchoq shevasi (Namangan oblast Yangiqo'rg'on rayon materiallari asosida). KD.T.,1955.

I.3.8(105).Abdullayev F.A. Andijon oblast Yangiqo'rg'on rayon qipchoqlari shevasidagi ba'zi leksik xususiyatlari // Toshkent Chet tillar pedagogika instituti. Ilmiy ishlar.YII. T.,1963.107-121-betlar.

I.3.9(106).Abdullayev F. A. Xorazm shevalari leksikasi // O'zbek shevalari leksikasi.T.,1966. 18-120-betlar.

I.3.10(107).Abdullayev F.A., Boboniyozov X.B. Qo'shko'pir shevasining ba'zi bir fonetik xususiyatlari // O'zbek filologiyasining ba'zi bir masalalari. T.,Fan, 1968. 4-8-betlar.

I.3.11(108).Abdullayev F.A. Dialektal lug'at tuzish printsiplari // O'TA. T.,1966.2-soni.35-41-betlar.

I.3.12(109).Abdullayev F.A.,Safarov M.Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari // O'TA. T.,1978.3-soni.80-82-betlar.

I.3.13(110).Abdurahmonov D. Beshkent rayon shevalari leksikasidan materiallar // O'zbek dialektologiyasidan materiallar.T.,1961.II qism. 221-228-betlar.

I.3.14(111).Abdurahmonov D. Beshkent rayon toponimikasiga oid materiallar // O'zbek shevalari leksikasi.T.,Fan, 1966. 383-401-betlar.

I.1.15(112).Aliyev A. Uychi shevasi // O'zbek dialektologiyasidan materiallar. T.,1961. 348-359-betlar.

I.3.16(113).Aliyev A. Namangan dialekti leksikasidan kuzatishlar // O'zbek shevalari leksikasi.T.,Fan, 1966.377-381-betlar.

I.3.17(114).Aliyev A. Namangan guruh shevalari // O'TA. 5-soni.T., 1969.

I.3.18(115).Aliyev A.Yu.O'zbek tili Uychi shevasining fonetik xususiyatlari // Uchenie zapiski Namanganskogo gosudarsvennogo pedagogicheskogo instituta vip.I.Namangan, 1957.

I.3.19(116).Aliyev A.Yu., Nazarov K.N., Enazarov T.J. O'zbek dialektologiyasi. O'g'uv dasturi // Universitet ta'limi uchun o'zbek filologiyasi mutaxassisligi bo'yicha o'quv dasturlari. T., Universitet, 1997. 34-49-betlar.

I.3.20(117).Aliyev A.Yu.Dialektal so'zlar tarixidan // O'zbek tilshunosligining aktual masalalari.T.,1987.14-19-betlar.

I.3.21(118).Afzalov Sh.A.O'zbek tilining Parkent shevasi // "O'zbek dialektologiyasidan materiallar".I. Toshkent, 1957.

I.3.22(119).Borovkov A.K. O'zbek tilining leksikasidagi o'zgarishlar va yangi alfavitlar // SSSR Fanlar akademiyasi O'zbekiston filialining Axboroti. T., 1940.2-soni.39-42-betlar.

I.3.23(120).Bo'ronov M. Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalarining leksikasidan // O'zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligi masalalari. T., 1972. 87-103-betlar.

I.3.24(121). Jabborov X. Dehqonchilik leksikasida kasb-hunarni ifodalovchi so'zlar // O'zbek tilshunosligi masalalari.T., Qarshi, Nasaf, 2012. 21-24-betlar.

Jo'raev B.Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari leksikasi // O'zbek shevalari leksikasi.T.,Fan,1966.160-249-betlar.

I.3.25(122).Dadaxonova T.T.Chevarlik leksikasida ba'zi bir dialektal xususiyatlari // O'TA.T.,1962.3-soni.12-19-betlar.

I.3.26(123).Zufarov S. Sayram shevasining leksik xususiyatlaridan // Tilshunoslik va adabiyotshunoslikka oid tadqiqotlar. T.,1965.195-205-betlar.

I.3.27(124).Ibrogimov S. O'zbek tilining Beshkent rayoni shevalari yuzasidan kuzatishlar // O'zbek dialektologiyasining materiallar.T.,1957. 1-qism.263-273-betlar.

I.3.28(125).Ibrohimov S.Mirishkor shevasiga oid qo'shimcha materiallar // O'zbek dialektologiyasidan materiallar.T.,1961.214-220-betlar.

I.3.29(126).Ibrohimov S.O'zbek tili kasb-hunar leksikasi tadqiqotlaridan // O'zbek shevalari leksikasi.T.,1966.129-159-betlar.

I.3.30(127).Ibrohimov Y.Xo'jayli-Qo'ng'iro't shevasida tuslanish kategoriyasi // Tilshunoslik masalalari.T.,Fan, 1978.212-215-betlar.

I.3.31(128).Ishayev A. Mang'it shevasida rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlar // Adabiyotshunoslik masalalari.T.,1961.3-kitob.363-373-betlar.

I.3.32(129).Ishayev A. Mang'it shevasi fonetikasidan materiallar //Adabiyotshunoslik va tilshunoslik masalalari. IV. T., 1962.

I.3.33(130).Ishayev A.O'zbek shevalarida metrologik so'zlar // O'zbek shevalari leksikasi. T.,Fan,1966.327-377-betlar.

I.3.34(131).Ishayev A. Xalq dostonlari leksikasiga oid kuzatishlar // O'TA.T.,1970.5-soni.56-63-betlar.

I.3.35(132).Ishayev A.Shevalar lug'atiga kiritiladigan so'zlar // O'zbek tili va adabiyoti. 1988 yil. 2-soni.37-42-betlar.

I.3.36(133).Yo'ldoshyev A.Y.Mankent shevasida fe'llarning zamon formalari // O'zbek filologiyasining ba'zi bir masalalari. T.,Fan, 1968. 16-25-betlar.

I.3.37(134).Yo'ldoshyev T. O'zbek shevalarida aniq hozirgi zamon fe'l formalari (Tojikiston SSRdagi o'zbek shevalari materiallari asosida) // O'TA. T.,1982.3-soni. 14-19-betlar.

I.3.38(135).Mirzayev M.Buxoro o'zbek va tojik shevalarining o'zaro munosabati to'g'risida // O'zbek dialektologiyasidan materiallar. II. T., 1961. 162-177-betlar.

I.3.39(136).Mirzayev M.O'zbek tili Buxoro shevasining xususiyatlariga doir // O'TA masalalari.T.,1959.1-son.31-38-betlar.

I.3.40(137).Mirzayev M. Dialektal so'zlar // O'zbek shevalari leksikasi. T.,1966. 114-326-betlar.

I.3.41(138).Mirsoatov T.Z.O'zbek tilining qirq shevasi // O'zbek dialektologiyasidan materiallar. I. T.,1957.229-361-betlar.

I.3.42(139).Murodova N. Navoiy viloyati o'zbek shevalari leksikasi // O'TA.T.,2000. 5-soni. 61-63-betlar.

I.3.43(140).Nazarov K.O'zbek shevalarida egalik ma'nosining ifodalanish yo'llari // O'zbek filologiyasining ba'zi bir masalalari. T.,Fan, 1968. 9-15-betlar.

I.3.44(141).Nazarov K. Shimoliy O'zbek shevalari haqida // O'zbek filologiyasi masalalari. T., 1970.

I.3.45(142).Nosirov Sh. Yom shevasining ba'zi bir morfologik xususiyatlari // Tilshunoslik masalalari.T.,1960. 96-101-betlar.

I.3.46(143).Nosirov Sh. Qo'qon shevasining ba'zi bir leksik xususiyatlari // O'zbek shevalari leksikasi.T.,Fan,1966. 402-416-betlar.

I.3.47(144).Rajabov N. Qarnob shevasida fe'l kategoriyasi // O'zDU asarlari. 77-yangi seriya. Samarqand, 1958.

I.3.48(145).Rajabov N. Qarnob shevasining leksik xususiyatlari // SamDU. Asarlar. Yangi seriya.102.S.,1960.59-74-betlar.

I.3.49(146).Rahimov S.Surxondaryo o'zbek shevalarining tasnifi masalasi // O'TA.T.,1985. 61-65-betlar.

I.3.50(147).Tojimatov H.Rapqon shevasida fonetik o'zgarishlar natijasida hosil bo'lgan omonimlar // Tilshunoslik masalalari.T.,Fan, 1978.57-64-betlar.

I.3.51(148).Tulakov S. Namangan shahar shevasi leksikasidan materiallar // O'zbek shevalari leksikasi.T.,Fan, 1966. 440-445-betlar.

I.3.52(149).Tursunov U.O'zbek terminologiyasining boyish yo'llari // O'zbek Davlat universiteti asarlari.Yangi seriya.S.,1959.102-son.3-11-betlar.

I.3.53(150).Tursunov U., Doniyorov X.O'zbek tilidagi singarmonizm haqida // Alisher Navoiy nomidagi O'zbek Davlat universitetining asarlari. S.,1959. 37-44-betlar.

I.3.54(151).Tursunpo'latov M.So'zlashuv nutqi situativ nutq // Tilshunoslik masalalari.T.,Fan, 1978.281-286-betlar.

I.3.55(152).Reshetov V. V. O'zbek shevalarining klassifikatsiyasi // O'TA. T., 1966.

I.3.56(153).Sodiqov T.Toshkent shevasidagi ba'zi so'zlarning ma'nosi // O'zbek shevalari leksikasi.T.,1966.447-451-betlar.

I.3.57(154).Suyarov I."Ana" va "mana" so'zlari haqida // Tilshunoslik va adabiyotshunoslikka doir tadqiqotlar.T.,1965.

I.3.58(155).Yo'ldoshyev T. Tojikiston SSR Janubidagi o'zbek shevalari leksikasi // O'zbek shevalari leksikasi. T.,Fan,1966.446-459-betlar.

I.3.59(156).Shamsuddinov I. Qorako'l shevasi leksikasidan // O'zbek shevalari leksikasi. T.,Fan,1966.430-439-betlar.

I.3.60(157).Sheraliyev E. Oshoba shevasi // O'TA. 1. 1980.

I.3.61(158).Shermatov A. Qarshi shevasining ba'zi morfologik xususiyatlari // O'zbek dialektologiyasidan materiallar.T.,1961.2-kitob.178-213-bet.

I.3.62(159).Shermatov A. Qarshi shevasida kelishik va egalik qo'shimchalari // O'TA masalalari.T.,1962. 3-son.45-50-betlar.

I.3.63(160).Shermatov A. Qarshi shevasi leksikasidan namunalar // Adabiyotshunoslik va tilshunoslik masalalari.T.,1961.2-kitob.184-191-bet.

I.3.64(161).Shoabdurahmonov Sh. Sh. Tayanch shahar shevalari leksikasi // O'zbek dialektologiyasidan materiallar.11-qism.T.,1961.274-331-betlar.

I.3.65(162).Shoabdurahmonov Sh. Sh. O'zbek shevalarida leksik moslik va ularning adabiy tilga munosabati // O'zbek shevalari leksikasi.T.,1966.5-17-betlar.

I.3.66(163).Shoabdurahmonov Sh. Sh. Dialektologik kuzatishlar // O'zbek tili va adabiyoti masalalari.T.,1958.4-son.

I.3.67(164).Shoimova N. O'zbek tilining qipchoq lahjasi leksikadan ayrim qaydlar // O'TA.T.,Fan,2008. 98-100-betlar.

I.3.68(165).Shoimova N. Sheva leksemalaridan ayrim qaydlar // Xorijiy filologiya. C.,2009. 1(30)-soni. 72-73-betlar.

I.3.69(166).Shoimova N. O'zbek shevalari leksiksini o'rganishning dolzarb masalalariga doir (Qashqadaryo vohasi materiallari asosida) // CamDU Ilmiy tadqiqotlar axborotnomasi. S.,2009.6(58)-soni. 70-72-betlar.

I.3.70(167).Shoimova N. Shevalar lug'atini yaratish - davr talabi // Tilshunoslikning dolzarb masalalari (Ilmiy maqolalar to'plami) IY. T.,2008. 202-204-betlar.

I.3.71(168).Shoinoyatova M.Sh. O'zbek dialektlarida kelishik formalari // O'zbek filologiyasining ba'zi bir masalalari. T.,Fan, 1968. 26-36-betlar.

I.3.72(169). Fayziyeva X. Boysun-Sho'rchi grupp shevalarining ba'zi leksik xususiyatlari // O'zbek tilshunosligining aktual masalalari. T., 1987. 14-19-betlar.

I.3.73(170).Fayzullayev B.Badiiy adabiyotda dialektizmlarning stilistik vazifalari // Tilshunoslik masalalari.T.,Fan, 1978.203-211-betlar.

I.3.74(171).Uzoqov H. Vodil shevasida fe'llarning tuslanishi // Tilshunoslik masalalari.T.,1960. 102-106-betlar.

I.3.75(172).Uzoqov H. Vodil shevasi leksikasidagi ba'zi bir so'zlarning ma'nolari // Adabiyotshunoslik va tilshunoslik masalalari.T.,1961.2-kitob. 241-244-betlar.

I.3.76(173).Uzoqov H.Janubiy Farg'ona shevalari leksikadan namunalar // O'zbek shevalari leksikasi.T.,Fan, 1966. 417-429-betlar.

I.3.77(174).Xolmedova Z. Qarnoq shevasidagi lug'aviy-ma'noviy kategoriyalar // Til va adabiyot ta'limi.2004.4-soni. 27-29-b.

I.3.78(175).Choriev I. Dialektal xatolarni bartaraf etish haqida // O'zbek tilshunosligi masalalari.T., Qarshi, 1976. 65-66-betlar.

I.3.79(176).Reshetov V. V. O'zbek dialektlarini monografik o'rganish // O'TA. 1960. 1-soni. 37-48-betlar.

I.3.80(177).Egamov V. G'allaorol shevasining ba'zi bir morfologik kategoriyalari haqida // O'zbek Davlat universitetining asarlari. S., 1959. 83-101-betlar.

I.3.81(178).Egamov V. G'allaorol rayon jelanuvchi shevalari leksikasi bo'yicha kuzatishlar // SamDU. Asarlar. Yangi seriya. 102. S.,1960. 214-228-betlar.

I.3.82(179).Egamov V. O'zbek shevalarining sintaktik qurilishi // O'zbek tili so'zlashuv nutqi sintaksisi masalalari.S.,1973.

I.3.83(180).Enazarov T., G'oyibnazarova R. "O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars o'tishda FSMU texnologiyasini qo'llash // Ta'limda pedagogik va innovatsion-axborot texnologiyalaridan foydalanish.T.,2011. 221-222-betlar.

I.3.84(181).Enazarov T., Jumanazarova G."Keng ommaga xos miyaga hujum" texnologiyasini "O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars o'tishda foydalanish // Ta'limda pedagogik va innovatsion-axborot texnologiyalaridan foydalanish.T.,2011. 239-241-betlar.

I.3.85(182).Enazarov T., Tilovova Z., Jumanazarov J. "Kollektivga xos to'g'ridan-to'g'ri miyaga hujum" texnologiyasini "O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars o'tishda ishlatish // Ta'limda pedagogik va innovatsion-axborot texnologiyalaridan foydalanish. T.,2011. 336-338-betlar.

I.3.86(183).Eshmurodov A. Qorluq shevasidagi olmoshlarning ayrim xususiyatlari haqida // O'zbek tilshunosligi masalalari.T., Qarshi, 1976. 68-69-betlar.

I.3.87(184).O'rinova O. Qashqadaryo leksikasida qoramol anatomiyasi va unda uchraydigan kasallik nomlari // O'zbek tilshunosligi masalalari.T., Qarshi, Nasaf, 2012. 148-153-betlar.

Qudratov T.Shevalar qanday aralashadilar? // O'zbek tilshunosligi masalalari.T., Qarshi, 1976. 39-45-betlar.

I.3.88(185).G'ozli Olim. O'zbek urug'laridan qatag'onlar va ularning tili // "Ilmiy fikr" jurnali. I. Samarqand-Toshkent, 1930.

I.3.89(186).G'ulomov Yo.G'., Nazarov K.N.Toshkent dialektining Bo'ston-liq rayon o'zbek shevasi materiallaridan // O'zbek filologiyasining ba'zi bir masalalari. T.,Fan, 1968. 37-40-betlar.

I.3.90(187).G'ulomov Yo.G'.O'zbek xalq shevalarini lingvogeografik tekshirish // O'zbek tilshunosligining aktual masalalari.T.,1987.20-25-betlar.

I.3.91(188).G'ulomov H. O'zbek tilining Jizzax shevasi // O'DM. I.T., 1957.

I.3.92(189).G'ulomov H.Chil so'zining qo'llanishi va ma'nolari // O'zbek shevalari leksikasi.T.,1966. 293-313-betlar.

II. Rus tilidagi adabiyotlar

II.1. Rus tilidagi kitoblar

II.1.1(190).Abdullayev F. A. Fonetika Xorezmskix govorov. T., 1962.

II.1.2(191).Avensov R.I. Lingvisticheskaya geografiya i istoriya russkogo yazika // Voprosi yazikoznaniya. №6. M., 1952.

II.1.3(192).Avanesov R.I. Ocherki russkoy dialektologii. M., 1949.

II.1.4(193).Amansariyev V. Turkman dialektologiyasi. Ashgabat, 1970.

II.1.5(194).Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazik. I. Materialv po dialektologii. M., 1951.

- II.1.6(195).Baskakov N.A. O proekte edinoy foneticheskoy transkriptsii dlya tyurkskix yazikov. M., 1959.
- II.1.7(196).Vejilov A.L. Turetskaya dialektologiya. Izd. MGU., 1973.
- II.1.8(197).Vzaimodeystvie lingvisticheskix arealov. L.,1980.
- II.1.9(198).Gafurova L. X. Bitovaya leksika sovremennogo uzbekskogo yazika.T.,Fan,1991.s.135 .
- II.1.10(199).Gulyamov Ya.G. Grammatika Tashkentskogo govora. T., 1968.
- II.1.11(200).Djuraev B. Shaxrisabskiy govor uzbekskogo yazika. T., 1964.
- II.1.12(201).Djuraev A. B. Teoreticheskie osnovi arealnogo issledovaniya uzbekoyazichnogo massiva. T.,1991.
- II.1.13(202).Daniyarov X.Opit izucheniya djekayuhix dialektov v sravnenie s uzbekskim literaturnim yazikom.T.,Fan, 1975.s.238.
- II.1.14(203).Djurayev B. Shaxrisabzskiy govor uzbekskogo yazika.T.,Fan, 1964.s.202.
- II.1.15(204).Ibrogimov S. Professionalnaya leksika uzbekskogo yazika (na materialax Ferganskix govorov). T.,1961. s.164.
- II.1.16(205).Ikromova N. Kulinarnaya leksika uzbekskogo yazika. Kand.diss. T.,1989. s.198.
- II.1.17(206).Kaliyev G. Saribaev Sh. Kazak dialektologiyasi. Almati, 1967.
- II.1.18(207).Urinbayev B. Sintaksicheskiy stroy uzbekskoy razgovornoy rechi.T.,1978.
- II.1.19(208).Polivanov E. D. Zvukovoy sostav tashkentskogo dialekta. T., 1922.
- II.1.20(209).Polivanov E. D. Vvedenie i izuchenie uzbekskogo yazika. Vip. 1. T., 1925.
- II.1.21(210).Polivanov E. D. Govor goroda Turkestana.M.,-L.,1929.
- II.1.22(211).Polivanov E. D. Uzbekskaya dialektologiya i uzbekskiy literaturniy yazik. T., 1933.
- II.1.23(212).Russkaya dialektologiya. M.,Visshaya shkola, 1990. s.147-171.
- II.1.24(213).Tezisi dokladov UI Regionalnogo soveshaniya po dialektologii tyurkskix yazikov. T.,1970. s.44.
- II.1.25(214). Edelman D.I.Osnovnie voprosi lingvisticheskoy geografii. M.,Nauka, 1968.s.112.
- II.1.26(215).Shermatov A. Uzbekske narodnie govori Kashkadarinskoy oblasti.T.,Fan, 1978. s.143.
- II.1.27(216).Shoabduraxmonov Sh. Karlukskoe narechie uzbekskogo yazika. T., Fan, 1983.

II. 2.Rus tilidagi avtoreferatlar

II.2.1(217).Abdullayev F. Kipchakskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. T.,1957.s.18.

II.2.2(218).Abdullayev F.A.Fonetika Xorezmskix govorov uzbekskogo yazika. ADD.T.,1961. s.58.

II.2.3(219).Abdullayev N.Foneticheskie osobennosti uzbekskix govorov Severo-Zapadnogo Afganistana. AKD.T.,1982. s.18.

II.2.4(220).Aliyev A. Uychinskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. T., 1960.s.15.

II.2.5(221).Aliyeva A. Namanganskaya gruppа govorov uzbekskogo yazika. ADD. T.,1975. s.92.

II.2.6(222).Almamatov T. Vspomogatelnie glagoli v uzbekskix narodnix govorax. AKD.T.,1978.

II.2.7(223).Almurodov X.Morfologiya uzbekskix govorov Nizovya Surxandari (imya i glagol). AKD.T.,1982. s.18.

II.2.8(224).Amirov R.S.Osobennosti sintaksisa kazaxskoy razgovornoy rechi.ADD.Alma-Ata,1972. s.50.

II.2.9(225).Axmedov A. Djushskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. Ashxabad, 1962. s.23.

II.2.10(226).Axmedov N. Dialektizmi v rechi uchashixsya i metodi ix ustravneniya (na osnove fonetiko-morfologicheskoy osobennosti Andijanskogo govora).AKD.T., 1966

II.2.11(227). Atamirzaeva S. Zvukovoy sostav namanganskogo govora uzbekskogo yazika. AKD. L., 1963.

II.2.12(228).Afzalov Sh.Parkentskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. T.,1953.s.16.

II.2.13(229).Babaniyazov X. Fonetiko-morfologicheskie osobennosti kipchakskix govorov Xorezma. AKD.T.,1966.s. 36.

II.2.14(230).Valiyev M.Naymanskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. T., 1963. s.28.

II.2.15(231).Bakayeva X.DJ.Terminologiya zolotoshveynogo proizvodstva Buxari i Gijduvana.AKD.T.,1971.

II.2.16(232).Batirov Azad.Puti ustraneniya dialektnix oshibok v rechi mladshix shkolnikov s uzbekskim yazikom obucheniya (na materiale shkol Xorezmskoy oblasti). AKD.T.,1978.

II.2.17(233).Buranov M. Terimini Jivotnovodstva v uzbekskax govorax Karakalpakiy. AKD.T.,1972. s. 30.

II.2.18(234).Gafurova N. S. Niyazbashinskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. T.,1962. s. 20.

II.2.19(235).Gulyamov G. Morfologiya Tashkentskogo govora. AKD. M., 1954. s. 15.

II.2.20(236).Gulyamov X. Djizakskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. T., 1954.s.16.

- II.2.21(237).Djurayev B. Dj. Shaxrisabzskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. M., 1959.s. 25.
- II.2.22(238).Djurayev A. B. Morfologiya Uzbekskix govorov Verxney Kashkadari i v arealnom osvesheniy. AKD. M.,1986. s.16.
- II.2.23(239).Djurayev A. B. Teoreticheskie osnovi arealnogo issledovaniya uzbekoyazichnogo massiva. ADD. M.,1991.s. 38.
- II.2.24(240).Djuraboyev A. Nazvaniya svadebnix seremoniy v uzbekskogo yazika(na materiale andijanskoy gruppy govorov). AKD.T., 1971.s. 23.
- II.2.25(241).Djurayeva X. Fonetika-morfologicheskie i leksicheskie osobennosti uzbekskix govorov, nosyashix etnicheskie nazvanie «turk-kaltatay» AKD.T.,1975.
- II.2.26(242).Daniyarov X.Baxmalskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. M.,1955. s.15.
- II.2.27(243).Daniyarov X. Vostochno kipchakskie (djekayuhie)govori i ix uchastie v razvitii uzbekskogo literaturnogo yazika (po materialam govorov Samarkandskoy, Djizakskoy i Sirdarinskoy oblastey). ADD. T., 1977.s. 48.
- II.2.28(244).Djumanazarov Yu. Morfologicheskie osobennosti Xazaraspского govora uzbekskogo yazika. AKD.T.,1961.s. 25.
- II.2.29(245).Zufarov S. Sayramskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. T.,966.s.16.
- II.2.30(246).Ibragimov Yu. Morfologiya Xodjeliysko-Kungradskix govorov uzbekskogo yazika. AKD.T.,1974. s.33.
- II.2.31(247).Ishandadayev D. Nekotorie osobennosti slovoobrazovaniya v tadjiksksix i uzbekskix govorax namanganskoy gruppy rayonov.AKD.T., 1967.s.26.
- II.2.32(248).Ishayev A. Foneticheskie osobennosti Mangitskogo govora uzbekskogo yazika. AKD. T., 1962.
- II.2.33(249).Karimova L.G. Toponimi v severouzbekskix govorax. AKD. T., 1972. s.23.
- II.2.34(250).Kudratov T.Perexodnie govorov uzbekskogo yazika. AKD. T.,1968. s.34.
- II.2.35(251).Madraximov A. Issledovanie po leksike oguzkogo narechiya uzbekskogo yazika. ADD.T.,1978.
- II.2.36(252).Mamatkulov A. Uzbekskiy djekayushiy govor Sherabadskogo rayona (fonetika i morfologiya). AKD. T.,1961. s.38.
- II.2.37(253).Mamatov A. Andijanskiy govor uzbekskogo yazika. AKD.T.,1967. s.26.
- II.2.38(254).Mirakmalov M. T. Mesto narodnix geograficheskix terminov v formirovanii terminov po fizicheskoy geografii. AKD. T., 1998. s.22.
- II.2.39(255).Mirzayev M. Buxarskaya gruppy govorov uzbekskogo yazika. AKD.T.,1965, s.68.
- II.2.40(256).Mirzayev N. Etnograficheskaya leksika uzbekskogo yazika (na materialax uzbekskix govorov Kashkadarinskoy oblasti). AKD.1971. s.22.

- II.2.41(257).Mirsagatov T.Kirkskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. T.,1954. s.16.
- II.2.42(258).Muxamedjanov K. Turkestanskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. T.,1970. s.22.
- II.2.43(259). Muxamedjanov K. Arealnoe issledovanie uzbekskix govorov yujnogo Kazaxstana. ADD. T.,1988. s.44.
- II.2.44(260).Nazarov K. Prityajatel'nie affiksi v uzbekskix narodnix govraax. AKD.T.,1963, s.28.
- II.2.45(261).Nosirov Sh. Kokandskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. T., 1965.s. 21.
- II.2.46(262).Nugmatov T. Termino` baxchevodstva v uzbekskom yazika (na materiale ferganskoy gruppi govor) AKD. T.,1971.s.25.
- II.2.47(263).Usmonov S.Gippologicheskaya terminologiya uzbekskogo yazika.Kan.diss.T.,1988.s.22.
- II.2.48(264).Rajabov N. Karnabskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. Samarkand, 1959. s.25 .
- II.2.49(265).Radjapov N. Morfologicheskoya struktura imeni i glogola v uzbekskix narodnix govorax. ADD.T.,1986.s. 51.
- II.2.50(266).Raximov S.Leksika uzbekskix govorov Surxandarinskoy oblasti.AKD.T.,1974. s.30.
- II.2.51(267).Raximova K. Uzbekskie govori Turkmenskoy SSR.AKD. T., 1985. s.20.
- II.2.52(268).Reshetov V.V. Margilanskiy govor uzbekskogo yazika. AKD.T.,1940.s.10.
- II.2.53(269).Reshetov V.V.Kuraminskie govori Tashkentskoy oblasti. Foneticheskaya i morfologicheskaya sistema.ADD.Akademiya nauk UzSSR. T.,1952. s.49.
- II.2.54(270).Tulyakov S. Morfologicheskie osobennosti Namanganskogo govora uzbekskogo yazika. AKD.T.,1965. s.28.
- II.2.55(271).Turakulov A. Leksika Kokandskoy gruppi govorov. AKD. T.,1971. s.28.
- II.2.56(272).Turgunov A.Foneticheskaya struktura balikchinskoy gruppi govorov uzbekskogo yazika. AKD.T.,1969.
- II.2.57(273).Turgunov T.Zapadnoferganskije govoro` uzbekskogo yazika. AKD. T., 1968.s. 23.
- II.2.58(274).Turapova M. Sh. Poryadok chlenov predlojeniya v uzbekskix govorax (po materialam karluksko-uygurskoy gruppi govorov) AKD.T., 1972.
- II.2.59(275).Xasanov B. Issledovanie uzbekskix govorov tipa tyurk-barlas. AKD.T.,1980.s.20.
- II.2.60(276).Xamrayev X. Osnovnie foneticheskie osobennosti kashkadarinskix govorov uzbekskogo yazika. AKD,T.,1973. s.24.
- II.2.61(277).Xusainova Z. Onomasiologicheskoe issledovanie nazvaniy svadebnix obryadov v uzbekskom yazike (na materiale). AKD.T.,1984.s. 20.

II.2.62(278).Sharipov O. Papskiy govor uzbekskogo yazika. AKD.T.,1962. s.21.

II.2.63(279).Sharipov X.Uzbekskie govori yujnoy Kirgizii.AKD.T.,1967. s.23 s.

II.2.64(280).Shamsuddinov I. Karakulskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. T.,1966. s.21.

II.2.65(281).Sheraliyev E. Leksika uzbekskix govorov severo-vostochnogo Tadjikistana. AKD. T., 1974.

II.2.66(282).Shermatov A.Karshinskiy govor uzbekskogo yazhka. AKD. T.,1960. s.32.

II.2.67(283).Shermatov A. Problemi istoricheskogo razvitiya i sovremennogo funktsionirovaniya uzbekskix dialektov (na materiale uzbekskix dialektov Nijney Kashkadari. ADD. T.,1978 (O'zbek dialektlarining hozirgi ahvoli va tarixiy taraqqiyoti problemalari).

II.2.68(284).Shoabduraxmanov Sh. Uzbekskogo literaturniy yazik i uzbekskie narodnie govori. ADD. T.,1963.

II.2.69(285).Shoinoyatova M. Padeji v uzbekskix govorax.AKD.T.,1973. s.24.

II.2.70(286).Sadikov T.Leksika govorov Tashkentskoy oblasti. AKD. T., 1968.s. 22.

II.2.71(287).Usmonov K. Formie nastoyashego vremeni glagola v govorax uzbekskogo yazika.AKD.T.,1967. s.31.

II.2.72(288).Usmonov S.Gippologicheskaya terminologiya sovremennogo uzbekskogo yazika.Avtoref.diss.filol.nauk.T.,1988.s.22.

II.2.73(289).Uzakov X. Yujnoferganskije govoro` uzbekskogo yazika. AKD. T.,1966.s.22.

II.2.74(290).Farmanov I.Oshskiy govor uzbekskogo yazika. AKD.T.,1960. s.21.

II.2.75(291).Egamov V. Galla-Aralskiy govor Samarkandskoy oblasti. AKD. S.,1954. s.25 .

II.2.76(292).Yuldashyev T.Uzbekskie govori yujnogo Tadjikistana. AKD. T., 1968.s.19.

II.2.77(293).Yuldashyev A. Morfologicheskie osobennosti mankentskogo govora uzbekskogo yazika. AKD. T.,1981. s.21.

II. 3.Rus tilidagi maqolalar

II.3.1(294).Abdullayev F. A. Opit sostavdeniya dialektologicheskogo slovarya uzbekskogo yazika (po materialu uzbekskix govorov Xorezma) // Voprosi dialektologii tyurkskix yazikov. Materiali IY regionalnogo soveshaniya po dialektologii tyurkskix yazikov, sostoyavshego 27-30 maya 1963 goda v g.Frunze. Frunze, 1968.

II.3.2(295).Artemenko E.P.Stilisticheskie ispolzovanie dialektnoy leksiki // Mezhvuzovskaya konferentsiya po istoricheskoy leksikologii, leksikografii yaziku pisatelya.Tezisi.LGU.1961.

II.3.3(296).Abduraxmonov D. (Tashkent).O sostoyanii izucheniya morfologii uzbekskix govorov // Tyurkskoy yazikoznanie.T.,Fan, 1985.s.105-108.

II.3.4(297).Aydarov T(Tashkent). Vliyanie uzbekskogo yazika na kazaxskiy govorov okresnostey Tashkenta (na materiale leksika) // Tyurkskoy yazikoznanie.T.,Fan, 1985.s.124-126.

II.3.5(298).Bekbaulov U (Nukus). Ob otrajenii nekotorig dialektnix osobennostey v yazike epicheskix proizvedeniy karakalpakov // Tyurkskoy yazikoznanie.T.,Fan, 1985. s.118-121.

II.3.6(299).Borovkov A.K. Uzbekskiy literaturniy yazik v period 1905-1907gg. // T.,Uchpedgiz UzSSR.T.,1941.s.103-105.

II.3.7(300).Borovkov A. K. Voprosi klassifikatsii uzbekskix govorov // Izvestiya AN UzSSR. 5. T., 1953.

II.3.8(301).Borovkov A. K. Po povodu "iranizatsii" uzbekskogo yazika // Izvestiya AN UzSSR. 8. T., 1955.

II.3.9(302).Blagova G.F.,Danigarov X.Govor "tyurkov" Uzbekistana i starouzbekskiy yazik // Voprosi yazikoznaniya,1966. №6.

II.3.10(303).Danigarov X.Foneticheskie osobennosti Baxmalskogo govora // O'zbek Davlat universiteti asarlari.S.,1959. s.57-82.

II.3.11(304).Ishayev A(Tashkent).Sovmestnoe upotreblenie pokazateley mnojestvennosti i prinadlejnosti v uzbekskix govorax (v sravnenie s nekotorigimi drugimi tyurkskimi yazikami i ix govorami) // Tyurkskoy yazikoznanie.T.,Fan, 1985. s.94-98.

II.3.12(305).Karimov B.R., Mutalov Sh.Sh(Tashkent).O kolichestvennoy otsenke sinxronicheskoy bliznosti rodstvennix dialektov v yazikov // Tyurkskoy yazikoznanie.T.,Fan, 1985.s.126-129.

II.3.13(306).Maraximov A (Urgench). K interpretatsiya leksicheskix zaimstvovaniy iz iranskix yazikov v oguzskom narechii uzbekskogo yazika // Tyurkskoy yazikoznanie.T.,Fan, 1985. s.108-110.

II.3.14(307).Muxamedjanov K.M (Tashkent).Ob istorii formirovaniya uzbekskix govorov Yujnogo Kazaxstana // Tyurkskoy yazikoznanie.T.,Fan, 1985. s.114-118.

II.3.15(308).Nasirov Sh (Tashkent).Affiksialnoe slovoobrazovanie v uzbekskix govorax (v sravnenie s nekotorigimi tyurkskimi yazikami i ix govorami) // Tyurkskoy yazikoznanie.T.,Fan, 1985.s.129-132.

II.3.17(309).Reshetov V. V. O dialektnoy osnove uzbekskogo literaturnogo yazika // Voprosi yazikoznaniya. I, M., 1955.

II.3.18(310).Reshetov V. V. Izuchenie uzbekskix narodnix govorov // O'zbek dialektologiyasidan materiallar. I. T., 1957.s.5-30.

II.3.19(311).Reshetov V. V. O dialektologicheskom atlase uzbekskogo yazika // Vtoroe regionalnoe soveshanie po dialektologii tyurkskix yazikov (Tezisi dokladov). Kazan, 1958.

II.3.20(312).Polivanov E. D. Kazak-naymanskiy govor uzbekskogo yazika // Izvestiya AN SSSR. I. M., 1933.

II.3.21(313).Reshetov V. V. O dialektnoy osnove uzbekskogo literaturnogo yazika // Voprosi yazikoznaniya. I, M., 1955.

II.3.22(314).Reshetov V. V. Klassifikatsiya uzbekskix govorov Angrenskoy dolini // Byulleten AN UzSSR., 7. T., 1946.

II.3.23(315).Turapov M.Sh(Tashkent). Informatsiya, kompensatsiya, izbitochnost i ekonomiya v dialektnom sintaksis (na materiale karluko-chigileuygurskoy gruppi govorov uzbekskogo yazika // Tyurkskoy yazikoznanie. T., Fan, 1985.s.121-124.

II.3.23(316).Shermatov A., Shoabduraxmonov Sh (Tashkent). Atlas uzbekskix narodnix govorov // Tyurkskoy yazikoznanie.T.,Fan, 1985.s.75-77.

II.3.25(317).Xadjiyev A., Bazarova D., Daniyarov R. Slovar uzbekskix narodnix govorov // Sovetskaya tyurkologiya.1972. №4.s.130-132.

II.3.26(318).Xasanov X(Tashkent).Ottoponimicheskie slova v uzbekskom yazike // Tyurkskoy yazikoznanie.T.,Fan, 1985.s.132-135.

II.3.27(319).Yudaxin K. K. Materiali po zvukovomu sostavu chagatayskogo yazika // Jur. Kultura i pismennost Vostoka. Kn. U. Baku, 1929.

II.3.28(320). Gulyamov Ya.Iz nablyudeniya nad morfologiyey tashkentskogo govora // O'zbek dialektologiyasidan materiallar.1-tom.T.,1957.s.170-188.

III. Yangi o'zbek yozuvidagi adabiyotlar

III. 1.Yangi o'zbek yozuvidagi kitoblar

III.1.1(321).Ashirboyev Samixon. O'zbek dialektologiyasi. 5141100 - O'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishi talabalari uchun metodik qo'llanma.T., 2011. 80 bet.

Q i s q a r t m a l a r

Mazkur ishda berilgan ilmiy va amaliy xarakterdagi manbalardagi materiallarni tez, osonroq tushunish va tahlil etish qulay bo'lishi uchun quyidagi qisqartmalarni ham berishni o'rinli deb bildik:

A. – Andijon

ADD - avtoreferat doktorskoy dissertatsii

AKD - avtoreferat kandidataskoy dissertatsii.

And. – Andijon

Bux. – Buxoro

Jur. – Jurnal // jurnal

Dj // j. - j-lovchi shevalar

DL – dialektal lug‘at

T. - Toshkent

Tosh. – Toshkent

M. - Moskva

S. - Samarqand

Sam. – Samarqand

Shah. – Shahrisabz

X. // Xor. – Xorazm

F. – Farg‘ona

Far. – Farg‘ona

КН. – kniga

Nam. – Namangan

Qo‘q. - Qo‘qon

Qash. – Qashqadaryo

FFND - filologiya fanlari nomzodi ilmiy unvonini olish uchun yozilgan dissertatsiya

O‘DM - O‘zbek dialektologiyasidan materiallar

O‘zDU - O‘zbekiston Davlat Universiteti

O‘TA - O‘zbek tili va adabiyoti

O‘TAM - O‘zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligidan materiallar

Shuningdek, mazkur ishda omonimlar I, II, III, IV raqamlari bilan ko‘rsatildi

MUNDARIJA

Kirish.....	3
I. "O'zbek dialektologiyasi" fanidan qisqacha ma'ruzalar.....	9
1-mavzu	
"O'zbek dialektologiyasi" kursining umumiy masalalari. Milliy til va mahalliy dialektlar. Transkripsiya. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari	9
2-mavzu	
O'zbek shevalarining tasnifi.....	21
3-mavzu	
O'zbek shevalari fonetikasi. O'zbek shevalarida unlilar.....	31
4-mavzu	
O'zbek shevalarida undoshlar.....	34
5-mavzu	
O'zbek shevalari leksikasi.....	40
6-mavzu	
O'zbek shevalari morfologiyasi.Turlanish.....	49
7-mavzu	
O'zbek shevalari morfologiyasi. Tuslanish.....	58
8-mavzu	
O'zbek shevalarida so'z turkumlari.....	60
9-mavzu	
O'zbek shevalarida so'z turkumlari (davomi).....	65
10-mavzu	
O'zbek shevalari sintaksisi.....	71
11-mavzu	
Lingivistik geografiya va lingvistik geografiya usuli.....	78
II. "O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars o'tganda samarali qo'llanadigan o'qitishning pedagogik texnologiyalari haqida.....	82
"O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars(lar)ni o'tganda qo'llanadigan o'qitishning pedagogik texnologiyalaridan namunalar.....	84
"Kollektivga xos to'g'ridan-to'g'ri miyaga hujum" texnologiyasini	
"O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars(lar)ni o'tishda ishlatish.....	86
"Keng ommaga xos miyaga hujum" texnologiyasini "O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars(lar)ni o'tishda foydalanish.....	88
"O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars(lar)ni o'tishda "FSMU" texnologiyasini qo'llash.....	89
"O'zbek dialektologiyasi" fanini o'qitishda axbrot texnologiya vositalarining o'rni	91
III.Baholash savollari.....	92
Joriy baholash savollari.....	93
Oraliq baholash savollari.....	93
Yakuniy nazorat uchun savollar.....	94

IY. "O'zbek dialektologiyasi" fanidan mustaqil ish savollari.....	94
Y. "O'zbek dialektologiyasi" fanidan tayyorlangan test savollari.....	98
YI. "O'zbek dialektologiyasi" fanidan amaliy mashg'ulotlarni tashkil qilish uchun mashqlar majmui.....	116
YII. "O'zbek dialektologiyasi" fanidan amaliyot.....	118
"O'zbek dialektologiyasi" fani amaliyotining maqsad va vazifalari..	119
Amaliyotning texnika xavfsizligi qoidalari.....	120
"O'zbek dialektologiyasi" fani amaliyotiga tayyorgarlik ko'rish.....	121
Shevalardan materiallar yig'ish usullari.....	123
"O'zbek dialektologiyasi" fani amaliyotini tashkil qilish va o'tkazish.....	126
Shevalarni o'rganish va materiallar to'plash usullari.....	127
Sheva materiallarini transkripsiyada yozish ko'nikmalari to'g'risida.....	131
Shevalarni o'rganish dasturi.....	133
Fonetika bo'yicha materiallar to'plash.....	133
Morfologiya bo'yicha materiallar to'plash.....	136
Leksika bo'yicha materiallar to'plash.....	138
Sintaksis bo'yicha materiallar to'plash.....	144
Sheva materiallari yig'iladigan hudud va amaliyotning muddati to'g'risida.....	146
"O'zbek dialektologiyasi" fani amaliyotining bajarilishi to'g'risida hisobot.....	147
YIII. "O'zbek dialektologiyasi" fanidan yozma ishlarni baholash mezonlari.....	147
IX. Dialektologik amaliyot vaqtida to'plangan materiallardan namunalar..	148
X. Ilovalar.....	155
1-ILOVA.....	155
2-ILOVA.....	161
3-ILOVA.....	163
4-ILOVA.....	163
5-ILOVA.....	164
XI. "O'zbek dialektologiyasi" fanidan tavsiya qilinadigan umumiy adabiyotlar ro'yxati.....	165
Qisqartmalar.....	181

TOLIB JUMANAZAROVICH ENAZAROV,
VAZIRA AZIMOVNA KARIMJONOVA,
MANZURA SAFARBOYEVNA ERNAZAROVA,
SHAVKATJON SUYUNQULOBICH MAHMADIYEV,
KAMOLA G'AFUROVNA RIXSIYEVA

O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

(o'quv qo'llanma)

Toshkent
"UNIVERSITET"
2012

